5

างสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ
จการคณะสงฆ์มณฑลฝ่ายเหนือ
พ.ศ. ๒๔๕๗

ของ

29/31
7723ร
.31
35

ะมหาสมณเจ้า กรมพระยาชิรญาณวโรรส

ระยะทางสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ
เสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลฝ่ายเหนือ

พ.ศ. ๒๔๕๗

ของ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

THE LIBRARY
COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK. THAILAND

พิมพ์ครั้งที่หนึ่ง ๓,๐๐๐ ฉบับ

พ.ศ. ๒๕๐๔

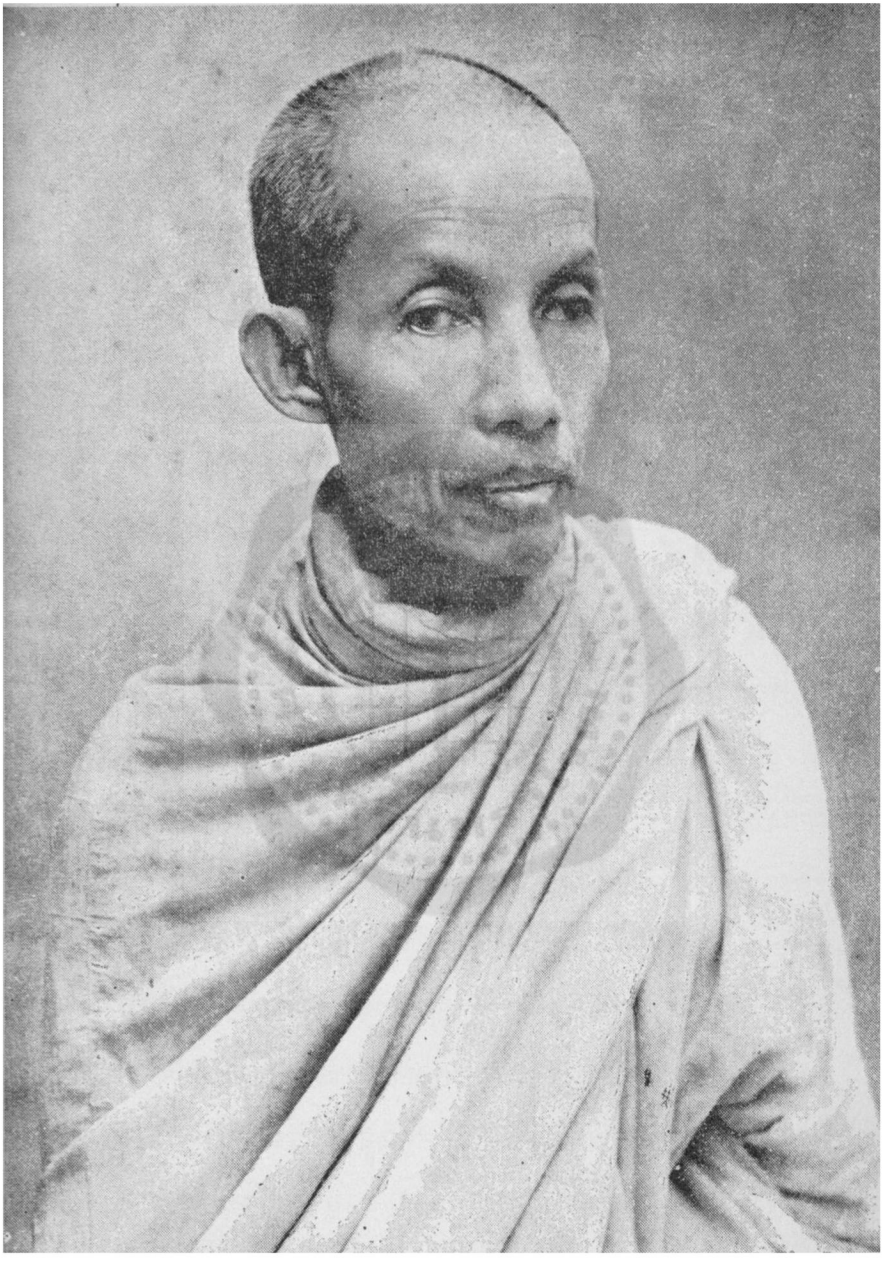
ปกอ่อนราคาเล่มละ ๑๐ บาท

องค์การค้าของคุรุสภา

ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์

ถนนราชดำเนินกลาง

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภา

ภาพ - ชีวิตของพระคุณเจ้า

ระยะทางสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลฝ่ายเหนือ

พ.ศ. ๒๔๕๗

ตอนที่ ๑ เสด็จเมืองพิษณุโลก

๑. วันที่ ๑๘ พฤศจิกายนเวลาเช้าย่ำรุ่ง ๓๐ นาที สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณะเสด็จจากวัดบวรนิเวศวิหาร พร้อมด้วยพระสงฆ์และคฤหัสถ์ผู้ตามเสด็จ โดยรถยนต์ ประทับยังสถานีรถไฟสายเหนือ มีพระสงฆ์เป็นอันมาก และพระบรมวงศานุวงศ์กับข้าราชการบางพระองค์บางท่าน มาส่งเสด็จที่สถานี พระสงฆ์ราชาคณะพระครูฐานานุกรมเปรียญอันดับประมาณ ๑๕๐ รูป มีพระธรรมวโรดม พระพรหมมุนี พระญาณวราภรณ์ พระธรรมปาโมกข์ เป็นต้น พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการประมาณ ๓๐ มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เสนาบดีกระทรวงธรรมการ เจ้าพระยาวงศานุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงคมนาคม พระยามหาอำมาตยาธิบดี รองเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

พระยาธรรมศักดิ์มนตรีปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ เป็นต้น ทรงปฏิสันถารแก่ท่านเหล่านั้นพอสมควรแก่เวลา เสด็จขึ้นประทับรถไฟสาลูนพ่วงพิเศษ ฯ ผู้ตามเสด็จคราวนี้มีพระราชาคณะ ๓ พระราชมุนีเจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานี ๑ [1] พระมหานายก ปลัดมหาสังฆปรินายก ๑ พระธรรมธราจารย์ ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลพิษณุโลก ๑ [2] พระครูฐานานุกรม ๒ พระครูเอนกสาวัน (เคลื่อน) ๑ พระสมุห์ผลฐานาพระธรรมธราจารย์ ๑ [3] พระเปรียญ ๒ พระมหาอาย ๑ [4] พระมหาฉัน ๑ พระครูเบ้าคิลานุปฐาก ๑ เข้ากันเป็น ๘ รูป ฝ่ายคฤหัสถ์ พระยาวุฒิการบดี เจ้ากรมสังฆการี ๑ กับคนในกรมอีก ๓ หลวงราชบำเรอปลัดกรม กรมสนมพลเรือน กับคนในกรมอีก ๒ ข้าหลวงในกรม ๒ พระวรพรตบำรุงปลัดกรม ๑ ขางวางนาค ๑ นายเทพแพทย์กระทรวงธรรมการ ๑ มหาดเล็ก ๒ คนเครื่อง ๒ ศิษย์วัด ๖ เข้ากันเป็น ๒๐ ฯ เวลาเช้า ๑ โมง ๑๒ นาที รถเคลื่อนจากสถานี ฯ ในระหว่างทางตั้งแต่กรุงเทพ ฯ ถึงนครสวรรค์ ไม่แปลกกว่าเมื่อคราวเสด็จตรวจการคณะสงฆ์คราวก่อน (พ.ศ.

---

1. สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ วัดบรมนิวาส
2. สมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดอนงคาราม
3. พระครูวรปรีชาญาณ (ผล) วัดอนงคาราม มรณภาพ
4. พระราชกวี (อาบ) วัดบวรนิเวศวิหาร มรณภาพ

๒๔๕๖) เพราะฉะนั้นจะไม่กล่าวถึง ฯ เช้า ๒ โมง ๒๑ นาที เสด็จผ่านสถานีเชียงราก ซึ่งเป็นเขตเมืองปทุมธานี มีปลูกปะรำตั้งที่บูชา พระสงฆ์ราว ๒๐ รูป มีพระอริยชะเจ้าคณะเมืองปทุมธานี เป็นต้น สวดชยันโตถวายชัยมงคล เช้า ๒ โมง ๕๒ นาที ถึงสถานีบางปะอิน มีพระสงฆ์คอยรับเสด็จราว ๓๐ รูป มีพระภัทรศีลสังวร และพระญาณรักขิตเป็นต้น ที่เป็นผู้ใหญ่ ๕ รูป ตามเสด็จมาในรถ เพื่อไปส่งเสด็จถึงบ้านพาชี ประทานย่ามตราต่างชั้น แก่ท่านที่ตามเสด็จมาตามสมควรแก่ฐานันดร เช้า ๓ โมง ๑๕ นาที ถึงกรุงเก่า มีพระสงฆ์มาคอยรับเสด็จราว ๖๐ รูป มีพระวิสุทธาจารย์เถรผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองกรุงเก่าพระพรหมเทพาจารย์เจ้าวัดเสนาสนาราม พระสุวรรณวิมลศีลเจ้าวัดสุวรรณดาราราม เป็นต้น และข้าราชการอีกหลายท่าน มีพระยาโบราณราชธานินทร์สมุหเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า พระพิทักษ์เทพธานีผู้ว่าราชการเมือง เป็นต้น ทรงปฏิสันถารอยู่จนรถออก พระราชาคณะและพระครูกรุงเก่า ๖ รูปตามเสด็จมาในรถ เพื่อไปส่งเสด็จถึงเมืองลพบุรี ประทานย่ามตราแก่ท่านเหล่านั้นผู้ที่ยังไม่ได้รับประทาน เช้า ๕ โมง ๕ นาที ถึงลพบุรี มีพระสงฆ์ราว ๔๐ รูป มีพระสิงหบุราจารย์ เจ้าคณะเมืองสิงห์บุรี และพระครูสังฆการวาหะ เจ้าคณะเมืองลพบุรี

เป็นต้น และข้าราชการประมาณ ๑๐ คนเศษ มีพระยานครพระราม ผู้ว่าราชการเมืองลพบุรี และพระยาพิสุทธิธรรมธาดา ผู้ว่าราชการเมืองเก่า เป็นต้น คอยรับเสด็จ ทรงปฏิสันถารตามสมควรแก่เวลารถออก พระสงฆ์ที่ตามเสด็จมาจากกรุงเก่าทูลลากลับที่นี่ พอประจวบกับเวลาเพลโปรดให้ประทานข้าวห่อแก่พระสงฆ์เหล่านั้นไปฉัน พระครูสังฆการวาหะเจ้าคณะเมืองลพบุรี พระครูวินยาภิรัต เจ้าวัดมณีชลขันธ์ ตามเสด็จมาในรถเพื่อส่งเสด็จตลอดเขตเมืองลพบุรี เที่ยง ๖ นาที ถึงสถานีบ้านหมี่ซึ่งยังอยู่ในเขตลพบุรี มีพระสงฆ์ประมาณ ๓๐ รูป ตั้งที่บูชาสวดถวายชัยมงคล มีนักเรียนราว ๓๐ เศษ ยืนแถวร้องเพลงสรรเสริญพระบารมี และมีราษฎรทั้งชายหญิงคอยเฝ้าแน่นประมาณ ๒๐๐ คน บ้างก็มีของคอยถวายทรงปฏิสันถารและทรงอำนวยพร แก่พวกเหล่านั้นตามสมควรแก่เวลารถออก พระภิกษุที่ตามเสด็จมาแต่เมืองลพบุรี ทูลลากลับที่นี่ เที่ยงกับ ๓๐ นาที ถึงสถานีช่องแคซึ่งเป็นเขตเมืองนครสวรรค์ มีข้าราชการและราษฎรคอยเฝ้ามาก พระครูสวรรควิวิธสุทธิอุตมคณาจารย์ เจ้าคณะเมืองนครสวรรค์ และข้าราชการอีกหลายท่าน มีพระยาพิชัยสุนทร ผู้ว่าราชการเมืองนครสวรรค์ พระสกลสรศิลป์ ผู้บัญชาการกรมตำรวจภูธรมณฑลนครสวรรค์ เป็นต้น

ตามเสด็จมาในรถ เพื่อไปส่งเสด็จจนตลอดเขตนครสวรรค์ ประทานเหรียญมหาสมณุตมาภิเษกแก่ข้าราชการผู้ตามเสด็จมาในรถเหล่านั้น ฯ ตามสถานีซึ่งอยู่ในเขตเมืองนครสวรรค์มีการตกแต่งประดับประดาตั้งที่บูชา พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล และมีราษฎรคอยเฝ้าแทบทุกสถานี บางพวกก็มีดอกไม้ธูปเทียน และของถวายอย่างอื่น ๆ ตามมีตามเกิด ในอาณาเขตมณฑลนครสวรรค์นี้ ดูราษฎรยินดีเต็มอกเต็มใจ พาลูกหลานมาคอยเฝ้ารับเสด็จทุกสถานีแน่น ๆ ดังที่กล่าวแล้ว เห็นได้ว่า เป็นเพราะเขาได้รับพระเมตตา ในคราวเมื่อเสด็จตรวจคณะสงฆ์ปีกลายนี้ ทรงเปิดโอกาสให้พวกที่มาเฝ้าเหล่านั้น ได้เข้ามาเฝ้าใกล้ๆรถ ทรงปฏิสันถารประทานพร และประทานด้ายสายสิญจน์ทุก ๆ สถานีไป ฯ บ่าย ๓ โมง ๕๔ นาที ถึงสถานีนครสวรรค์ มีพระสงฆ์คอยรับเสด็จประมาณ ๖๐ รูปเศษ และข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือน กองเสือป่าลูกเสือยืนแถวรับเสด็จ ประทานปฏิสันถาร แก่ท่านเหล่านั้นตามสมควร พระครูธรรมทัสสี เจ้าคณะเมืองพิจิตร กับ พระครูมาเจ้าคณะแขวง อำเภอภูมิเมืองพิจิตรและข้าราชการอีกหลายท่าน มีหม่อมเจ้าทัศโนภาศยกกระบัตรมณฑลพิษณุโลก พระศรีสิทธิรักษ์ผู้ว่าราชการเมืองพิจิตรเป็นต้น มาคอยรับเสด็จที่นี่ แล้วตามเสด็จมาในรถ

ประทานย่ามและเหรียญแก่พระเจ้าคณะและข้าราชการที่ตามเสด็จมาตามสมควร ย่าย ๓ โมง ๒๐ นาที ถึงสถานีชุมแสงอำเภอเกยชัยซึ่งเป็นที่สุดเขตนครสวรรค์ปลูกปะรำตกแต่งรับเสด็จพระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล และราษฎรเฝ้าเหมือนสถานีที่ผ่านมา ย่าย ๓ โมง ๔๐ นาที ถึงสถานีบางมูลนาค ซึ่งย่างเข้าเขตมณฑลพิษณุโลก มีพระสงฆ์ราว ๒๐ รูป สวดถวายชัยมงคล และมีข้าราชการราษฎรคอยรับเสด็จมากด้วยกัน หลวงอุตรดิฐาภิบาล นายอำเภอภูมิตามเสด็จมาในรถเพื่อไปส่งเสด็จถึงสถานีสะพานหิน ตำบลนี้มีหมู่บ้านมาก พื้นที่ตามระยะทางตั้งแต่นครสวรรค์ถึงพิษณุโลกคล้าย ๆ กัน เป็นป่าข้างทุ่งนาข้างแต่น้อย พื้นที่ยังว่างเปล่ามาก หมู่บ้านก็อยู่ห่าง ๆ กัน ย่าย ๔ โมง ๑๔ นาที ถึงสถานีสะพานหิน มีพระสงฆ์และราษฎรคอยรับเหมือนสถานีก่อนๆรถหยุดเติมน้ำที่นี่นานราว ๑๕ นาที เสด็จออกหน้ารถประทานปฏิสันถารและประทานพระโอวาท ด้วยเรื่องให้รู้จักกลมเกลียวพวกเพื่อนบ้านด้วยกัน และให้รู้จักเลี้ยงบุตรของตน ๆ เพราะบุตรจะเป็นผู้สืบเชื้อสายไปในภายหน้า เด็กตำบลนี้มาก สังเกตดูราษฎรตำบลนี้เป็นผู้พอทำพอกิน พวกผู้หญิงทำยาสูบพวกผู้ชายทำนาเลี้ยงชีพเป็นพื้น ย่าย ๔ โมง ๕๖ นาที ถึงเมืองพิจิตร มีพระสงฆ์ประมาณ ๓๐ รูป คอยรับ

เสด็จและข้าราชการพลเรือนตำรวจภูธรยืนแถวเข้าแตรเดี่ยวรับเสด็จ ที่ราษฎรสะอาดสะอ้าน ตามอำเภอตอน ๆ ดูยังขมุกขมอม พระยาสุรบดินทรสุรินทรฤาชัย สมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก มาคอยรับเสด็จที่แล้วตามเสด็จมาในรถตามสถานีเล็ก ๆ ที่ไม่ได้กล่าวถึงมีการตกแต่ง พระสงฆ์และราษฎรคอยรับเสด็จตามสมควรแก่ตำบล ถึงเมืองพิษณุโลกย่ำค่ำ มีพระสงฆ์หลายสิบรูป มีพระวรญาณมุนี [1] เป็นต้น คอยรับเสด็จ และข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือนกองเสือป่าลูกเสือยืนแถวรับเสด็จเป็นอันมาก นายพลตรีหม่อมเจ้าอลงกต แม่ทัพที่ ๒ มาราชการกรุงเทพ ฯ กลับโดยรถไฟสายเหนือ ในคราวเสด็จลงรับเสด็จที่นี่ ราษฎรเบียดกันหลามถนน เสด็จลงจากรถที่นั่ง ประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการตามสมควรแล้ว เสด็จทรงพระดำเนินไปตามถนนผ่านตลาดตามร้านขายของตกแต่งประดับประดาด้วย ผ้าแดงผ้าขาวตามโคมไฟเป็นแถว พระสงฆ์ข้าราชการและราษฎรตามเสด็จหลามถนน ย่ำค่ำ ๒๕ นาที เสด็จถึงพลับพลาที่ประทับทางตั้งแต่สถานีถึงพลับพลาไม่ไกลราว ๒๐ เส้นเศษ เสด็จออกพระสงฆ์ณมุขพลับพลา พระวรญาณมุนีนำพระสงฆ์ผู้ใหญ่เฝ้า

1. พระวรญาณมุนี (พร้อม ป.๗) อดีตเจ้าคณะจังหวัดพิษณุโลก มรณภาพ

เรียงตัวทรงประกาศด้วย พระโอษฐแทนพระมหาสมณศาสน์ไป พลางเรื่องพระธรรมเจดีย์ [1] ทูลลาออกจากตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลโดยอ้างเหตุว่ามีความแก่ชรา หลง ๆ ลืม ๆ สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระกรุณาโปรดให้พระธรรมธราจารย์ เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้ามณฑลพิษณุโลก และประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์เหล่านั้น พร้อมด้วยพระธรรมธราจารย์ให้สามัคคีกลมเกลียวกัน ผู้ใหญ่ให้รู้จักเมตตาปรานีแก่ผู้น้อย ฝ่ายผู้น้อยให้รู้จักหน้าที่ของตน ช่วยกันจัดการเอาภารธุระแก่คณะให้เหมือนในมณฑลอื่น ๆ ประทานพระโอวาทแล้ว ทรงพัก ๒ ทุ่ม ๒๗ นาที เสด็จวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ซึ่งอยู่ไม่ไกล เพื่อทรงมนัสการพระพุทธชินราช ขวนยามเสด็จกลับพลับพลา ฯ

หมายเหตุ สำหรับวันนี้ ฯ พระสงฆ์ซึ่งไปส่งเสด็จที่สถานีรถไฟสายเหนือกรุงเทพ ฯ นั้น ต่าง ๆ พระอารามทั้งฝ่ายธรรมยุติกนิกาย มหานิกาย และรามัญนิกายเป็นการพร้อมดีทั้งเป็นธรรมเนียมที่สมควร ธรรมเนียมนี้ทรายทั่วถึงกัน ทั้งฝ่ายหัวเมืองในกรุงและนอกกรุง เสด็จตรวจการคณะสงฆ์คราวนี้พระสงฆ์จึงได้พร้อมพากันมาคอยรับเสด็จตามสถานีซึ่งเป็นเขตของตน ๆ ฯ

---

1. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เข้ม) วัดพระเชตุพน

๒. วันที่ ๑๕ [1] เช้าเสด็จไปเสวยที่สโมสรเสือป่า ซึ่งอยู่ใกล้กับพลับพลาที่ประทับพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ และพระสงฆ์เข้าฉันราว ๕๐ รูปเศษ ข้าราชการรายฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวายมาก สำรับเกือบสองร้อย ทรงรับประเคนทั้งหมด แล้วจ่ายไปแก่พระสงฆ์ถึงกับต้องซ้อนกันองค์ละหลาย ๆ สำรับ เสวยเสร็จแล้วทรงอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย แล้วเสด็จกลับมาประทับหน้าพลับพลาประทานหนังสือธรรมและผ้าเช็ดหน้าตรา เป็นของแจกแก่ผู้ที่มาทำบุญ ทรงผูกข้อมือเด็กด้วยด้ายสายสิญจน์ และโปรดให้พระผู้ใหญ่ช่วย ถ้าเป็นผู้หญิง โปรดให้สมุหเทศาภิบาลช่วยผูก ถ้าเด็กคนใดมีองคคุณ คือสะอาดสะอ้านไม่สกปรกและไม่ขี้อ้อน ที่เชื่องหน่อยมีกิริยาอาการเรียบร้อยรู้จักเคารพผู้ใหญ่อาริแก่เพื่อนเด็ก ประทานเหรียญอริยสัจ สำหรับผูกคอ ดูเป็นที่ยินดีของบิดามารดามาก เช้า ๓ โมง ๒ นาที เสด็จขึ้นพลับพลา เช้า ๔ โมง ๑๕ นาที เสด็จออกหน้ามุข ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์ผู้มาคอยเฝ้าอยู่ตามสมควรแล้ว พระยาสุรบดินทร-สุรินทรฤาชัย สมุหเทศาภิบาล นำข้าราชการเฝ้าเรียงตัว เช้า ๔ โมง ๔๐ นาที เสด็จวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ทรงนมัสการ

1. ต้นฉบับวันที่ ๑๕ น่าจะเป็นวันที่ ๑๖ พ.ย.

พระแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนอาสน์สงฆ์ในพระวิหาร มีข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือนและราษฎร นำอาหารบิณฑบาตมาถวายเหมือนเมื่อเช้านั้น ประทับเสวยที่นั่น พร้อมด้วยพระสงฆ์ราว ๔๐ รูป เสร็จแล้วเสด็จขึ้นบนธรรมมาสน์ ประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทาน ทรงยกพระคุณสมบัติของพระพุทธเจ้า ๒ ประการคือ พระเมตตากับพระกรุณาซึ่งมีอยู่ในหมู่สัตว์ขึ้นแสดง ทรงอธิบายตั้งต้นแต่การที่เขาสร้างพระสถูป พระปฏิมากร เช่นพระพุทธชินราชนี้เป็นตัวอย่าง ก็ด้วยความนับถือในพระพุทธเจ้า เพราะพระองค์เป็นผู้มีพระเมตตากรุณาเต็มอยู่ในพระสันดาน เมื่อเรานับถือพระองค์ก็ควรจะดำเนินตามรอยพระบาทของพระองค์ ด้วยมาทำตนให้บริบูรณ์ด้วยคุณสมบัติทั้ง ๒ ประการ คือผู้ใหญ่ตั้งต้นแต่สมุหเทศาภิบาลตลอดถึงกำนันผู้ใหญ่บ้าน ก็ควรมีเมตตากรุณาแก่ผู้น้อย ซึ่งอยู่ในความปกครองของตน ฝ่ายผู้น้อยก็ควรอยู่ในถ้อยคำและเคารพนับถือผู้ปกครองของตนเป็นชั้น ๆ ขึ้นไป ตลอดจนถึงสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเป็นพระเจ้าอยู่หัวของตน ในที่สุดพระธรรมเทศนาทรงอำนวยพรจบแล้ว ทรงนำพระสงฆ์อนุโมทนา แล้วประทานของแจกและทรงผูกข้อมือเด็กเหมือนเมื่อเช้านั้น แล้วเสด็จทอดพระเนตรตามพระอาราม ทรงนมัสการ

พระพุทธรูปตามพระวิหารพระอุโบสถ แล้วมาประทับพักที่หอกลางซึ่งอยู่ในหมู่กุฏิพระวรญาณมุนีทรงปฏิสันถารและตรัสถึงการวัดการคณะแก่เจ้าคณะผู้เฒ่าอยู่ในที่นั้นพอสมควร แล้วเสด็จทอดพระเนตรวัดนางพระยา ซึ่งอยู่ติดกันกับวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ วัดนี้เป็นที่ตั้งโรงเรียนตัวอย่างมณฑล มีถึงชั้นมัธยม ๖ และมีทั้งการเรียนหัตถกรรมด้วย จำนวนนักเรียนทั้งหมด ๒๒๐ เศษ เสด็จทอดพระเนตรการสอนการเรียนพอสมควรแก่เวลา แล้วเสด็จผ่านมาทางสำนักชีมีพวกชีออกมานั่งคอยเฝ้ารับเสด็จรวมทั้งสำนักมีถึง ๒๕ คน ประทานหนังสือหัวใจสมถกรรมฐาน สำนักชีนี้เดิมเป็นวัดชื่อว่า "ราชคฤห์" แต่ร้างมาเสียนานแล้ว ภายหลังกลายมาเป็นที่อยู่ของพวกชีในบัดนี้ แล้วเสด็จวัดราชบุรณะซึ่งอยู่ติดกันไป วัดนี้พระครูอนุโยคศาสนกิจรองเจ้าคณะเมืองเป็นเจ้าอาวาส แต่การรักษาวัดซึ่งเป็นที่อยู่ของตนเองไม่ดี ส่อให้เห็นว่า แม้ถึงการคณะก็อ่อนชั้นที่สุดในพระอุโบสถซึ่งเป็นสถานที่ควรจะรักษาก็ไม่เออเพอเช่นรูปภาพตามผนังโบสถ์ก็ปล่อยให้คนโลนเขียนเรื่องโสกโกกไว้เปรอะเปื้อน เสด็จเข้าไปนมัสการพระ ทอดพระเนตรเห็นเข้าจึงทรงพระดำหนิ ตรัสสั่งให้เจ้าคณะเมืองบังคับให้ลบแล้วเอาน้ำยาซ่อมเสีย บ่าย ๒ โมง ๒๐ นาที เสด็จกลับถึงพลับพลาฯ

บ่าย ๓ โมง ๕๕ นาที นายพลตรีหม่อมเจ้าอลงกตแม่ทัพที่ ๒ เชิญเสด็จไปกรมทหารกองพลที่ ๗ เพื่อประทานน้ำพระพุทธมนต์ โดยเรือกลไฟ ชื่ออัคนิวาต ขึ้นน้ำไปประมาณ ๔๐ เส้น เรือเดิน ๒๐ นาที ถึงท่าหน้ากรมทหาร มีทหารยืนแถวบรรเลงแตรวงโห่ร้องรับเสด็จตามสมควร เสด็จขึ้นประทับบนเนินดินสูงประมาณ ๔ วา ซึ่งเขาตกแต่งไว้เป็นที่ประทับพัก เนินนี้อยู่กลางสนามฝึกหัดเป็นของเก่า เขาเรียกว่ามูลอินทราราม ทราบว่าเดิมเป็นโคกพระพุทธรูปที่เชิญไปไว้ที่วัดจุฬามณี แม่ทัพสั่งให้ทหารเดินแถวและซ้อมรบถวายตัว บ่าย ๕ โมง ๑๘ นาที เลิกการซ้อมรบ นายพันตรีหลวงประชาฤทธิฤาชัยนำทหารนักโทษ ๑๕ คนมาเฝ้า เพื่อให้ได้รับประทานพระโอวาท ฯ เหล่านี้เป็นนักโทษผิดขนบธรรมเนียม ไม่อยู่ในบังคับบัญชา หนีราชการและทำโจรกรรม ผู้บัญชาการสั่งลงโทษเอง ไม่ถึงศาลทหารพิจารณาและตัดสินลงโทษ ประทานพระโอวาทแก่พวกนักโทษเหล่านั้น สั่งสอนให้อยู่ในบังคับบัญชา และทรงแสดงโทษแห่งการเป็นโจรกรรม เมื่อจบพระโอวาทแล้ว แม่ทัพสั่งให้ปล่อยพวกนักโทษเหล่านั้นให้พ้นโทษต่อไป พวกนายทหารและพวกพลทหารทั้งหมดมีจำนวน ๑๖๐๐ คน พร้อมกันมาเฝ้าที่กลางสนามประทานพระโอวาท ด้วยเรื่องให้คนนิยมเป็นทหาร

และมีเมตตากรุณามีความอดทนมีความเพียรความกล้า ทรงชักพระพุทธเจ้าเมื่อจวนตรัสรู้ขึ้นเป็นตัวอย่าง และให้ตั้งอยู่ในระเบียบบังคับบัญชาของทหาร มีสติสัมปชัญญะ มีปัญญา และความไม่ประมาทอันเป็นข้อสำคัญ ทรงยกเวลาทำสงคราม ถ้าประมาทเลินเล่อแม้ในครู่เดียวอาจถึงความพินาศได้ ในที่สุดทรงแสดงว่า ธรรมในพระศาสนาพวกทหารก็ต้องการใช้เหมือนกัน เป็นแต่ให้รู้จักผ่อนผันใช้ตามภูมิของตน ก็อาจสำเร็จผลที่ประสงค์ได้ เมื่อจบพระโอวาทแล้ว ทรงประสาทพรแล้วทรงประน้ำพระพุทธมนต์ ตั้งต้นแต่แม่ทัพตลอดถึงพลทหารทั่วกัน พวกทหารบรรเลงแตรโห่ร้องถวายชัยมงคล แล้วแม่ทัพเชิญเสด็จไปยังสโมสรทหาร มีพวกผู้หญิงที่เป็นบุตรภรรยานายทหารประมาณ ๓๐๐ คน คอยเฝ้าอยู่หน้าสโมสรเป็นแถว ทรงพระดำเนินผ่านไปจนตลอด เพื่อให้ได้เฝ้าทั่วกัน แล้วเสด็จกลับมาประทับที่สโมสรประทานเหรียญและหนังสือธรรมต่างอย่าง แก่นายทหารและบุตรภรรยา และสำหรับสโมสรตามสมควรแล้วเสด็จออกประทับหน้าสโมสร ประทานพระโอวาทแก่ภรรยานายทหารและพลทหาร พร้อมด้วยพวกราษฎร ผู้มาคอยเฝ้าอยู่ในที่นั้นโดยใจความว่า เมื่อสามีไปรับราชการ ภรรยาอยู่ทางบ้าน ก็ควรหมั่นทำมาหากินช่วยกำลังสามี หรือสามีหา

ทรัพย์มาได้แล้ว ก็ควรรักษาไว้ไม่ให้หมดไปในเหตุซึ่งไม่จำเป็น เช่นเล่นการพนันเป็นต้น อย่าทำเป็นคนที่เขาเรียกว่ากันถุงร้วั อตส่าห์เลี้ยงลูกเต้าของตน และประพฤติตนเป็นคนซื่อตรงให้เป็นที่วางใจของสามีได้ และหญิงที่เป็นภรรยาของนายทหาร ก็ควรรู้จักมิเมตตาอารีแก่พวกภรรยาพลทหารอีกด้วย เมื่อจบพระโอวาทแล้ว ทรงผูกข้อมือเด็ก ประทานหนังสือมราวาสธรรมไว้แก่แม่ทัพ เพื่อไว้แจกแก่พวกภรรยาทหาร และใครๆ ที่ควรจะได้ตามสมควร เพราะเป็นเวลาค่ำแล้ว ย่ำค่ำ ๒๑ นาที เสด็จจากสโมสรมาลงเรือที่นั่ง ทหารยืนแถวริมฝั่งแห่งแม่น้ำ บรรเลงแตรโห่ถวายชัยมงคล เสด็จถึงพลับพลาย่ำค่ำ ๔๗ นาที เวลา ๒ ทุ่มเสด็จจากพลับพลาไปวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เพื่อประชุมพระสงฆ์ในเมืองนี้ให้วัพระสวดมนต์ เสด็จเข้าในพระ-วิหาร ทรงถวายเครื่องสักการ พุ่มดอกไม้ตาดเงินทอง มีพาน แก้วเจียระไนรอง ๑ คู่ ธูปเทียนแพ ๑ พาน โคมลอนดอนแขวน ๑ คู่ เพื่อเป็นพุทธบูชา แล้วทรงธรรมวัตรพระสวดมนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ และพระสงฆ์ในเมืองนี้ ประมาณ ๑๐๐ เศษ สวดมนต์ทำนองพอใช้ได้ เป็นแต่ที่ฆะรัสะบางแห่งเสีย และตัวกล้ำยังว่าไม่ดี สวดมนต์จบแล้ว พระสงฆ์เข้าคณะทั้งหลายถวายดอกไม้ธูปเทียน ตรัสถามถึงการคณะทั่วทุกแขวง แล้ว

ประทานพระโอวาท ในเรื่องให้กลมเกลียวกับราชอาณาจักร อย่าให้ขัดต่อกัน เช่นรับบวชคนหนึ่ราชการเป็นต้น เพราะพระศาสนาจะตั้งเป็นปึกแผ่นได้ก็ด้วยอาศัยอาณาจักรตั้งมั่น และปฏิบัติตน ให้สมควรแก่ความเป็นสมณะด้วยมิหิริโอตัปปะอยู่ในสันดานเป็นต้น เมื่อประพฤติปฏิบัติดีแล้ว ต่อไปก็จงทำตนอย่าให้เป็นผู้บริโภคหนี้ของชาวบ้าน และทำตนให้เป็นผู้มีกตัญญูกตเวทีต่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระสาวกด้วยการเอาภาระธุระพระศาสนา เมื่อจบพระโอวาทแล้วประทานย่ามต่างชั้นและหนังสือธรรม และผ้าเช็ดหน้าตรา แก่พระสงฆ์ที่ประชุมอยู่ในที่นั้นตามสมควร เวลา ๔ ทุ่ม ๑๐ นาที เสด็จกลับพลับพลาที่ประทับ ฯ

หมายเหตุ เฉพาะวัน ฯ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เป็นวัดหลักฐานในเมืองพิษณุโลก ครั้งก่อนได้เคยเป็นที่ประดิษฐาน พระพุทธชินราชพระพุทธชินสีห์และพระศรีศาสดา ซึ่งเป็นพระสำคัญในกรุงสยามพร้อมทั้ง ๓ พระองค์ แต่บัดนี้ยังคงอยู่แต่พระพุทธชินราชพระองค์เดียว อีก ๒ พระองค์เชิญลงมากรุงเทพฯ เสียแล้ว พระพุทธรูป ๓ พระองค์นี้มีตำนานเล่าว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ผู้ครองพระนครเชียงแสน เสด็จกรีฑาทัพลงมาตีพระนครศรีสัชนาลัย พระเจ้าพสุราชผู้ครองพระนครนั้นยอมอ่อนน้อมอยู่ในอำนาจ ในคราวที่เสด็จมานั้น พระเจ้าศรี-

ธรรมไตรปิฎกทรงสร้างพระพุทธรูปนั้นทั้ง ๓ พระองค์ พระพุทธ-ชินสีห์และพระศรีศาสดาหล่อครั้งเดียวสำเร็จ ส่วนพระพุทธ-ชินราชครั้งแรกเสีย ต้องหล่อใหม่ ตำนานกล่าวว่า หล่อเมื่อพระพุทธศักราช ๑๕๐๐ ฯ แต่พิจารณาพระองค์พระพุทธรูป เห็นว่าหล่อต่างปูนกัน พระพุทธชินราชเป็นพระองค์แรก พระพุทธชินสีห์เป็นพระองค์ที่ ๒ สองพระองค์นี้ คงมีระยะกาลไม่ห่างกันนัก แต่คงภายหลังศักราชที่ว่าเป็นพระปูนหลังพระเชียงแสนแต่ก่อนพระปูนสุโขทัย ส่วนพระศรีศาสดานั้น เป็นพระองค์ที่ ๓ ขนาดก็ดี ฝีมือทำก็ดี บอกว่ามีระยะกาลห่างจากสองพระองค์นั้นมาก ฯ ล่วงมาถึงครั้งกรุงศรีอยุธยา ชะรอยพระศรีศาสดาจะไม่ได้เป็นพระพุทธรูปที่นับถือเป็นสำคัญ จึงออกพระนามในพระราชพงศาวดารแต่พระพุทธชินราชและพระพุทธชินสีห์สองพระองค์เท่านั้น ฯ พระพุทธชินสีห์นั้นสมเด็จพระบวรราชเจ้ากรมพระราชวังมหาศักดิพลเสพ ในรัชกาลที่ ๓ ทรงเชิญลงมาประดิษฐานไว้ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อราวพระพุทธศักราช ๒๓๖๘ ต่อมาอีกปีหนึ่ง ฯ พระศรีศาสดานั้น เจ้าอธิการวัดบางอ้อยช้าง เมืองนนทบุรีเชิญลงมา เพื่อจะประดิษฐานไว้ ณ วัดนั้น แต่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติเชิญไปอีกต่อหนึ่ง เพื่อจะประดิษฐานไว้ ณ วัดประดู่ฉิมพลี ในคลองบางน้ำชน

แขวงกรุงเทพ ฯ ภายหลังพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่พระราชทานทรงเชิญมาพักไว้วัดสุทัศน์เทพวรารามคราว-หนึ่ง แล้วทรงเชิญมาประดิษฐานไว้ ณ พระวิหารวัดบวรนิเวศวิหาร เพื่อจะได้อยู่ร่วมกับพระพุทธชินสีห์เหมือนเมื่อครั้งอยู่ในเมืองพิษณุโลก ฯ

และวัดนี้มีของก่อสร้างมาก แต่กุฏิเป็นของใหม่ ฝากระดานมุงกระเบื้อง การวางแผนถาวรวัตถุเป็นตามแบบโบราณ คือ เจดีย์สถานกับเสนาสนะอยู่ต่างข้างหันวัดกัน ฯ พระวิหารซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธชินราชนั้นเป็นใหญ่กว่าทุกพระวิหารในวัดนั้น ยาว ๘ ห้อง ประมาณ ๑๖ วา กว้างราว ๖ วา ฯ มีพระวิหารย่อม ๆ ก่อด้วยอิฐอยู่ ๒ ข้างพระวิหารพระพุทธชินราช เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธชินสีห์หลัง ๑ เป็นที่ประดิษฐานพระศาสดาหลัง ๑ ในบัดนี้ประดิษฐานพระพุทธรูปจำลองพระพุทธชินสีห์และพระศาสดาตามที่ได้ยินว่าทำขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๔ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการเป็นนายช่างอำนวยให้ทำ ผมอเป็นของใหม่ไม่ทันพระองค์เดิม ข้างหลังพระวิหารพระพุทธ-ชินราชออกไปมีพระปรางค์ใหญ่องค์หนึ่ง ได้ยินว่าอย่างเดียวกับที่เมืองสวรรคโลก ปลีประดับกระจกทอง ทำครั้งเจ้าพระยาสุรสีหวสิงฆกดี เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลอยู่ที่นั่น แต่ยังไม่สำเร็จ

ถัดออกมา มีวิหารเก่าพัง เหลืออยู่แต่กองอิฐ และเสาก่อด้วยแลงตั้ง ๆ อยู่ ดูใหญ่พอใช้ เขาเรียกว่าวิหารพระสิทธารถ มีพระพุทธรูปยืนใหญ่ชำรุดอยู่ในนั้นด้วย อุโบสถสร้างปลีกออกไปในเอกเทศหนึ่ง เป็นแบบโบราณแท้ ไม่ถือเป็นหลักวัดเหมือนในทุกวันนี้ ถือเจดีย์สถานเป็นสำคัญ ในอุโบสถมีพระพุทธรูปก่อด้วยอิฐ ใหญ่ขนาดพระพุทธชินราช ด้านหน้าพระวิหารพระพุทธชินราช ข้างซ้ายมีวิหารน้อยขนาดกุฏิหลังหนึ่ง ไว้พระพุทธรูปองค์เล็กเรียกว่าพระเหลือ เล่ากันสืบมาว่า หล่อขึ้นด้วยทองเหลือจากหล่อพระพุทธชินราช แต่ผมมอไกลกันมาก ๆ ทรงพระวิหารและอุโบสถในวัดนี้ เป็นแบบปูนหลัง ก่อผนังข้างสูง มีบานหน้าต่าง เว้นพระวิหารพระพุทธชินราช แปลกอยู่หลังเดียวผนังข้างก่อเตี้ย ไม่มีบานหน้าต่าง ทำหลังคาคลุมลงมาจดผนังนั่งบนอาสน์สงฆ์ข้างผนัง หลังคาสูงจากศีรษะไม่กี่มากน้อย ทำอย่างนี้เข้าใจว่าจะให้พระพุทธรูปอยู่ในที่มืดแลดูตระหง่าน หลังคามีช่องกระจกให้แสงสว่างเข้าได้ แต่ปิดให้มืดได้ พึงทำเมื่อครั้งเจ้าพระยาสุรสีหวิสิฐศักดิ์ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลอยู่ที่นั่น ฯ

๓. วันที่ ๒๐ เสวยเช้าที่พลับพลา พร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย มีข้าราชการและราษฎรมาทำบุญมากเหมือนเมื่อวัน

วานนี้เสวยแล้วทรงอนุโมทนา ทรงผูกข้อมือเด็กและประทานของแจกแก่ผู้ที่มาทำบุญ ประทานย่ามตราแก่พระครูสวรรควรนายกเจ้าคณะเมืองสวรรคโลก พระปลัดฉุยและพระมหาหมั่น ผู้มาเฝ้าแต่เมืองนครลำปาง เช้า ๓ โมง ๒๐ นาที เสด็จขึ้นเช้า ๔ โมง ๒๒ นาที เสด็จไปที่หน้าสโมสรเสือป่า มีกองเสือป่าในเมืองนี้ประมาณร้อยเศษคอยเฝ้าอยู่ที่นั่น ประทานพระโอวาทแก่เสือป่าเหล่านั้น โดยใจความว่า ให้รู้สึกตนว่าเป็นเสือ ธรรมดาเสือเป็นสัตว์ที่กล้าผู้ที่เป็นเสือป่าก็ควรจะกล้าเหมือนอย่างเสือ อนึ่งในที่ใดมีเสืออยู่ที่นั้นย่อมเป็นป่าสงัดเป็นที่สยดสยอง เสือป่าทุก ๆ คนควรจะรักษาความสงบของบ้านเมือง กล่าวคือให้สงัดจากอันตรายภายในภายนอก เป็นที่เกรงขามของหมู่คนภายนอก และจงรู้จักจงรักภักดีในสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน, ซึ่งเป็นที่รวมกำลังใหญ่ของตน ในที่สุดพระโอวาทประทานพรแล้ว ทรงประน้ำพระพุทธมนต์ต่อไปประทานพระโอวาทแก่พวกลูกเสือ ซึ่งมายืนแถวอยู่ในที่นั้นด้วย โดยใจความว่าบ้านเมืองจะตั้งอยู่ได้ ก็ด้วยอาศัยคนมีความรู้ความสามารถ พวกผู้ใหญ่ซึ่งมีความรู้ความสามารถ เขาย่อมจะแก่จะตายไปโดยลำดับ พวกเด็กทั้งหลายเป็นผู้จะอุดหนุนขึ้นไป ถ้าไม่ได้เล่าเรียน หาความรู้มิได้ ก็ไม่อาจจะหนุนให้ทันผู้ใหญ่

เช่นนี้บ้านเมืองย่อมเสื่อมลง ถ้าได้เล่าเรียนและมีความสามารถ ทันผู้ใหญ่ยิ่งล้ำยิ่งดี บ้านเมืองจะได้เจริญถาวร พวกเจ้าทั้งปวงจงตั้งใจศึกษาเล่าเรียน และทำตนให้เป็นผู้กล้าหาญสมเป็นลูกเสือ จะได้ช่วยกันรักษาบ้านเมืองของตน เมื่อประทานพระโอวาทแก่ลูกเสือจบแล้วประทานพระโอวาทแก่ตำรวจภูธร ซึ่งยืนเข้าแถวอยู่เป็นลำดับไปทรงแสดงว่า คนจำพวกนี้มีหน้าที่รักษาความสงบภายใน จงตั้งใจทำหน้าที่ อุตสาหะฝึกหัดและฟังบังคับบัญชาผู้ใหญ่เหนือตน เมื่อออกจากราชการไปแล้วอย่าเบียดเบียนราษฎร อันเป็นการผิดต่อหน้าที่จงมีความละอายใจและกลัวพระราชอาชญา เมื่อจบพระโอวาทแล้วทรงประน้ำพระพุทธมนต์แก่พวกลูกเสือ และตำรวจภูธรจนทั่วกัน เช้า ๔ โมง ๒๘ นาที เสด็จกลับพลับพลา ประทานเหรียญมหา-สมณุตมาภิเษก เหรียญอริยสัจ หนังสือธรรมแก่ข้าราชการทั้งฝ่ายทหารทั้งฝ่ายพลเรือน และตำรวจภูธรตามสมควร เช้า ๔ โมง เสด็จขึ้น ประทับเสวยเพลบนพลับพลาพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์ มีข้าราชการและราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวายเหมือนเมื่อเช้านี้เสวยแล้วทรงอนุโมทนาและโปรดให้พระมหา-นายกแจกของแก่พวกราษฎรผู้มาบำเพ็ญกุศล เวลาเที่ยงครึ่งเสด็จจากพลับพลา มีภรรยาข้าราชการคอยเฝ้าอยู่ที่ถนนหน้า

COLLEGE EDUCATION
BANGKOK, THAILAND

พลับพลา ประทานต้ายผูกข้อมือเด็ก และเหรียญตามสมควร แล้วเสด็จดำเนินไปโดยถนนหน้าเมืองถนนตลาด ตามตลาดมีการตกแต่งและตั้งที่บูชามากร้าน เกือบบ่ายโมงถึงวัดท่ามะปราง เสด็จทอดพระเนตร วัดนี้เป็นวัดสามัญ แต่มีพระปรางค์เก่าอยู่องค์หนึ่ง สูงขนาด ๕ วา อยู่มุมโบสถ์ด้านหลังขวามือ แต่ชำรุดมากแล้ว บ่าย ๑ โมง ๑๕ นาที เสด็จจากวัดท่ามะปราง บ่าย ๑ โมง ๔๐ นาที ถึงสถานี เสด็จขึ้นประทับรถไฟสาลูนพ่วงพิเศษ เพื่อเสด็จเมืองพิชัยต่อไป ที่สถานีมีพระสงฆ์และข้าราชการกับราษฎรเป็นอันมาก ตามเสด็จมาบ้าง ล่วงหน้ามาคอยบ้าง มีกองทหารและกองนักเรียนคอยส่งเสด็จด้วย ฯ

ตอนที่ ๒ เสด็จเมืองพิชัยใหม่ [1]

๓. วันที่ ๒๐ พ.ย. เวลาบ่าย ๑ โมง ๕๕ นาที รถเคลื่อนจากสถานีเมืองพิษณุโลก พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล กองทหารบรรเลงแตรวงเพลงมหาชัย ฯ มีพระสงฆ์และข้าราชการตามส่งเสด็จมาในรถหลายท่าน มีพระวรญาณมุนี เจ้าคณะเมืองพิษณุโลกเป็นต้น ฝ่ายข้าราชการ มีพระยาสุรบดินทรสุรินทรฤาชัยสมุหเทศาภิบาลเป็นต้น รถผ่านสถานีบ้านตูม

1 จังหวัดอุตรดิตถ์

37772

แควน้อย กรับพวง หนองตม บ้านโคน เมืองพิชัยเก่า มีพระสงฆ์และราษฎรมาคอยเฝ้ามากบ้าง น้อยบ้าง ตามสมควรแก่ตำบล ประทานปฏิสันถาร พระพร และสายสิญจน์แจกทุกตำบล รถข้ามแม่น้ำน่าน โดยสะพานจุฬาลงกรณ์ยาวประมาณเกือบ ๓ เส้น ถึงสถานีบ้านดารา บ่าย ๔ โมง ๑๒ นาที ข้างซ้ายมือมีทางรถแยกไปเมืองสวรรคโลก พระยาพิชัยรณรงค์สงครามผู้ว่าราชการเมืองพิชัยมาคอยรับเสด็จอยู่ที่นี่ และนำนายไวเลอร์ นายตรวจทางรถเฝ้า แล้วพระครูสุวรรควรนายกทูลลากลับที่นี่ รถหยุดอยู่ประมาณ ๑๐ นาที ทรงปฏิสันถารอยู่กับพวกราษฎรจนเวลารถออก ผ่านสถานีท่าสัก วังหิน วังกพี้เป็นตำบลมีคนน้อย แต่ก็มีพระสงฆ์บ้าง ราษฎรบ้าง มาคอยเฝ้า บ่าย ๕ โมง ๒๐ นาที ถึงสถานีเมืองพิชัยใหม่ มีพระสงฆ์คอยรับเสด็จประมาณ ๗๐ รูป นั่งสวดถวายชัยมงคลอยู่ในสถานี พวกหนึ่งยืนคอยรับเสด็จที่หน้าสถานีพวกหนึ่ง มีพระครูวิเชียรปัญญามหามุนี เจ้าคณะเมืองเป็นประธาน กองทหารม้าตำรวจภูธรบรรเลงแตรเดี่ยว ข้าราชการพลเรือนและราษฎรคอยรับเสด็จอยู่ แต่ไม่มากนัก ประทานพระปฏิสันถารตามสมควร แล้วเสด็จพระดำเนินมาตามถนนผ่านตลาดบางโพ ชาวตลาดอยู่เป็นปกติตามเคย ไม่ได้แสดงอาการรับเสด็จ นอก

จากจุดเทียนชุปไม่กี่ร้าน ป่าย ๕ โมง ๔๘ นาที ถึงจวนซึ่งผู้ว่าราชการเมืองจัดถวาย ให้เป็นที่ประทับแรมระยะทางราว ๓๒ เส้นเศษ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวันฯ ตามระหว่างทางตั้งแต่เมืองพิษณุโลกถึงเมืองพิชัยใหม่เป็นป่าสักมากกว่าสิ่งอื่น ทุ่งนาก็มีบ้างแต่น้อย ฯ จวนที่ประทับเป็นเรือนฝากระดาน ๒ ชั้นมุงกระเบื้องมีประรำยาวประมาณ ๔ วาเศษ อยู่หน้าจวนที่ประทับ ยกขึ้นเป็นอาสน์สงฆ์ ๒ ข้างเป็นของปลูกขึ้นใหม่ เพื่อเป็นที่สำหรับเสด็จออกพระสงฆ์ และเป็นที่ข้าราชการและราษฎรมาบำเพ็ญกุศลถวายทานฟังพระธรรมเทศนา ในบริเวณนั้นเป็นสวนมะพร้าวกลาย ๆ มีไม้อื่นปนประปราย ฯ

๔. วันที่ ๒๑ พ.ย. ประทับเสวยเช้าที่ประรำหน้าจวนที่ประทับพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและเจ้าคณะเมืองเจ้าคณะแขวงในเมืองนั้น มีพวกข้าราชการและราษฎรมาบำเพ็ญกุศลถวายอาหารบิณฑบาตประมาณ ๓๐ ราย เสวยแล้วทรงอนุโมทนาและประทานหนังสือสมราวาสธรรมและผ้าเช็ดหน้าเป็นของแจก ฯ เวลาเพลเสด็จลงเสวยเพลที่ประรำเหมือนเมื่อเช้านี้ มีข้าราชการและราษฎรนำสำรับมาถวายมากกว่าเมื่อตอนเช้า เสวยแล้วทรงประทานพระโอวาท มีใจความว่า คนเราที่อยู่กันเป็นหมู่เป็นพวกแผ่น

เช่นเมืองหนึ่งหรือประเทศหนึ่ง ย่อมมีหน้าที่อยู่ ๒ อย่างคือ พวกหนึ่งมีหน้าที่ปกครอง อีกพวกหนึ่งมีหน้าที่อยู่ในปกครอง ได้แก่พวกราษฎร ทรงอธิบายตั้งต้นแต่มนุษย์ที่เกิดมา ธรรมดาตกแต่งให้มีอาหารเครื่องเลี้ยงชีพ ไม่เช่นนั้นชีวิตจะดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้นต่างคนจึงต่างแสวงหา ด้วยมาประกอบกิจการงานต่าง ๆ มีกสิกรรมและพาณิชยกรรมเป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนี้ความหวังก็ย่อมจะไปรวมกันเข้า จึงได้เกิดแย่งชิงประทุษร้ายร่างกายเป็นถ้อยเป็นความกันขึ้น เหตุนี้จึงจำต้องมีคนอีกจำพวกหนึ่งเป็นผู้ดูแลทุกข์สุขของคนอีกจำพวกหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าพวกปกครอง บ้านเมืองจะตั้งอยู่เป็นปึกแผ่นอยู่เย็นเป็นสุขได้ ก็ด้วยมาอาศัยคน ๒ จำพวกต่างทำให้ถูกหน้าที่ของตน ๆ คือจำพวกที่อยู่ใต้ปกครอง ไม่ประพฤติเกะกะประทุษร้ายแย่งชิงซึ่งกันและกัน เมื่อตนทำมาหากินได้ถึงคราวจะต้องเสียส่วยสาอากร ซึ่งเป็นการช่วยกำลังผู้ปกครองผู้ไม่ได้ทำกินส่วนตัวมัวดูแลแต่สุขทุกข์ของพวกราษฎร ก็จงช่วยไปตามที่ท่านกำหนดไว้หรือเมื่อถึงคราวท่านเกณฑ์เข้ารับราชการทหาร เพื่อป้องกันรักษาบ้านเกิดเมืองนอนของตน ก็ไม่ควรหลบหลีก ควรนึกเสียว่าเรามีหน้ามีตาที่ได้ช่วยกันรักษาความสงบราบคาบของบ้านเมืองและได้ชื่อว่าได้ป้องกันครอบครัวของตนด้วยเป็นต้น ส่วนผู้มีหน้าที่

ปกครอง ก็ควรทำการโดยยุติธรรม ไม่ลุอำนาจแก่อคติทั้ง ๔ ประการ มีเมตตากรุณาแก่พวกที่อยู่ในปกครองเป็นต้น เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงอำนวยพร แล้วทรงนำอนุโมทนาเมื่อจบแล้วประทานของแจกและผูกข้อมือเด็กตามเคย พระยาพิชัยรณรงค์สงครามผู้ว่าราชการเมือง นำข้าราชการเฝ้าเรียงตัว เวลาบ่าย ๑ โมง เสด็จขึ้นที่ประทับ บ่าย ๑ โมง ๓๔ นาที เสด็จท่าเสาโดยรถยนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์และข้าราชการ มีสมุหเทศาภิบาลและผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้น เพื่อทอดพระเนตรวัดทั้งหลาย เสด็จวัดใหม่ท้ายตลาด ซึ่งอยู่ในระหว่างทางที่จะไปท่าเสา เจ้าอาวาสจัดรับเสด็จตามกำลัง วัดนี้เป็นสำนักสงฆ์กุฏิศาลา ปลูกเลเพลาดพาด ไม่เป็นแถวเป็นแนว ไม่น่าดู มีพระสงฆ์ ๑๐ รูป เจ้าอาวาสชื่อหรั่ง อายุ ๗๐ พรรษา ๔๐ เป็นพระอุปัชฌายะด้วย ปรารถนาจะขอพระราชทานวิสุงคามสีมา ทรงพระดำริเห็นว่าห่างจากวัดอื่นควรจะเป็นวัดมีวิสุงคามสีมาได้ แต่ของปลูกสร้างยังไม่เข้าระเบียบ จงจัดวัดให้เรียบร้อยก่อน เสด็จผ่านตลาดท่าเสา ชาวตลาดตั้งที่บูชา ชิงผ้าแดงหน้าร้านของตนรับเสด็จรายไป เสด็จทอดพระเนตรวัดท่าเสา วัดนี้เป็นวัดใหญ่ มีถาวรวัตถุที่เป็นชิ้น ๆ อยู่มาก เช่น อุโบสถ ศาลาการเปรียญ ศาลาตักบาตร หอไตร และหอระฆัง

มีลวดลายสลักอย่างเก่า ๆ และช่อฟ้างาม ๆ เห็นได้ว่าเป็นวัดเก่าพอใช้ ลานวัดก็กว้างขวางทั้งมีต้นไม้ใหญ่ ๆ อยู่มาก เป็นแต่พื้นที่ยังลุ่ม ๆ ดอน ๆ ตรัสสั่งพระธรรมธราจารย์ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑล และผู้ว่าราชการเมือง ให้ช่วยกันรักษาไว้ให้หาผู้ปกครองดี ๆ ทอดพระเนตรวัดนี้แล้ว เสด็จพระดำเนินไปตามทางรถไฟประมาณ ๗–๘ เส้น ถึงวัดดอย มีพระสงฆ์นั่งสวดถวายชัยมงคลอยู่บนปะรำหน้าวัด ๔ รูป ตรัสถามว่ารูปไหนเป็นเจ้าวัด ได้ความว่า พระกรอง พรรษา ๑๕ เป็นตัวการแต่เอาพระเอยม พรรษา ๖ เป็นตัวเชิด แต่เวลานั่งสวดถวายชัยมงคล พระกรองนั่งเป็นหัวหน้าตรัสถามว่าเพราะเหตุไร จึงได้ทำเช่นนี้ เธอกราบทูลแก้ตัวว่าเป็นโรคกษัย ทรงพระดำหนิแก่เธอเป็นอันมาก โดยความว่า พวกเราเป็นผู้อันชาวบ้านเขาบำรุงเลี้ยงดูด้วยทุนทรัพย์ซึ่งเขาหามาได้ด้วยกำลังความเหน็ดเหนื่อยยากลงทุนค้าขายเสี่ยงได้เสี่ยงเสีย พวกเราจะไม่เอาภารธุระพระศาสนาบ้าง ก็ดูเอาเปรียบชาวบ้านเขาเกินไป ตรัสเตือนสติแก่เธอเช่นนี้แล้ว ตรัสอายัติไว้กับผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลและเจ้าคณะเมือง ผู้ตามเสด็จไปด้วยว่า ถ้าพระกรองไม่รับเป็นเจ้าวัดช่วยเอาธุระพระศาสนาเช่นนี้ อย่าให้อยู่ในวัดนี้ ถ้ายังจะอยู่ต่อไป ก็จงรับเป็นเจ้าวัด แล้วเสด็จเข้าไปในวัด ทอดพระ

เนตรเห็นวัดรกด้วยหญ้าและไม้อันเป็นอันมาก ตรัสพากย์โทษไว้ว่าเสด็จกลับจากเมืองแพร่ จะตรัสสั่งให้ผู้ใดผู้หนึ่งมาตรวจ ถ้าลานวัดยังรกด้วยหญ้าและไม้อันเหมือนอย่างนี้จะไม่ลงโทษแก่พระเอยมผู้เป็นตัวเชิด จะทรงลงทัณฑกรรมแก่พระกรอง การที่เจ้าวัดไม่เอาธุระแก่วัด หาแต่ความสบายส่วนตัว แล้วยกภิกษุรูปอื่นขึ้นเป็นตัวเชิดเช่นนี้ พระซึ่งถูกเชิดนั้นก็ไม่มีอำนาจสิทธิขาด การวัดจึงไม่เรียบได้ เช่นวัดดอยท่าเสานี้เป็นตัวอย่าง ฯ เสด็จกลับมาโดยทางเก่าเลี้ยวถนนท่าอิฐ เข้าวัดไผ่ล้อม วัดนี้หนทางเข้าต้องยกเป็นสพานสูงตั้งวาเศษ กุฏิศาลา บ้านช่องแถบท่าอิฐนี้ ต้องปลูกสูง ๆ เสาตั้งวาขึ้นไปทั้งนั้น เพราะหน้าน้ำ ๆ ท่วมมาก แต่เสาสูง ๆ เช่นนั้น บางปีย่างท่วมถึงพื้นเรือนชั้นบนได้ โรงแถวน้ำท่วมถึงห้องชั้นล่าง วัดนี้มีพระสงฆ์ ๑๑ รูป เจ้าอาวาสชื่อสระ อายุ ๖๗ พรรษา ๒๑ เป็นที่พระวินัยธรรม พระธรรมปาโมกข์ครั้งยังเป็นเจ้าคณะมณฑลตั้งไว้ เป็นพระคล่องแคล่ว รู้งานรู้การทางวัดอื่น ๆ ด้วย เคยเข้ามาอยู่วัดมหาธาตุกรุงเทพ ฯ ตั้ง ๒๐ ปี แต่ขาดความกว้างขวาง ปลูกความนิยมของพระสงฆ์ในเมืองนี้ไม่ขึ้นประทานย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษก เสด็จต่อไปถึงวัดท่าทราย ซึ่งตั้งอยู่ไม่ไกลจากวัดไผ่ล้อมนักวัดนี้เจ้าวัดชื่อแส อายุ ๓๗ พรรษา

๑๕ เป็นพระกำลังควรแก่การงานแต่วัดร่วงโรยเดิมเจ้าอธิการหรั่งวัดใหม่อยู่ครองมาก่อน เป็นวัดน้ำท่วมจึงย้ายไปตั้งใหม่ ที่วัดนี้เป็นแต่ให้พระอธิการแส ผู้ศิษย์อยู่ไปพลาง เมื่อย้ายเสร็จก็เห็นจะปล่อยให้ร้าง เสด็จกลับถึงที่ประทับบ่าย ๔ โมง ๔๕ นาที พระครูพุทธวงศาจารย์เจ้าคณะเมืองแพร่กับพระยานิกรกิติการผู้ว่าราชการเมืองแพร่มาคอยเฝ้าถวายหมายเสด็จสำหรับเมืองแพร่ ทรงปฏิสันถารอยู่พอสมควรแล้ว ทรงประทานพระโอวาทแก่กองเสือป่า ลูกเสือ ตำรวจภูธร ซึ่งนัดกันมาเข้าแถวเฝ้า ใจความอย่างเดียวกับที่เมืองพิษณุโลกแล้ว ทรงประน้ำมนต์ประทานทั่วกัน บ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จขึ้น เวลาราวจวนทุ่ม เสด็จออกประทับ ณ ห้องกลางบนจวนที่ประทับ ซึ่งเขาจัดไว้เป็นที่เสด็จออกพระสงฆ์ ทรงเจริญพระพุทธมนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่บ้านเมือง และเพื่อทรงทำน้ำพระพุทธมนต์ด้วย ทรงเบิดโอกาสให้พระสงฆ์ผู้เจ้าถิ่นและพระครูพุทธวงศาจารย์ ผู้มาจากเมืองแพร่ขึ้นไปเฝ้าข้างบนเพื่อจะได้จำแบบอย่างสวดมนต์ด้วย เมื่อจบการเจริญพระพุทธมนต์แล้ว ตรัสถามถึงการคณะและการวัดแก่พระสงฆ์เหล่านั้นตามสมควร เวลายามเศษ เสด็จพัก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวันฯ ที่เมืองนี้ก่อนมีรถไฟ ตำบลท่าอิฐ เป็นที่ครึกครื้นเพราะเป็นที่ประชุมสินค้าทางเรือ แต่ตำบลนี้เป็นที่น้ำท่วม ที่ชาวบ้านเบื่อ พอรถไฟเดินถึงท่าเสากลับมีทางส่งสินค้าไปมาสะดวกกว่าทางเรือที่เป็นแต่ชั่วคราวน้ำมาก พวกท่าอิฐจึงพากันอพยพไปอยู่ที่ท่าเสาเสียมาก ท่าอิฐจึงร่วงโรยลงในเวลานี้ไม่เป็นตลาดแล้ว คงมีแต่ตลาดยางโพกับตลาดท่าเสา ยังเห็นห้องแถวว่างไม่มีคนเช่าเป็นอันมาก ผู้ว่าราชการเมืองกราบทูลว่าราคาปลูกตั้งหลายพัน ขายได้เพียงพันเศษ แม้ท่าเสา ตั้งแต่รถไฟเดินถึงตำบลเด่นชัยสถานีเมืองแพร่แล้ว ได้ยินว่าร่วงโรยลงเหมือนกัน มีคนยกไปอยู่เด่นชัยเสียหลาย ชาวตลาดท่าเสามีจนเป็นพื้น ชาวบางโพสังเกตว่ามีไทยมากฯ

๕. วันที่ ๒๒ พ.ย. เวลาเช้า ๑ โมง ๑๕ นาที เสด็จลงประทับเสวยเช้าที่ปะรำเหมือนวันก่อน มีข้าราชการและราษฎรมาบำเพ็ญกุศลราว ๕๐ ราย เสวยเสร็จแล้วทรงทำอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ และพระสงฆ์ผู้เข้าถือศีลกระทำภัตตกิจอยู่ในที่นั้น แล้วประทานของแจกและทรงผูกข้อมือเด็กตามเคย เช้า ๒ โมงเศษ เสด็จขึ้นฯ เช้าวันนี้มีฝนตกปรอย ๆฯ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ทรงรถยนต์เสด็จโดยทางถนนเกษมราษฎร์ ถนนบรมอาสน์ ถึงวัดพระธาตุทุ่งยั้ง ซึ่งมีระยะทาง

จากขวนที่ประทับ ๑๕๐ เส้น เช้า ๓ โมง ๔๐ นาที มีข้าราชการและนักเรียนยืนแถวรับเสด็จอยู่เป็นอันมาก พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคลเสด็จลงจากรถที่นั่งแล้ว เสด็จเลยไปยังพระธาตุเจดีย์ซึ่งประดิษฐานอยู่ ณ หลังพระวิหาร ทรงนมัสการและทอดพระเนตรแล้วเสด็จกลับมาในพระวิหารเสด็จทอดพระเนตรตามพระอารามโดยสมควรแล้ว ประทานย่ามแก่พระอธิการแก้ว อายุ ๘๓ พรรษา ๓๕ ผู้เป็นเจ้าอาวาสแลดูการปฏิสังขรณ์วัดพระแท่นด้วย และประทานหนังสือหัวใจไตรสิกขา และผ้าเช็ดหน้าตราแก่พระลูกวัด ๗ รูป สามเณร ๑ รูป ประทานด้ายสายสิญจน์แก่พวกบุตรชาวบ้านและนักเรียนผู้มาคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่ในที่นั้นแล้ว เสด็จโดยรถยนต์ไปทางถนนศรีพนม ถึงวัดพระแท่นศิลาอาสน์ เช้า ๔ โมงเศษ เสด็จเข้าในพระวิหาร ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระแท่นศิลาอาสน์ทรงถวายสักการะเป็นพุทธบูชาแล้ว เสด็จจากพระวิหาร มาประทับเสวยเพลที่ศาลาใหญ่อันตั้งอยู่ไม่ไกลแต่พระวิหาร มีพวกรายฎรนำสำรับมาถวายประมาณ ๒๐๐ ราย คนแน่นศาลา เสวยเสร็จแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา ทรงแสดงด้วยการหมั่นแสวงหาทรัพย์ มีประกอบการงานต่าง ๆ อันปราศจากโทษ ให้เหมาะแก่เวลาและถิ่นฐานเป็นต้น และการรักษาทรัพย์ไม่ให้เป็นอันตราย ไม่จับจ่ายให้

สุรุ่ยสุร่ายเช่นกินเตียและเล่นการพนันเป็นต้น กระเหม็ดกระแหม่ใช้สอยพอสมควร แล้วทรงแสดงถึงสุขอันเกิดแต่การมีทรัพย์มิได้จับจ่ายใช้สอย เลี้ยงคนที่ควรเลี้ยง มิยิดามารดาบุตรภรรยาเป็นต้น เมื่อถึงคราวจะต้องเสียส่วยสาอากร ไม่ลำยากไม่ต้องเป็นหนี้เป็นสินใคร และต่อไปควรหวังความเป็นคนมีชื่อเสียงในหมู่ชนด้วยกัน ด้วยการที่มามีความเพียรและความอดทนและยำเกรงต่อความผิด รู้จักระวังและข่มใจของตน มีศรัทธาและศีล มีสติและปัญญา มีเมตตากรุณาและความสัตย์ เหมือนกับหมู่เขา เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ประทานพรและทรงนำยถา พระสงฆ์ประมาณ ๕๐ รูป รับอนุโมทนา แล้วทรงประทานหนังสือฆราวาสธรรม และผ้าเช็ดหน้าตรา เป็นของแจกแก่พวกที่มาบำเพ็ญกุศล และทรงผูกข้อมือเด็ก โปรดให้พระผู้ใหญ่ช่วยตามเคย ครั้นเสร็จการแจกแล้ว หลวงจินดากรพิทักษ์ (ชื่น) ทายกวัดนั้น เชิญเสด็จทอดพระเนตรโบสถ์ ซึ่งเขาปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ เสด็จทรงพระดำเนินผ่านเข้าไปทางหมู่กุฏิพระ ทอดพระเนตรเห็นกุฏิตั้งอยู่ในที่ไม่ไกลแต่หมู่กุฏิพระ เป็นที่มีอุปจารอันเดียวกัน ไม่มีอะไรกั้น ทรงพระดำริเห็นว่าไม่สมควร จึงตรัสสั่งพระครูบุญ เจ้าคณะแขวงขัดแจงแก้ไขให้มีรั้วหรือสังกะสีกั้นเสีย พอให้เห็นว่าต่างอุปจารกัน ย่าย ๑ โมง

เศษ เสด็จกลับจากวัดพระแท่นศิลาอาสน์ โดยรถยนต์ไปทางถนนทุ่งยั้ เพื่อทอดพระเนตรหนองพระแล ๆ นี้ไม่มีอะไรแปลกประหลาด ซึ่งเป็นสิ่งที่น่าดูเป็นหนองโดยปกตินี่เอง แล้วรถกลับย้อนมาทางถนนสายเก่าเลี้ยวถนนยรมอาสน์ แวะทอดพระเนตรเวียงเจ้าเงาะตามทาง เสด็จกลับถึงจวนที่ประทับ เวลาย่ำค่ำเศษ เสด็จลงประทับณปะรำหน้าจวนที่ประทับ พระราชมุนีซึ่งอาพาธหยุดพักรักษาตัวอยู่ที่เมืองพิษณุโลกนั้น หายอาพาธแล้วตามเสด็จมาทันเฝ้าที่นี่ ทรงปฏิสันถารแก่พระราชมุนีตามสมควรแล้ว ประทานพระรูปกับเหรียญอริยสัจและหนังสือธรรมต่างอย่าง แต่พระยาพิชัยรณรงค์สงครามผู้ว่าราชการเมือง ต่อไปประทานเหรียญมหาสมณุตมาภิเษก เหรียญอริยสัจและหนังสือฆราวาสธรรมแก่พวกข้าราชการทั้งฝ่ายพลเรือนและตำรวจภูธร เสด็จการประทานของแจกแก่ฆราวาสแล้ว พระสงฆ์ในเมืองนี้ถวายดอกไม้ธูปเทียน แล้วประทานย่ามตราแก่พระครูปาน เจ้าคณะแขวงอำเภอเมืองพิชัยเก่า พระปลัดอ่วมผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงอำเภอเมืองพิชัยใหม่และประทานของแจกแก่พระสงฆ์นอกนี้ทั่วกัน ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์เหล่านั้น มีพระครูวิเชียรปัญญามหามุนี เจ้าคณะเมืองเป็นต้น ทรงชี้โทษในการประพฤติตนเป็นคนบริโภคหนี้ กล่าวคือไม่เอาใจใส่ใน

กิจพระศาสนาและรับบำรุงของ ฆราวาส ผู้อุปถัมภ์ด้วยตั้งใจเกื้อกูลแก่พระศาสนาเปล่า ๆ ควรจะมีความละอายแก่ใจ รับบำรุงของเขา ก็ควรเอาภาระพระศาสนาทรงแนะให้เข้าใจว่า พระพุทธศาสนาย่อมอาศัยอาณาจักร และได้รับอุปถัมภ์ของแผ่นดิน ควรปฏิบัติการให้ปรองดองกัน อย่าแก่งแย่งกัน และควรทำให้เป็นประโยชน์แก่แผ่นดินด้วย เช่นช่วยสั่งสอนแนะนำราษฎรให้เป็นพลเมืองดี และรับลูกผู้ชายของเขาไว้เป็นศิษย์และเลี้ยงดูผึกสอนตามกำลัง ๑ ทุ่มเศษ เสด็จขึ้น ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ พระธาตุทุ่งยั้งนั้น เป็นพระเจดีย์รูปพม่า ฐาน ๔ เหลี่ยมด้านหนึ่งยาวราว ๗ วา แต่ส่วนสูงไม่ปรากฏเพราะหักลงมาจวนหมดองค์เสียแล้ว แต่บัดนี้ปฏิสังขรณ์ใหม่ ได้ยินว่ามีพม่ามาปฏิสังขรณ์ แปลงจากรูปเดิมเสีย จึงกลายเป็นอย่างพม่าไป ตามอาการที่แลเห็น ไม่น่าถือเป็นของสำคัญเลย บางทีเป็นได้ เพราะในเมืองนี้ ไม่มีพระเจดีย์ใหญ่กว่านี้เท่านั้น พระธาตุนี้ตั้งอยู่หลังพระวิหาร มีกำแพงแก้วก่อด้วยปูนล้อมรอบ ฯ พระวิหารยาว ๕ ห้อง เสาลายเขียน แต่หลังคาเปลี่ยนเป็นกระเบื้องซีเมนเสียแล้ว แต่หน้าบันยังเป็นลายสลักตามแบบวัดของชาวพายัพ พระประธานใหญ่แต่ไม่งาม

โพสถ์อยู่ข้างขวาพระวิหาร หมู่กุฎีพระสงฆ์อยู่ข้างซ้ายพระวิหาร ฯ

วัดพระแท่นศิลาอาสน์ตั้งอยู่บนที่เป็นเนินสูง มีหินแลงมาก พระวิหารซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระแท่นเป็นของใหม่ ยาว ๕ ห้อง ของเดิมไฟไหม้เสียแล้ว ตัวพระแท่นเองไม่มีอันอะไรปรากฏก่อ อิฐถือปูนปั้นลายปิดทอง พื้นบนดาดปูนทาสีแดง เป็นของปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่เอียม ส่วนยาว ๖ ศอก ๖ นิ้วกว้าง ๕ ศอก สูง ๒ ศอก ๓ นิ้ว มีเจาะเป็นช่องกลมไว้กลางพระแท่น สำหรับชนผู้เลื่อมใสศรัทธาจะได้เอาทรัพย์ทิ้งลงไปในช่องนั้น ๆ มีคำเล่าว่าพระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับ ณ ที่นี้ ทรงห้อยบาตรที่ต้นพุทราและเสด็จไปยืนทอดพระเนตรที่หนองอันอยู่ใกล้ ซึ่งได้นามตามนิมิตว่าหนองพระแล เรื่องนี้ไม่มีหลักฐาน และการคล้องบาตรที่ต้นไม้ก็ไม่ใช่กิริยาของภิกษุ แต่ตรัสว่ามีคติโบราณปรากฏอยู่ที่ตัวพระแท่นเองครั้งพุทธกาล ภิกษุสงฆ์ย่อมแต่งตั้งพุทธอาสน์ไว้ในศาลาที่ชุมนุมของหมู่ตนทุกสำนัก ดังจะทำที่ชุมนุมนั้นให้เป็นที่เสด็จออกของพระศาสดา ครั้นพระศาสดานิพพานแล้ว ในพระวิหารที่เคยประทับ หรือสร้างต่อมา คงทำพุทธอาสน์ขึ้นไว้เป็นที่เคารพ ดุจเดียวกันกับพระแท่นเศวตฉัตร์ของพระเจ้าแผ่นดิน เป็นที่เคารพของข้าราชการ พระพุทธรูป

เป็นของประดิษฐานขึ้นตั้งบนนั้น เมื่อภายหลัง ที่นั่นแต่พระแท่น ไม่มีพระพุทธรูปตั้งสืบมาแต่โบราณ เป็นที่คนประชุมนมัสการ เป็นเทศกาลปีนั้น น่าจะเป็นเพราะตั้งอยู่ในทำเลที่ควรเทียวของ พวกชาวเมืองนี้และเมืองใกล้เคียง ที่ไม่มีเขามีเนินจะสู้ เรืองน่า จะเกิดขึ้นตามหลัง ฯ วัดพระแท่นนี้ร้างมาคราวหนึ่ง พระวิสุทธิ สารเถร (ผิว) วัดประทุมวนารามครั้งยังไม่ได้อยู่ในสมณศักดิ์ มาตั้งอยู่กับพระธรรมยุตผู้เป็นศิษย์ และรับฐานันดรเป็นพระครู อภิบาลบรรพชูรณ์ ภายหลังโปรดให้เป็นพระราชาคณะ ลงไป อยู่วัดประทุมวนาราม กรุงเทพ ฯ วัดนี้จึงเป็นธรรมยุตสืบมา เวลา นี้มีพระอยู่เพียง ๒ รูป สามเณร ๒ รูปเท่านั้น เจ้าวัดชื่อกัณหา อายุ ๖๗ พรรษา ๒๒ ทราบว่าการแสวงบิณฑบาตฝืดเคืองมาก เพราะเป็นสถานห่างจากหมู่บ้าน

เวียงเจ้าเงาะ มีสิ่งที่ปรากฏซึ่งจะพึงเห็นในบัดนี้นั้น คือ เป็นที่มีหินแลงลึกลงไปเป็นคู ๒ ชั้น สันนิษฐานว่า เป็นที่มั่น แห่งหนึ่ง สำหรับป้องกันข้าศึก แต่เขาไม่ได้ค้นตลอด ได้ยิน ว่า ยังมียาวไปอีก ๑๐ เส้นได้อยู่ ที่นั้นเป็นดินแข็ง ล่วงกาล นานมาจึงกลายเป็นแลง เป็นแลงทั้งแท่งน่าดูอยู่ ฯ

๖. วันที่ ๒๓ พ.ย. เสด็จลงเสวยเช้าที่ปะรำ มีข้าราชการและราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวายตามเคย เสวยเสร็จ

แล้วทรงกระทำอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์ และประทานของแจกเหมือนเมื่อวานนี้ เช้า ๒ โมงเศษเสด็จขึ้น เช้า ๒ โมง ๕๕ นาที เสด็จจากที่ประทับโดยทางถนนเกษมราษฎร์ เพื่อเสด็จไปยังสถานีรถไฟ ซึ่งจะเสด็จไปเมืองแพร่ต่อไป พร้อมด้วย พระสงฆ์และข้าราชการถึงวัดท่าถนน ซึ่งอยู่ไม่ไกลแต่สถานี ยังมีเวลาอยู่ จึงเสด็จแวะทอดพระเนตร วัดนี้พระปลัดอ่วมเป็นเจ้าอาวาส แต่ไม่อยู่ไปคอยส่งเสด็จอยู่ที่สถานี มีพระลูกวัดรูปหนึ่งชื่อเข้า อายุ ๕๐ พรรษา ๑๔ ออกรับเสด็จแทน ตรัสสรรเสริญว่ารู้จักต้อนรับแขกดี ไม่หลบหนี บางวัดเจ้าวัดไม่อยู่เวลาเจ้านายเสด็จ หลบหนีกันหมด แล้วประทานยามเป็นประสาทการ ภายหลังพระปลัดอ่วมจึงมา เสด็จทอดพระเนตรตามวัด ตรัสชมพระปลัดอ่วมว่ารักษาวัดสะอาดสะอ้านดี ทั้งตนเองก็คล่องแคล่วเรียบร้อย ทอดพระเนตรเห็นหลังคาโบสถ์มุงกระเบื้องซีเมนบ้างกระเบื้องไทยบ้าง ลักลั่นกัน และกระเบื้องซีเมนไม่เข้ากับหลังคาทรงอย่างไทย ตรัสสั่งแก่เจ้าอาวาสให้เปลี่ยนเป็นกระเบื้องไทยทั้งนั้น สิ้นเท่าไรจะทรงรับออกช่วยประทานเป็นส่วนพระองค์ ฯ วัดนี้มีผลประโยชน์ค่าเช่าเข้าวัดปีหนึ่งเกือบกว่าพันบาท จัดว่าเป็นวัดที่เลี้ยงตัวเองได้ พระสงฆ์ไม่ฝืดเคืองด้วยอาหารบิณฑบาต ประทับอยู่พอสมควรแก่เวลาแล้ว เสด็จ

ทรงพระดำเนินไปทางถนนบางโพ ถึงสถานีมีพระสงฆ์และข้าราชการ ทั้งฝ่ายทหารพลเรือนตำรวจภูธรนักเรียนและราษฎรมาคอยส่งเสด็จเหมือนเมื่อรับเสด็จ กองทหารและตำรวจภูธรเข้าแตรเดี่ยวถวายคำนับ ประทับคอยเวลารถอยู่ มีรับสั่งให้เข้าอธิการรื่น วัดวังหมู่เข้าคณะหมวดบ้านวังหมู ไปตรวจการคณะแขวงตรอน แล้วทำรายงานถวายในเวลาเสด็จกลับจากเมืองแพร่ พอได้เวลา เสด็จขึ้นรถไฟพ่วงพิเศษเพื่อเสด็จเมืองแพร่ต่อไป มีพระครู เจ้าคณะหลายรูป และข้าราชการหลายนาย มีผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้น ตามส่งเสด็จมาในรถไฟ ฯ

ตอนที่ ๓ เสด็จเมืองแพร่

๖. วันที่ ๒๓ พ.ย. เช้า ๔ โมง ๒๑ นาที รถเคลื่อนจากสถานีเมืองพิชัยใหม่ ผ่านสถานีท่าเสา ซึ่งเสด็จมาทอดพระเนตรแล้ว พวกราษฎรแสดงอาการสนิทสนมรับเสด็จมากขึ้น เหนือขึ้นไป รถเดินขึ้นภูเขาซึ่งมีชื่อว่าเขาพลึงขึ้นไปทุกที อันเป็นเขาพรมแดนแห่งเมืองพิชัยกับเมืองแพร่ต่อกัน ภูเขานี้ใหญ่มาก ทางรถต้องเจาะอุโมงค์เดินถึง ๒ แห่ง อุโมงค์ที่แรก ยังอยู่ในเขตเมืองพิชัยใหม่ ยาวประมาณ ๓ เส้น อุโมงค์หลังอยู่ในเขตเมืองแพร่ ยาวประมาณเกือบ ๑๐ เส้น ฯ ขวนขยาย

เข้าเขตเมืองแพร่ มีฝนตกปรอย ๆ เรื่อยไป รถผ่านสถานีน้ำริด บ้านด่าน ป่างต้นผึ้ง แม่พวก ตามสถานีเหล่านี้ไม่ค่อยมีบ้านคน ดูเงียบสงัดมาก เพราะเป็นภูเขาและป่าเสียเป็นพื้น เที่ยง ๗ นาที ถึงสถานีเด่นชัยซึ่งเป็นสถานีที่จะลงไปเมืองแพร่ ฝนตกใหญ่อยู่ราวประมาณชั่วโมงเศษ มีพระสงฆ์ในเมืองนี้และพระสงฆ์พวกเข้าคณะในหัวเมืองอื่น ๆ ในมณฑลพายัพ ซึ่งมาเฝ้าในคราวเสด็จนี้ มาคอยรับเสด็จ สวดถวายชัยมงคลอยู่ประมาณ ๓๐ รูป และพวกข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือน มีนายพลตรีพระพิพิธเดชะ ผู้บัญชาการกองพลที่มณฑลพายัพ และพระยานิกรกิจการ ผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้น และพวกราษฎรตั้งหลายร้อยคนพากันเบียดกันคอยรับเสด็จ กองทหารเข้าแตรวงเพลงมหาชัยถวายคำนับ เสด็จลงจากรถ ต้องประทับรออยู่ที่สถานีกว่าฝนจะหายราวชั่วโมงเศษ ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์ และข้าราชการราษฎรบางรูปบางนายตามสมควร พระสงฆ์และข้าราชการที่ตามส่งเสด็จมาแต่เมืองพิชัย เว้นไว้แต่พระยาพิชัยรณรงค์สงคราม ทูลลากลับที่นี่ ตรัสสั่งให้ไวยาวัจกรในพระองค์ จัดค่าพาหนะส่งพระสงฆ์เหล่านั้นกลับ บ่าย ๑ โมง ๓๓ นาที พอฝนหาย ผู้ว่าราชการเมืองเชิญเสด็จขึ้นประทับยังรถไฟโถงพิเศษ ซึ่งจัดไว้เพื่อเป็นรถทรงพร้อมด้วย

พระสงฆ์และข้าราชการ ทางรถตั้งแต่นี้จนถึงบ้านยืนทพังเบ็ด ใหม่พระยานิกรกิติการจัดรถโถงเดินเป็นพิเศษเพื่อทอดพระเนตร เห็นภูมิสถานถนัด รถเดินตัดไปตามภูเขาซึ่งเป็นสถานที่น่าดู บางแห่งเลียบภูเขาและเลียบลำน้ำยมอันคดคายไปด้วยแก่ง และผา ข้ามแม่น้ำยมที่ตำบลปากต้า ผ่านสถานีปากปาน แก่ง หลวงบ่าย ๓ โมง ๒๕ นาที ถึงสถานีบ้านยืน แขวงอำเภอเมืองลอง ซึ่งเป็นเขตเมืองนครลำปาง มีปราบปลูกและตกแต่งรับเสด็จ พระสงฆ์ในแขวงนี้ประมาณ ๓๐ รูป และเจ้าคณะเมืองนคร ลำปาง มาคอยเฝ้าสวดถวายชัยมงคลรับเสด็จ และราษฎรอีก หลายคนมาคอยเฝ้าดูเรียบร้อยดี ผู้หญิงกับผู้ชายนั่งคนละแผนก ไม่ปะปนกัน ประทานย่ามตราแก่พระครูญาณวิลาศเจ้าคณะ แขวง และประทานของแจกแก่พระสงฆ์นอกนี้ทั่วกันแล้ว ประ-ทานปฏิสันถารและของแจกแก่พวกข้าราชการพวกราษฎร แล้ว ทรงผูกข้อมือเด็กตามเคย ทางรถเบ็ดเดินเพียงนี้ต่อไปถึงบ้าน ผาคอ ทางทำแล้ว รถงานเดินได้ แต่ยังไม่ได้เบิดให้คนโดย สาร เขาเตรียมเสด็จถึงแต่เวลาบ่ายมากแล้ว เพราะต้องประ-ทับรอฝนอยู่ที่สถานีเด่นชัย จึงไม่เสด็จต่อไป บ่าย ๔ โมงเศษ เสร็จกลับ ถึงสถานีเด่นชัยบ่าย ๕ โมง ๒๑ นาที รถเดินชั่วโมง เศษ เสด็จประทับยังรถยนต์ซึ่งเขาจัดเตรียมไว้รับเสด็จ พร้อม

ด้วยพระยานิกรกิติการผู้ขับเอง และรถยนต์พระสงฆ์ และข้าราชการผู้ตามเสด็จ มาโดยทางถนนเด่นชัย ซึ่งตัดมาในป่าข้างทุ่งนาข้าง ถนนสายนี้ยาวมากถึง ๖๒๐ เส้น ทั้งกว้างขวางสะอาดสะอ้านดีมีต้นไม้ปลูกสองข้างแต่ยังเล็ก การรับเสด็จก็จัดอย่างแข็งแรง รถยนต์ที่รับพระสงฆ์และข้าราชการที่ตามเสด็จก็ตกแต่งด้วยผ้าขาวผ้าแดงและต้นกล้วยต้นอ้อย แสดงความตั้งใจตามหน้าสถานใหญ่นั้น ๆ ซึ่งเสด็จผ่านมา เป็นต้นว่าวัดศาลารัฐบาล และสถานีตำรวจภูธรมีตั้งซุ้มไฟและประดับประดาด้วยเครื่องประดับตกแต่งต่าง ๆ ตลอดถึงตามถนนตามสะพานและตลาด ก็ตกแต่งด้วยราชวัตรฉัตรธงและโคมไฟต่าง ๆ เป็นอันมาก ไฟสว่างไสวทั่วไป ผู้คนเอิกเกริกหลามถนนอย่างมีนักขัตฤกษ์ใหญ่ ทั้งวัดทั้งบ้านต่างต้อนรับเสด็จพร้อมกัน ๑ ทุ่มเศษเสด็จถึงพลับพลาที่ประทับ พระยาบุรีรัตนข้าราชการทั้งฝ่ายทหาร พลเรือน ตำรวจภูธร และพวกราษฎรคอยรับเสด็จอยู่เป็นอันมาก มีดอกไม้เพลิงถวายขณะเมื่อเสด็จไปถึงพวกพระสงฆ์ ผู้ใหญ่ในเมืองนั้น และเมืองอื่นในมณฑลนั้น เฝ้ารับเสด็จ พระครูพุทธวงศาจารย์เจ้าคณะเมืองแพร่ กราบทูลรายชื่อ ทรงปฏิสันถารอยู่พอควรแก่เวลาแล้ว เวลา ๒ ทุ่มเศษเสด็จพัก

หมายเหตุ เฉพาะวัน ฯ หัวเมืองในมณฑลพายัพ บางหัวเมืองมีหนทางมาได้โดยลำบาก ยากกว่าที่อยู่กรุงเทพ ฯ จะไปเมืองแพร่ พวกเจ้าคณะได้ทราบว่าจะเสด็จมาตรวจการคณะสงฆ์ในเมืองแพร่มีน้ำใจภักดี จึงมาเมืองแพร่เพื่อจะได้เฝ้าเป็นการรับเสด็จ ฯ เพียงมาเฝ้า น่าจะได้ความลำบาก แต่คงได้ประโยชน์แห่งการมามากอยู่ ผู้ที่ยังไม่ทรงรู้จักจะได้ทรงรู้จักที่ทรงรู้จักแล้วจะได้ทรงคุ้นเคย จะได้เห็นวิธีดำเนินการที่ทรงอย่างไร จะได้รับพระโอวาทแนะนำในการงาน จะได้รู้จักและเข้าสมาคมกับพระราชาคณะผู้ตามเสด็จ ผู้จะชักนำให้เจริญด้วยอัธยาศัยและมารยาท และจะได้รู้จักกับเจ้าคณะต่างเมืองในมณฑลเดียวกัน และผูกพันความสามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกว้างออกไป พวกเจ้าคณะมีภักดีและอุตสาหะมาเฝ้าสมควรแท้ ฯ จำนวนพระสงฆ์ที่มาเฝ้านั้นนครน่าน ๓ รูป พระครูนันทสมณาจารย์ เจ้าคณะเมือง ๑ พระปลัดรองว่าที่เจ้าคณะแขวงเมือง ๑ พระสมุหอินท์ ฐานาพระครูนันทสมณาจารย์ ๑ นครเชียงใหม่ ๕ รูป พระครูสุคันธศีล เจ้าคณะแขวงแม่วาง ๑ พระครูมหาพุทธิมาเจ้าคณะแขวงแม่ออน ๑ พระครูมหามงคล เจ้าคณะแขวงแม่ริม ๑ พระปลัดปั่นเจ้าอาวาสวัดหอธรรม ๑ พระใบฎีกาเต๋าอาจารย์โรงเรียนธรรมวินัย ๑ นครลำพูน ๓ รูป

พระครูญาณวิชัยว่าที่รองเจ้าคณะเมือง ๑ พระครูมหาศีลวงศ์เจ้าคณะแขวงเมือง ๑ พระปลัดบุ่นฐานาของพระครูศีลวิลาศ ๑ นครลำปาง ๔ รูป พระครูสัทธรรมรังษี เจ้าคณะแขวงเมืองเถิน ๑ พระครูสหัสรังษี เจ้าคณะแขวงสบปราบ ๑ พระครูญาณวิลาสเจ้าคณะแขวงเมืองลอง ๑ พระปลัดธรรมเสนา วัดพลชัย ๑ เมืองเชียงราย ๒ รูป พระครูศีลคันธสาร เจ้าคณะแขวงเชียงคำ ๑ พระครูสมพมิตร เจ้าคณะแขวงเวียงป่าเป้า ๑ รวม ๑๗ รูป ในพวกเจ้าคณะต่างเมืองนี้มีหลายรูป เลยลงมากรุงเทพ ฯ ด้วย เพื่อจะได้เห็นการงานเป็นความดีอยู่ เพราะผู้อยู่หัวเมืองแม้ได้เคยมากรุงเทพ ฯ แต่ไปเสียหลายปีความเป็นไปข้างนี้ในระหว่างนั้น มักรู้ไม่ทัน มาอยู่บ่อย ๆ จะได้เรียนรู้ตามคราว ทั้งจะได้ผูกไมตรีกับพระชาวกรุงเทพ ฯ ที่ยังไม่รู้จัก ที่รู้จักกันแล้วจะได้สนิทเข้าอีก ฯ

๗. วันที่ ๒๔ พ.ย. เวลาเช้า ๑ โมงเศษ เสด็จออกหน้ามุขพลับพลา มีพวกข้าราชการและราษฎรมาทำบุญทักษาตรประมาณ ๑๐๐ คน เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและผู้เข้าถิ่นและผู้อาคันตุกะหลายสิบรูป เสวยเสร็จแล้วทรงอนุโมทนาเวลาเช้า ๒ โมงเศษ เสด็จพักเช้า รวน ๓ โมง เสด็จทรงพระเสลี่ยงกั้นพระกลดเป็นขบวน เสด็จศาลารัฐบาล ผู้ว่าราชการ

เมืองนำข้าราชการเฝ้าเรียงตัว ประทานเหรียญมหาสมณุตมาภิเษก และเหรียญอริยสัจตามสมควรแก่ชั้น เสร็จการประทานของแจกแล้วประทานพระโอวาทอันมีเนื้อความคล้ายที่ประทานแก่พวกข้าราชการและราษฎรที่หน้าวนที่ประทับเมืองพิชัยใหม่ขยแล้ว ผู้ว่าราชการเมืองนำเสด็จเที่ยวทอดพระเนตรตามห้องการ แล้วเสด็จสถานทหาร ผู้บัญชาการนำนายทหารเฝ้าและพวกทหารนักโทษประทานพระโอวาทแก่พวกนักโทษ โดยความว่า คนเราที่จะอยู่กันเป็นพวกเป็นหมู่ได้ก็ต้องอาศัยอยู่ในบังคับบัญชากัน ไม่เช่นนั้นหมู่ก็จะตั้งอยู่ไม่ได้ อนึ่งการที่พวกเจ้ามาต้องโทษเช่นนี้ ก็เพราะโทษที่ไม่อยู่ในบังคับบัญชา แต่เมื่อประพฤติเสียลงไปแล้วเช่นนี้แล้ว จะกลับเอาคืนไม่ได้ มีหนทางอยู่แต่เมื่อพ้นโทษไปแล้วอย่าประพฤติเสียหายเช่นนี้อีก เมื่อขยพระโอวาทแล้ว แม่ทัพสั่งให้ปล่อยนักโทษเหล่านั้นถวาย แล้วประทานพระโอวาทแก่พวกทหารต่อไป มีเนื้อความคล้ายกับที่ประทานแก่พวกทหารมณฑลพิษณุโลก เมื่อขยพระโอวาทแล้วทรงประน้ำพระพุทธมนต์แก่พวกทหารเหมือนที่แล้วมา ครั้นเสร็จพิธีที่สถานทหารแล้ว เสด็จโรงเรียนพิริยาลัยประทานชื่อนามโรงเรียน ๑๓ คันแล้ว ทรงประน้ำพระพุทธมนต์แก่พวกนักเรียน และประทานพระโอวาทแล้ว

เสด็จกลับพลับพลา มีพวกเงี้ยว พวกพม่า มาคอยเฝ้าถวายของ ที่พลับพลาประมาณ ๑๐๐ คน บ้างก็เอาผ้าโพกผ้าห่มของตน ลงปูกับพื้นดิน ในระหว่างทางที่จะเสด็จเพื่อให้ทรงพระดำเนิน เหยียบ ประทับเสวยเพลที่พลับพลา เสวยแล้วประทานพระธรรม เทศนาแก่พวกที่มาคอยเฝ้าเหล่านั้นโดยความว่า คนเราจะอยู่ คนเดียวไม่ได้ จำต้องอยู่เป็นหมวดหมู่กัน จะได้ช่วยกันป้องกัน อันตราย เพราะฉะนั้น จำเป็นต้องมีสามัคคีพร้อมเพรียงกัน ทรง ชักตัวอย่าง แมลงผึ้ง และตัวปลวกมาเป็นอุปมาว่า ด้ายเส้นเดียว อาจดึงขาดง่าย หลายเส้นขาดยาก แมลงผึ้งตัวเล็ก ๆ มัน พร้อมเพรียงกัน คนย่อมทำอันตรายมันยาก ปลวกตัวนิดเดียว มันยังทำที่อยู่ของมันใหญ่โตให้เป็นสุขสำราญได้ แม้ถึงมนุษย์ ก็เหมือนกัน มีความพร้อมเพรียงกันแล้ว ก็ย่อมจะกำจัดภัย อันตรายอยู่เป็นสุขสำราญได้ฉะนั้น แล้วทรงแสดงธรรมสำหรับ ผูกสามัคคีอีก ๔ ประการ คือ ความสัตย์ซื่อต่อกัน ตั้งต้นแต่ ในครอบครัวสามีภรรยาบุตรมารดาบิดาตลอดถึงซื่อตรงต่อบ้าน เมืองที่ตนอยู่ นี่เป็นข้อต้น ข้อ ๒ ให้มีความข่มใจห้ามใจของตน เช่นเมื่อความอยากได้หรือความขัดใจเกิดขึ้น ก็ให้รู้จักยับยั้งใจ ของตัว ไม่ปล่อยให้เป็นไปตามอำนาจ ข้อ ๓ ให้มีความอดทน ในเมื่อถูกยั่วโทสะ ข้อ ๔ ให้รู้จักมีจิตเผื่อแผ่เกื้อกูลกัน ไม่

ทำใจคับแคบ เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงอำนวยพรแล้ว ทรงยถา พระสงฆ์สวดอนุโมทนา แล้วประทานของแจกและผูกข้อมือเด็กตามเคยและประทานของแจกแก่พวกพระสงฆ์ในเมืองนี้ทั้งที่มาจากเมืองอื่นตามสมควรแก่ที่มาใกล้และไกล ย่าย ๑ โมงเศษเสด็จทอดพระเนตรวัด คือ วัดพระนอน วัดพงสนุก วัดหลวง วัดศรีชุม วัดหัวข่วงและศาลกับเรือนจำ ประทานพระโอวาทแก่พวกนักโทษ โดยความว่า คนเราที่เกิดมา ให้คุณก็มี ให้โทษก็มี คนให้โทษนั้นคือคนที่เกิดมาแล้วประทุษร้ายเพื่อนกันให้ได้ความลำบาก มีประทุษร้ายร่างกาย ฉกลักของเขาเป็นต้น คนที่ไม่ประทุษร้ายเพื่อนกันหรือกลับทำประโยชน์ให้ เป็นคนให้คุณแล้วทรงชักถึงร่างกายคนเรา เมื่อโรคเกิดขึ้น เขาต้องรีบรักษาให้หาย หรือคนทำนาเขาก็ไถเอาหญ้าซึ่งจะเป็นเครื่องประทุษร้ายข้าวกล้าออกเสีย หรือในสกุลหนึ่ง เมื่อลูกเต้าทำผิด เช่นเล่นรังแกพี่น้องกัน ผู้ใหญ่มารดาบิดาก็เฆี่ยนตีเป็นต้น พวกเจ้าก็เหมือนกัน เมื่อทำผิดแล้วแผ่นดินท่านก็ลงโทษ บ้านเมืองจะอยู่เย็นเป็นสุข ก็เพราะพลเมืองไม่เบียดเบียนกันและกัน ต่างวางใจในชีวิตและทรัพย์สมบัติลงได้ แล้วทรงแสดงโทษแห่งการถูกจำจองและการหนีหาย ทรงแสดงอุบายซึ่งเป็นทางดีที่สุด คือทำตัวให้เป็นนักโทษที่ดี

อยู่ในบังคับบัญชาของพะทำมะรง และตั้งเจตนาที่จะงดเว้นความประพฤติชั่วอย่างที่เคยทำมาแล้วและตั้งใจอยู่ในศีลในธรรมนึกว่าใช้กรรมเสียให้หมด แล้วเสด็จสถานีตำรวจภูธร ประทานพระโอวาท และประทานของแจกแก่พวกตำรวจภูธร และภรรยานายตำรวจภูธรเหมือนที่แล้วมา แล้วเสด็จวัดน้ำคอ ซึ่งเป็นวัดที่อยู่ของพระครูเจ้าคณะเมือง มีพระสงฆ์ทั้งฝ่ายไทยพายัพเงี้ยวพม่าต้องสู้และราษฎรตั้งหลายร้อยมาคอยเฝ้าอยู่ที่นั่น ทรงแสดงพระธรรมเทศนาแก่พระสงฆ์เหล่านั้น โดยความว่า พวกท่านแม้เป็นนิกายต่างกันหรือคนละบ้านคนละเมืองกัน แต่ก็ยวชอุทิศเฉพาะพระพุทธเจ้าพระองค์เดียวกัน เราควรจะเดินตามรอยพระยาทของพระองค์ จึงจะชื่อว่าเป็นสาวกพระองค์ เปรียบเหมือนในสกุลหนึ่ง ๆ ถ้าบุตรหลานในสกุลนั้นไม่ประพฤติตามธรรมของสกุล ก็ไม่ชื่อว่าดำเนินตามสกุล การที่จะเดินตามรอยพระยาทของพระองค์นั้น ก็ด้วยมาปฏิบัติตามพระธรรมและพระพุทธจรรยาของพระองค์ เมื่อจบพระโอวาทแล้ว ทรงปฏิสันถารอยู่แก่พระสงฆ์และพวกราษฎรพอสมควรแก่เวลา เสด็จกลับพลับพลา ๑ ทุ่มเศษ ยังมีพวกราษฎรและพระสงฆ์มาคอยรักเฝ้าที่พลับพลาอีกแน่น ประทานปฏิสันถารและของแจกตามควรแล้ว ๒ ทุ่มเศษเสด็จพัก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ วัดที่เสด็จทอดพระเนตรในวันนั้นนั้น เป็นวัดหลักฐานมั่นคงมาก โบสถ์ก่อทั้งนั้น มีกำแพงก่อด้วยอิฐทุกวัดแต่ไม่โบกปูน พระประธานหางามยาก ตามวัดเหล่านั้นที่ขาดไม่ได้คือกลองยาวมีทุกวัด และตกแต่งรับเสด็จอย่างเต็มกำลัง วัดน้ำคือ ซึ่งเป็นที่อยู่ของเจ้าคณะเมือง เป็นอย่างตกแต่งประดับประดามากกว่าวัดทั้งหลาย ฯ

๘. วันที่ ๒๕ พ.ย. เช้าฝนตกเรื่อยมาตั้งแต่คืนนี้ แม้อย่างนั้น ก็ยังมีข้าราชการและราษฎรนำภัตตาหารมาเลี้ยงพระสงฆ์เหมือนวันก่อน ประทับเสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ที่พลัดพลา แล้วประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของทายกเหล่านั้นด้วยเรื่องความเคารพในบุคคลที่ควรเคารพ ว่าเป็นเหตุเจริญอายุ วรรณะคือผิวกายผ่องใส สุข ความสบายกายสบายใจ พละ กำลังกายกำลังใจแล้วทรงแจกบุคคลที่ควรเคารพออกไปเป็น ๓ คือผู้เจริญโดยชาติเช่นกษัตริย์คือพวกเจ้า ๑ ผู้เจริญโดยวัย เช่นคนที่สูงอายุ มีปู่ย่าตาทวดเป็นต้น ๑ ผู้เจริญโดยคุณความดี เช่นสมณะพราหมณ์ ๑ พวกชาวเมืองมาเคารพในพระองค์ ก็ชื่อว่าแสดงเคารพในพระมหากษัตริย์ผู้ปกครองแผ่นดินและเคารพในสมเด็จพระบรมศาสดา เจ้าของพระพุทธศาสนา นี้จัดเป็นมงคลแก่ตน เมื่อจบแล้ว ทรงยถา พระสงฆ์

สวดอนุโมทนาแล้ว ประทานของแจกและผูกข้อมือเด็กเหมือนวันก่อน เวลาเช้า ๓ โมง ๓๓ นาที ฝนหาย เสด็จโดยรถยนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์และข้าราชการผู้ตามเสด็จโดยถนนน่านซึ่งเป็นทางไปเมืองน่าน แล้วเลี้ยวถนนรอบเวียง วัดอยู่ตามทางที่รถผ่านไปตกแต่งมีพระสงฆ์ยืนแถวรับเสด็จทุก ๆ วัด มีคนคอยเฝ้าดูตามระหว่างถนนรถหยุดณตำบลเหมืองม่อ ซึ่งมีระยะทางห่างจากพลับพลา ๓๐๐ เส้น ทรงพระเสลี่ยงไปโดยถนนซึ่งจะเข้าไปสู่วัดเหมืองม่อ ถนนสายนี้พระครูมหาญาณสิทธิ เจ้าวัดเหมืองม่อตัดขึ้นเพื่อรับเสด็จคราวนี้ ยาว ๑๐ เส้นเศษ ทำอยู่ในระหว่าง ๑๐ วันสำเร็จทำได้อย่างนี้ด้วยความกว้างขวางโดยอ้อมอารีของพระครูในระหว่างชาวบ้านตำบลนั้น และมีราชวัตรตกแต่งด้วยดอกไม้และต้นกล้วยตลอดไป มีพวกชาวบ้านโปรยข้าวตอกดอกไม้ในระหว่างทางที่เสด็จ เช้า ๔ โมง ๔๔ นาทีถึงวัดเหมืองม่อ ในวัดมีการตกแต่งประดับประดาอย่างที่เห็นได้ว่าเต็มสามารถของพระครู มีพระสงฆ์ราว ๕๐ รูปและราษฎรมากราวพันหนึ่ง คอยเฝ้าอยู่ในวัดนั้น ฯ ราษฎรตำบลนี้มากเกือบเป็นอำเภอหนึ่งได้ ทราบว่ามีจำนวนถึงหมื่นคน และกลมเกลียวกับพระครูดี เพราะพระครูเป็นอุปัชฌาย์ในตำบลนั้น เจริญโดยวัยมีอายุถึง ๗๒ พรรษา ๕๑ ทั้งเป็นผู้มีอัธยาศัยดี ฯ

เสด็จเข้าในอุโบสถทรงนมัสการพระแล้ว ทรงพระดำเนินตามบริเวณเพื่อพวกราษฎรได้เฝ้าทั่วกัน แล้วเสด็จเข้าไปประทับเสวยเพลในอุโบสถพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลายเสร็จแล้วทรงอนุโมทนา พอได้เวลาเสด็จเปิดคลุมป้ายนามโรงเรียน ซึ่งพระครูมหาญาณสิทธิสร้างขึ้นแล้วเสร็จในคราวเสด็จนี้ ว่าโรงเรียนวัดเหมืองม่อ พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา ชาวบ้านลั่นฆ้องกลอง แล้วประทานพระโอวาทมีใจความว่า พระสงฆ์ทั้งหลายของดูอย่างพระครูมหาญาณสิทธิ ผู้มีใจเผื่อแผ่ความคิดความเจริญแก่ราษฎรจึงได้จัดสร้างโรงเรียนขึ้น ส่วนนักเรียนของนึกถึงอุปการะคุณของพระครูผู้เจ้าของโรงเรียน และของหมั่นตั้งใจเล่าเรียนเพื่อหนุนกำลังผู้ใหญ่ฝ่ายครูผู้จะสอนของสั่งสอนแก่นักเรียนด้วยเมตตาจิตให้เหมือนดังลูกหรือน้องของตน เมื่อจบพระโอวาทแล้ว นักเรียนได้ร้องคำนมัสการพระรัตนตรัย ครูได้เริ่มการสอนถวายทอดพระเนตร เสร็จแล้วทรงช่วยกำลังการสร้างโรงเรียนแก่พระครูมหาญาณสิทธิ และประทานของแจกแก่ครูและผูกข้อมือเด็กนักเรียนโดยสมควร แล้วเสด็จกลับมาประทับ ณ ศาลาตักบาตร ประทานพระโอวาทแก่พวกราษฎรมีใจความคล้ายที่ทรงประทานแก่พวกราษฎรที่วัดพระแท่นศิลาอาสน์เมืองพิชัย ข่าย ๑ โมงเศษเสด็จจากวัดเหมืองม่อไปพระธาตุ

ช่อแซ่ต่อไป ประทับณพลับพลาซึ่งอยู่ในบริเวณนั้น ทอดพระเนตร การแห่ครัวทานและย้องไฟซึ่งบ้านเมืองจัดขึ้นถวายเพื่อให้ทอดพระเนตร แล้วเสด็จขึ้นนมัสการพระธาตุเจดีย์ซึ่งประดิษฐานอยู่บนเนินสูง เสด็จเข้าในวิหารประชุมพระสงฆ์ประมาณร้อยหนึ่ง นมัสการพระสวดมนต์ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลสำหรับเมืองนั้น จบแล้วเสด็จออกประทับหน้าวิหาร ทอดพระเนตรขุดย้องไฟที่วัดทั้งหลายทำมา ประทานรางวัลแก่วัดเจ้าของย้องไฟที่ขึ้นดีตามสมควรเป็นชั้น ๆ แล้ว ประทับทรงฟังเขาอ่านคำประกาศถวายครัวทานแล้วเสด็จกลับโดยถนนบ้านป่าแดง เข้าทอดพระเนตรวัดชัยมงคลและวัดเงยว พวกเงยวลาดผ้าขาวเป็นทางเสด็จเข้าวัด มีเทียนไขขุดสองข้าง พระยาทเบ่อนโคลนมา แก้ผ้าโพกศีรษะเข้าเชิด ในวัดตกแต่งอย่างแข็งแรง วิหารทำกว้างขวางอย่างศาลา ทำด้วยไม้จริง ท่อนล่างก่อด้วยปูนรับ อย่างศาลาการเปรียญบางหลังมียอดหลายยอด แต่มีพระอยู่เพียง ๓ รูป สามเณร ๖ รูปเท่านั้นอยู่กันในวิหารนั่นเอง ไม่มีเสนาสนะอยู่ต่างหาก ดูพวกเขาศรัทธากันแข็งแรง ทรงปฏิสันถารประทานของแจกและทรงรับดอกไม้ธูปเทียนและของถวายอยู่จนถึงเวลาเสด็จกลับ ตามทางพวกเงยวและพวกจีนตามตลาดลาดผ้าขาวข้างผ้าแดงข้าง เป็นทางเสด็จ ขุดเทียนไขสองข้าง นัยว่าตั้งใจ

ระลาดจนถึงพลับพลาที่ประทับ แต่ผ้าหมดท้องตลาด ลาดได้เพียงตั้งแต่วัดเงียบจนถึงหน้าสถานีตำรวจภูธร แต่อย่างนั้นก็เป็นทางหลายเส้น เสด็จมาตามระหว่างทาง มีคนคอยถวายดอกไม้ธูปเทียนและของอื่นรายมาจนถึงพลับพลา ที่สุดจนคนตายอดก็มี เห็นไม่ได้ตรัสให้ได้ยินพระสุรเสียง ที่เป็นผู้ชายทรงผูกผ้าเช็ดหน้าประทานให้ที่คอเพื่อได้รับสัมผัส เสด็จถึง ๑ ทุ่ม ๔๓ นาที ยังตามมาเฝ้าที่พลับพลาอีกเป็นอันมาก เงียบ บางคนล้างพระยาทแล้ว แก้ผมของตนเข้าเช็ดพระยาท บางคนเป็นแต่แก้ผมออกหมายอาการอย่างนั้น ยังมีราษฎรชาวเมืองพากันมาเฝ้าเป็นพวก ๆ ทรงรับอยู่จนเกือบ ๑ ยามจึงได้เสด็จขึ้น ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ พระธาตุช่อแฮนั้น ทำเป็นพระเจดีย์สูง ๑๕ วา รูป ๘ เหลี่ยม หุ้มทองแดงแผ่น แต่ไม่รู้จักขัดกรให้ดี แลดูปูปะไปทั้งองค์แล้วขัดทองข้างนอก พระเจดีย์หุ้มทองแดงขัดทองชนิดนี้มีตัวอย่างที่หน้าพระพุทธปรางปราสาท วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่ที่นี่ขัดกรทองแดงสนิทดีเห็นเป็นเนื้อเดียวกัน ต่อองค์พระธาตุออกมามีทักษิณชั้นใน ๑ ชั้นนอก ๑ มีวิหาร ๕ ห้องอยู่ด้านหน้า พระธาตุช่อแฮนั้นเป็นที่สำคัญแห่งหนึ่งของเมืองแพร่ เป็นที่นมัสการและเล่นนักษัตรฤกษ์ออกร้านขายของกัน อย่างพระยาทและพระฉาย ฯ ถวายครัวทาน

นั้นเป็นการยริจาคอย่างหนึ่งของชาวเมืองนี้ เป็นชนิดผ้าย่าของเมืองเรา ทำเป็นรูปต่าง ๆ สัตว์พาหนะบ้างก็มี เรือนก็มี ยานก็มี จัดผ้าไตรบ้าง จีวรบ้าง สบงบ้าง ของบริโภค ของใช้ บันทุกบนนั้น และประดับตามฐาน มีคานหามไปบ้าง ลากไปบ้าง มีกลองบ้าง ฆ้องบ้างตีนำ และมีคนตามแห่ไปเป็นพวก ๆ แล้วเข้าเป็นกระบวนใหญ่รอเสด็จ เมื่อเสด็จแล้วจึงเดินกระบวนใหญ่ผ่านหน้าพลับพลา ขึ้นบนเนิน ตั้งไว้รอบพระธาตุและวิหาร ถึงคราวถวาย ต่างนิมนต์พระไปรับ อย่างชักผ้าย่า พระผู้รับนั่งลงบนเสื่อเครื่องครัวทานที่เขาปูไว้สำหรับ ทายกอ่านคำอุทิศถวายยืดยาวฟังไม่ค่อยเข้าใจ จบแล้วถวายน้ำทักษิโณทก พระอนุโมทนา เครื่องครัวทานนี้ ตกเป็นของพระธาตุที่เป็นอาหารย่าย ให้คนเฝ้าบริโภค ที่เป็นผ้าและเครื่องใช้ จำหน่ายเอามูลค่าปฏิสังขรณ์พระธาตุ เขาทำเป็นธรรมเนียมมีในเดือนหกหรือเดือนอื่นจำไม่ถนัด คราวนี้เขาทำเป็นพิเศษเพื่อถวายทอดพระเนตร การบุญเช่นนี้ วัดทั้งหลายตามตำบลรับทำ ชาวบ้านเข้าสมทบฯ หนทางที่เสด็จวันนี้ ๖๐๐ เส้นเศษ ถูกเมื่อคืนนี้ฝนตกใหญ่ปรอยมาจนกลางวัน เวลาเสด็จกลับ หนทางเป็นโคลนมาก รถยนต์ต้องเข็นกันบ่อย ๆ ถึงเสด็จลงก็มี ช่วยกันเข็นทั้งผู้ว่าราชการเมืองข้าราชการและราษฎร ฯ

๙. วันที่ ๒๖ พ.ย. เวลาเช้าก่อนเสวยเสด็จออกประทับหน้ามุข ประทานนามสกุลและชื่อ แก่พวกข้าราชการและบุตรของเขา ประทานพระรูปแก่พระสงฆ์และข้าราชการบางรูปบางนาย แล้วประทับเสวยเช้าที่พลับพลาเหมือนเมื่อวานนี้ เสวยแล้ว เสด็จลงประทับหน้าพลับพลา ประทานพระโอวาทและน้ำพระพุทธมนต์แก่กองเสือป่าเหมือนในหนหลัง เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาที เสด็จประทับรถยนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์และข้าราชการ มาโดยถนนเด่นไชย ยังมีพวกราษฎรพากันมาเฝ้าถวายของ พอทันที่รถบ้าง ตักถวายในระหว่างทางบ้าง เสด็จแวะทรงอุทิศพระกุศลประทานแก่พระยาราชฤทธานนท์ (อยู่) ผู้ว่าราชการเมืองเก่าซึ่งพวกก่อจลาจลฆ่าตายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ ณ อนุสาวรีย์ ซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างทางที่เสด็จกลับ แล้วเสด็จเข้าวัดร่องกาศ ทรงเปิดโรงเรียนซึ่งพระครูขัตติยะเจ้าคณะแขวงสร้างขึ้นแล้ว เสร็จใน คราวเสด็จขึ้นเหมือนที่วัดเหมืองม่อ แล้วเสด็จต่อไปประทับเสวยเพล ณ วัดซึ่งอยู่ใกล้กับสถานีรถไฟ วัดนี้นายเลอนพ่อค้าไม้ ผู้สร้างขึ้นในศกนี้เอง ยังเป็นสำนักสงฆ์ มีแต่ศาลาใหญ่หลังหนึ่งกับกุฏิ ๒–๓ หลังภูมิสถานดีพอใช้ อยู่ใกล้ตลาดใกล้สถานี หน้าจะเป็นที่ติดต่อไปภายหน้า เจ้าของวัดกราบทูลขอประทานชื่อ ตรัสประทานว่า “วัดเด่นไชย”

เพื่อให้สมแก่ทำยลและเรียกง่าย และประทานกำลังช่วยในการสร้างวัดแก่เขาบ้าง เที่ยงเศษเสด็จออกจากวัดเด่นไชมาประทับรอรถอยู่ ณ สถานี มีพระสงฆ์และข้าราชการ ราษฎรตามมาส่งเสด็จถึงสถานี ทรประทานพระปฏิสันถารและของแจกแก่พวกเหล่านั้นตามสมควร พอได้เวลาเสด็จประทับรถไฟพ่วงพิเศษ เพื่อเสด็จกลับเมืองพิชัย ฯ

หมายเหตุทั่วไป ฯ เมืองนี้มีกำแพงเป็นเทินดินล้อมรอบมีประตูเข้า ๗ ประตู ศาลาที่ว่าราชการตั้งอยู่ใกล้ประตูศรีชุม ซึ่งเป็นประตูด้านตะวันตกแห่งเมือง มีถนนหนทางหลายสาย สายหนึ่ง ๆ ยาวตั้งหลายร้อยเส้น อาณาเขตเมืองภายนอกมีเขาล้อมรอบแบ่งเป็น ๔ อำเภอ คืออำเภอเมือง ๑ อำเภอแม่พวก ๑ อำเภอเมืองสอง ๑ อำเภอร้องกวาง ๑ ราษฎรพื้นเมืองหาเลี้ยงชีพด้วยการทำนาค้าขายเป็นพื้น พลเมืองมีมาก มีจำนวนเกือบแสนคน แถบในเมืองเป็นคนบริบูรณ์โดยมากกว่าขัดสน แต่อำเภอนอก ๆ ออกไปขัดสนมากกว่าบริบูรณ์ นอกจากไทยพายพันมีอีกหลายพวก คือเงี้ยวมีจำนวนมากรองพวกไทยลงมา พม่าต้องสู้ฝรั่ง แต่ไม่มากที่ได้เห็นเป็นคนสะอาดสะอ้านเรียบร้อยโดยมาก ฯ

วัดในในตำบลหนึ่ง ๆ อย่างมากเพียง ๕–๖ วัด อย่างน้อยมีวัดเดียว และมีวัดเรียว วัดต้องสู้ วัดพม่า นิกายละวัด ๆ แต่นิกายหนึ่ง ๆ มีพระไม่มาก ๓–๔ รูปเท่านั้น และในพระ ๓ นิกายนี้ ย่อมอยู่ในปกครองของคณะเมืองเรียบร้อยดี เข้ากันได้ไม่แก่งแย่ง วัดเป็นสำนักสงฆ์โดยมาก มีจำนวนถึง ๑๓๕ วัด มีวิสุงคามน้อย เพียง ๒๕ วัดเท่านั้น ๆ โบสถ์วิหารก่อด้วยอิฐแทบทุกวัด ทำอย่างแบบเก่า คือยกวิหารเป็นสำคัญ โบสถ์ทำเล็ก ๆ แอบไว้ข้างหนึ่งแห่งวิหาร ชั่วอาศัยทำสังฆกรรมเท่านั้น และโดยมากมีลวดลายสลักอย่างประณีต เป็นหลักฐานแทบทุกวัด กำแพงวัดก่ออิฐทำเตี้ย ไม่โยกปูน พระประธานหางามยาก ธรรมาสน์เป็นอย่างของวัดแห่งชาวพายัพเช่นเดียวกับ ที่วัดของพวกนี้ที่เมืองตากเป็นธรรมาสน์มียอดทรงสูง เชิงล่างคล้ายเชิงพานแว่นฟ้าที่สำหรับวางผ้าไตรยวชนาค ตอนกลางที่พระนั่งมีฝากำบังไม่ให้เห็นหน้าผู้เทศน์ ๆ กุฏิฝากระดานมุงกระเบื้องเป็นพื้นใช้กระเบื้องไม้โดยมากกว่ากระเบื้องดิน ทำหน้าต่างช่องเล็ก ๆ ๆ

วัดหนึ่ง ๆ พระสงฆ์อย่างมาก ๒๐ รูป ที่น้อยไม่พอคณะสงฆ์ เณรมีมากกว่าพระตั้ง ๓ เท่า ทรายจำนวนพระในบัดนี้ว่ามีเพียง ๔๘๕ รูป เณรมีถึง ๑๔๓๐ รูป ๆ ข้อที่มีเณรมากนั้นคง

เป็นเพราะธรรมเนียมเดิมจะรับเด็กเข้าวัด รับบวชเป็นเณรทีเดียว ไม่รับไว้เป็นลำพังเด็ก ครั้งพุทธกาล ทรงอนุญาตสามเณรบรรพชา คงเพ่งจะให้เป็นตามประเพณีนั้นเอง ฯ

ความอยู่กินของพระสงฆ์ บางตำบลก็บริบูรณ์ เช่นตำบลเหมืองม่อเป็นต้น บางแห่งก็อัตคัด เช่นวัดบางวัดในอำเภอเมืองมีวัดพระร่วง วัดศรีชุมเป็นต้น ความประพฤติ ขัดว่าเรียบร้อยมากกว่าเดิม เมื่อครั้งยังไม่ได้ขัดคณะมณฑล อธิกรณ์มีน้อยนัก บางปีไม่มีเลย แม้การรักษาวัดก็สะอาดสะอ้านไม่สกปรก ลานวัดเป็นทรายสอาดรื่นแทบทุกวัด ตลอดจนถึงวัดต่างนิกาย ฯ

การคณะ พระครูพุทธวงศาจารย์เป็นเจ้าคณะเมือง พระครูมหาญาณสิทธิเป็นรองเจ้าคณะเมือง ดูแลทั่วไป แบ่งเป็น ๔ แขวง เท่าจำนวนอำเภอ แขวงเมืองพระครูภาวิชัย เป็นเจ้าคณะแขวง แขวงแม่พวก พระครูชัตติยะ แขวงเมืองสอง พระปลัดอินต๊ะ แขวงร้องกวาง พระปลัดคันธวิชัย ฯ พวกเจ้าคณะในเมืองนี้เอาใจใส่ตรวจตราวัดและคณะของตน ๆ ดี ตั้งต้นแต่เจ้าคณะเมืองลงมาตลอดถึงเจ้าอาวาส การคณะในบัดนี้นับว่าเดินหน้าหัวเมืองในมณฑลพิษณุโลก ฯ

การสอนการเรียนธรรมวินัยของภิกษุสามเณรมีขึ้นแล้ว ถึงคราวสอบคณะมณฑลส่งประโยคมาแต่นครเชียงใหม่ให้เขียนสอบส่งไปตรวจที่นั่น ฯ

ในส่วนการศึกษาของราษฎรมีโรงเรียนรัฐบาลโรงเรียนหนึ่ง นอกนั้นเป็นโรงเรียนบุคคลบ้าง โรงเรียนประชาบาลบ้าง อย่างสูงเพียงชั้นมัธยม ๒ ขึ้นสูงไม่ได้เพราะเมื่อเรียนถึงกำหนดนั้นแล้วออกไปเป็นครูเสีย ในเวลานี้ข้างวัดกำลังนิยมขัดโรงเรียนหนังสือไทย ในคราวเสด็จได้ทรงเยี่ยมมาถึงสองตำบล ถ้าหาครูได้สดวก คงมีขึ้นอีกๆ

การคณะสงฆ์ในเมืองนี้ กลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับการเมือง เป็นอย่างนี้เพราะหัวหน้าคือเจ้าคณะเมืองกับผู้ว่าราชการเมือง ต่างปรองดองกันดีๆ

ตอนที่ ๔ เสด็จกลับคืนเมืองพิชัยใหม่

๙. วันที่ ๒๖ พ.ย. เวลาบ่าย ๑ โมง ๒๕ นาที รถเคลื่อนจากสถานีเด่นไชถึงสถานีเมืองพิชัยใหม่บ่าย ๓ โมง ๒๔ นาที มีพระสงฆ์และข้าราชการคอยรับเสด็จ เหมือนเมื่อคราวเสด็จครั้งแรก ประทับรถยนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ และผู้ว่าราชการเมืองผ่านมาทางตลาดบางโพตามเคย ชาวตลาดแสดงอาการรับเสด็จผิดปกติแปลกจากคราวก่อน มีตั้งทับบูชาตกแต่งหน้าร้านคึกคักขึ้น ประทับแรมยังจวนซึ่งผู้ว่าราชการเมืองจัดไว้รับเสด็จตามเคยๆ

๑๐. วันที่ ๒๗ พ.ย. ประทับเสวยเช้า ณ ปะรำที่ประทับมีข้าราชการ และพวกราษฎรนำภัตตาหารมาถวายเหมือนครั้งก่อนเสวยแล้วทรงกระทำอนุโมทนา และประทานของแจกแก่ผู้ที่ยังไม่ได้รับประทาน และทรงผูกข้อมือเด็กซึ่งยังไม่ได้ผูกเหมือนที่แล้วๆ มา เช้า ๒ โมงเศษ เสด็จขึ้น โปรดให้เจ้าอธิการรื่น ซึ่งได้ไปตรวจการคณะแขวงตรอน ขึ้นถวายรายงานบนที่ประทับ ประทานย่ามตราแก่เจ้าอธิการรื่น แล้วตรัสสั่งพระธรรมธราจารย์ ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลให้ออกกลิขิตตั้งเจ้าอธิการรื่น เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงตรอน ซึ่งบัดนี้กำลังว่างเจ้าคณะแขวงพระกรองเป็นเจ้าอาวาสวัดคอยท่าเสา เช้า ๓ โมงเศษ เสด็จอำเภอลับแล โดยรถยนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์และข้าราชการ เช้า ๔ โมง ๔๐ นาที ถึงพลับพลาที่ประทับพัก พลับพลานี้เขาตกแต่งด้วยยรรดาต้นไม้ใบไม้ต่างๆ ทั้งนั้น โดยไม่ต้องเสียมูลราคา ดูก็งามพอใช้ทั้งเย็นสบายดีด้วย ตั้งอยู่ติดกับที่ว่าการอำเภอฯ ระยะทางแต่ขวนที่ประทับถึงอำเภอลับแลนี้ ๒๒๐ เส้นเศษ รถเดิน ๑ ชั่วโมง ๓๘ นาทีฯ มีพระสงฆ์ราว ๑๕๐ รูป และข้าราชการราษฎรราวพันคน คอยเฝ้ารับเสด็จ เสด็จลงจากรถที่นั่งแล้วทรงพระดำเนินจนรอบบริเวณพลับพลา เพื่อให้ราษฎรได้เฝ้าทั่วๆ กัน แล้วเสด็จทอดพระเนตร

ฝายสำหรับกั้นน้ำ ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้ารัชกาลที่ ๕ พระราชทานชื่อไว้ว่า "ฝายสมเด็จเจ้า" ฝายนี้เขาทำในที่ ๆ พื้นไม่เสมอกัน ลุ่ม ๆ ดอน ๆ สำหรับขังน้ำไว้แล้วไขไปในนาและสวน ในเวลาที่ต้องการด้วยน้ำใหญ่ขนาด ๖.๗ วา ท่วงทีก็ทำคล้ายทำนบแต่ไม่ชันเหมือน ทำลาด ๆ ใช้ไม้ซุงที่เป็นชั้น ๆ คล้ายบันได เพื่อให้น้ำไหลทีละน้อย ๆ เสด็จกลับมาประทับ ณ พลับพลา ทรงปฏิสันถารแก่พวกราษฎร และผูกข้อมือเด็กอยู่จนเวลาเพล ประทับเสวยเพลที่นั่นพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์ผู้เจ้าถิ่น มีพวกราษฎรนำภัตตาหารมาถวายราว ๔๐๐ ราย เสวยแล้วประทานพระธรรมเทศนา มีใจความว่า คนเราที่เกิดมา ย่อมมีหน้าที่ ๒ อย่าง คือหน้าที่ผู้ใหญ่กับผู้น้อย ผู้ใหญ่ก็มีหน้าที่ ๆ จะอุปการะแก่ผู้น้อย ๆ ก็มีหน้าที่ ๆ จะตอบอุปการะแก่ผู้ใหญ่ แล้วทรงแจกบุคคล ๒ จำพวกนั้นออกเป็นคู่ ๆ คู่ต้น คนเป็นผู้ใหญ่นั้นคือมารดา บิดา ปู่ ย่า ตา ยาย ก็มีหน้าที่ตั้งต้นแต่เลี้ยงดู บุตร ธิดา และนัดดา ห้ามปรามเสียจากความประพฤติชั่วช้า ให้ตั้งอยู่แต่ในคุณความดี และให้ศึกษาศิลปวิทยาตลอดจนถึงให้มีเหย้าเรือนที่สมควร และมอบทรัพย์สมบัติให้ในเวลาที่ควร ฝ่ายผู้น้อยนั้นคือบุตรหลาน ก็มีหน้าที่ ๆ จะเลี้ยงมารดาบิดา ปู่ ย่า ตา ยายของตนให้เป็นสุข

ช่วยทำกิจการงานที่เกิดขึ้น ประพฤติตนให้เป็นหลักเป็นฐานไม่เป็นคนหัวไม้ ทำตนให้สมควรแก่สกุลของตนหรือเมื่อผู้ใหญ่ของตนตายไปแล้วทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้ อีกคู่ ๑ คือภิกษุสงฆ์กับชาวบ้าน ภิกษุสงฆ์มีหน้าที่จะสั่งสอนห้ามปรามเขาจากความชั่วให้ประพฤติแต่ความดีตลอดจนถึงเมื่อเขาเอาลูกเต้ามาฝากก็ตั้งใจสั่งสอนเขาในวิชาความรู้ ให้ด้วยเมตตาปราณีจริงๆ ส่วนชาวบ้านและคนที่เป็นศิษย์ก็ควรรู้จักคุณพระศาสนา แล้วและช่วยทำนุบำรุงพระศาสนาตั้งต้นแต่ช่วยกิจการในวัดซึ่งเกิดขึ้นและควรเคารพนับถือรู้จักอุปการคุณของพระสงฆ์ หรือเมื่อท่านมีกิจการอะไรเกิดขึ้น ก็ช่วยท่านทำตามกำลังเป็นต้น อีกคู่ ๑ คือผู้ปกครองตั้งต้นแต่สมุหเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการเมือง นายอำเภอตลอดถึงกำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นที่สุด กับผู้อยู่ในปกครองคือพวกราษฎรผู้ปกครองก็มีหน้าที่ระวังภัยอันตราย แสวงหาหนทางความเจริญให้แก่ราษฎร เช่นช่วยแนะนำในการสินค้าควรจะออกจำหน่ายในเมืองอื่นประเทศอื่นได้ ก็ช่วยเขาขวนขวายหาหนทางให้ หรือควรจะหาสินค้าที่อื่นเข้ามาในประเทศบ้านเมืองตนได้ ก็นำเข้ามาเป็นต้น การที่ผู้ปกครองทำได้เช่นนี้ก็เพราะมีพระมหากษัตริย์เป็นที่มุ่งเคารพนับถือ ส่วนผู้อยู่ในการปกครอง ก็มีหน้าที่ประพฤติดีต่อผู้ปกครองคือประพฤติเรียบร้อย

ไม่ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน ไม่ละเมิดกฎหมายบ้านเมืองที่ท่านตั้งไว้ บุคคลทั้งหลายควรจะรู้สึกต่อหน้าที่ของตนๆไว้เมื่อตนเป็นผู้ใหญ่ ก็พึงสงเคราะห์บำรุงผู้น้อย จึงจะเป็นบุพการีของเขาเมื่อตนเป็นผู้น้อย ก็พึงตอบคุณท่านจึงจะเป็นคนกตัญญูกตเวทีรู้จักอุปการและตอบแทนท่าน ถ้าอยู่ในชั้นกลางคือมีผู้ใหญ่อยู่ผู้น้อยอยู่ใต้ ควรทำทั้งสองอย่าง เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้วทรงยถาพระสงฆ์สวดอนุโมทนาต่อไป พวกพระสงฆ์และชาวบ้านถวายดอกไม้ธูปเทียน พระสงฆ์ที่เป็นเจ้าคณะและอธิการพากันถวายของมีค่าเป็นต้นว่าหมอนทำในเมืองนั้น ตรัสสั่งพระธรรมธราจารย์ผู้รั้งทำแหน่งเจ้าคณะมณฑลว่า คราวนี้ห้ามอย่าให้พระถวายของมีค่าต่อไป ก่อนนี้เคยตรัสห้ามทีหนึ่งแล้ว เข้าพระทัยว่าจะทรายทั่วกันแล้ว พระสงฆ์อยู่ใต้ปกครองอาจถูกชักชวนหรือนัด ผู้มีแก่ใจและมีกำลังคงพอใจ ผู้อัตคัดไม่มีจะถวายจะต้องขวนขวายหรือทนเก้อ เป็นความลำบากแก่เธอ แล้วประทานของแจกแก่พระสงฆ์และพวกราษฎร ผู้มาประชุมอยู่ในที่นั้นตามสมควร แล้วเสด็จจากพลับพลา เที่ยวทอดพระเนตรวัดและภูมิสถานในแขวงนั้น คือวัดม่อนปราง วัดทุ่งเอียง ซึ่งพระครูบุญเข้า คณะแขวงอยู่ วัดท้องลับแล วัดดอยสัก ฝายหลวง ฝายน้ำใหญ่กว่าฝายสมเด็จเข้า ซึ่งทอดพระเนตรเมื่อก่อนเสวย วัดอยู่ตามทางที่

เสด็จผ่านไป ซึ่งไม่ได้เสด็จเข้าทอดพระเนตร เพราะมีเวลาน้อย มีประชาชนลูก พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล พวกราษฎรคอยเฝ้าอยู่วัดละมาก ๆ ตรัสสั่งให้หยุดรถ ทรงปฏิสันถารและประทานของแจกเรื่อยไป เวลาเสด็จกลับ เสด็จแวะบ้านพระศรีพนมมาส อันอยู่ในระหว่างทาง ตามที่เข้าของบ้านทูลเชิญเสด็จไว้ เวลาจะเสด็จลงจากรถเข้าในบ้าน พระศรีพนมมาสเข้าหมอบเหนือรถที่นั่ง ทูลเชิญเสด็จให้ทรงเหยียบไปบนหลัง อย่างเหยียบคันบันไดชรอยจะเอาอย่างสุเมธดาบสทอดตนเป็นทางถวายพระพุทธเจ้าข้ามกรุงเมื่อเสด็จเข้าสุทัศนนคร ประทับอยู่พอสมควรแก่เวลาแล้วเสด็จกลับ ถึงจวนที่ประทับค่ำ ตรัสสั่งให้พระครูบุญเจ้าคณะแขวงลับแล ผู้ตามเสด็จมาในรถขึ้นเฝ้าบนที่ประทับประทานพัดรองตรามหาสมณุตมาภิเษก ในการที่เอาใจใส่ในการพระศาสนาดูแลแขวงของตนดี ควบคุมบริษัทบริวารเรียบร้อยทั้งเข้ากันกับชาวบ้านสนิทสนม สมควรเป็นผู้ปกครองหมู่แล้วเสด็จพัก ฯ

หมายเหตุ เฉพาะวัน ฯ วัดในอำเภอลับแลที่เสด็จทอดพระเนตรในวันนี้นั้น โบสถ์วิหารก่อด้วยอิฐทุกวัด แต่บางวัดก็ทำคล้ายศาลา มีพนักเตี้ย ๆ กั้น และไม่ใหญ่โต ๒ ห้องบ้าง ๓ ห้องบ้าง กุฎีฝากระดานมุงกระเบื้อง ไม้บ้าง อิฐบ้าง ซีเมนต์บ้าง

และทำเป็นหมู่ ๆ นอกชานแล่นกลาง กุฎีอยู่ ๒ ข้างยาว ไม่กั้นห้องหลังหนึ่ง ๆ พระเณรนอนกันเป็นแถวพื้นวัดก็สะอาดสอ้านพอใช้ได้ว่าเป็นหลักฐานสำหรับตำบลนั้น แต่ยังสู้วัดในเมืองแพร่ไม่ได้ อาหารบิณฑบาตก็บริบูรณ์ดี ไม่ต้องหุงต้มฉันที่วัด พระสงฆ์ในแขวงที่มีพรรษายุกาลตั้งแต่ ๕ ขึ้นไปยังหาได้ง่าย ดีกว่าแขวงอำเภอเมือง ถ้าได้สมาคมซักโยงถึงกับสำนักที่ดี ๆ เช่นในกรุงเทพ ฯ จะเจริญมาก เหตุนี้จึงตรัสสั่งพระธรรมธราจารย์ ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑล ให้ใส่ใจเรื่องนี้ ฯ อำเภอลับแลนี้มีภูเขาเป็นเขต เมื่อไปและเห็นภูเขาตั้งเชิดอยู่ข้างหลังเหมือนลับแลแลดูงาม เพราะเหตุนี้กระมัง อำเภอนี้จึงเป็นเมืองมาเดิมจึงได้ชื่อว่าลับแล พื้นที่เป็นสวนมากมีหมากเป็นพื้น มีผลไม้ต่าง ๆ มะพร้าว ทุเรียน มังคุด รังสาด แต่ทรายว่าไม่ดีเหมือนที่กรุงเทพ ฯ ต้นไม้งาม ๆ นาก็มีบ้าง แต่เป็นนาข้าวเหนียวเป็นพื้นข้าวเจ้ามีน้อย ทรายว่าข้าวก็แทบทุกปีเพราะพื้นที่ดี และทั้งได้อาศัยน้ำซึ่งไขมาจากฝายด้วย พื้นดินตั้งแต่เมืองมาจนถึงอำเภอนี้ดินสีแดงคล้ายอิฐ รายฎรก็ดูมาก แต่ต้ายสายสิญจน์ที่ประทานผูกข้อมือเด็กยังสิ้นไปพันเศษ ที่ได้เห็น ผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย ผู้หญิงเกล้าผมสูง ผู้ชายตัดผม บางคนตัดอย่างเก่าซึ่งเรียกว่าผมมหาดไทย แต่มีน้อย อัยยาศัยกิริยามารยาทก็เรียบ

ร้อย คูเขื่นคนมิอันจะกินโดยมาก โจรผู้ร้ายก็ไม่ค่อยมี นับว่าเขื่นอำเภอที่สมบูรณ์ได้ ฯ

๑๑. วันที่ ๒๘ พ.ย. เสด็จลงประทับเสวยเช้าเสวยเพลที่ปะรำหน้าที่ประทับมีพวกข้าราชการและราษฎรนำภัตตาหารมาถวายตามเคยย่าย ๒ โมง นายพันตรีหลวงเรืองรุกข์ราชามิตรทูลเชิญเสด็จไปยังสถานีทหารม้าที่๗ เพื่อประทานน้ำพระพุทธมนต์ เสด็จโดยรถยนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์และข้าราชการ ปะทับณปะรำซึ่งกรมทหารปลูกตกแต่งไว้รับเสด็จ กรมทหารมีการผูกหักรบด้วยวิธีม้าถวายทอดพระเนตร แล้วนายทหารพร้อมทั้งพลทหารและทหารนักโทษตั้งแถวยืนเฝ้าอยู่หน้าปะรำพร้อมกัน แล้วประทานพระโอวาท มีใจความว่า ให้พวกทหารม้าตั้งอยู่ในคุณความดีประดุจม้าเพราะม้าที่ผูกแล้ว เขื่นสัตว์ดี แม้ในทางพระศาสนาท่านก็พรรณนาสรรเสริญม้าที่ผูกแล้วเหมือนกัน แม้เรื่องหนังสืออื่นๆก็เช่นเดียวกัน ผู้ที่เขื่นนายก็ควรจะมีเมตตาอารีแก่ผู้น้อย ผู้ที่เขื่นพลทหารก็ควรเชื่อถ้อยฟังคำอยู่ในบังคับบัญชาของนาย เมื่อจบพระโอวาทแล้ว ทรงประน้ำพระพุทธมนต์ จนทั่วกัน พวกนายทหารได้เรียงตัวกันถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทานเหรียญมหาสมณุตมาภิเษก เหรียญอริยสัจ และผ้าเช็ดหน้า ตา กับหนังสือธรรมตามสมควรแก่ชั้นแล้ว ประทานพระโอวาท

และของแจกแก่พวกภรรยานายทหารผู้มาคอยเฝ้า รับเสด็จอยู่ในที่นั้น คล้ายที่ประทานแก่พวกภรรยานายทหารที่สถานทหารเมืองพิษณุโลก ขบแล้วนายพันตรีหลวงเรืองรุกย์ราชามิตร นำเสด็จเที่ยวทอดพระเนตรตามบริเวณโรงทหารและโรงม้า เสด็จออกจากสถานทหารแล้ว เสด็จวัดอยู่ในบริเวณนั้นต่อไป คือวัดใหม่วัดย่าข่อย ทรงปรารภถึงชื่อวัดใหม่ว่า เป็นชื่อตาดๆอาจซ้ำกันหลายวัดก็เป็นได้ จึงตรัสสั่งพระธรรมธราจารย์ให้เปลี่ยนชื่อวัดใหม่เสียว่า"วัดคลองโพ"เพราะวัดนั้นตั้งอยู่ฝั่งคลองโพ แล้วเสด็จทรงพระดำเนินกลับโดยถนนท่าอิฐ ผ่านตลาด ทรงปฏิสันถารและผูกข้อมือเด็กมาตามระหว่างทาง ย่าย ๕ โมง ๓๒ นาที เสด็จถึงที่ประทับ ฯ

๑๒. วันที่ ๒๙ พ.ย. ประทับเสวยเช้าเสวยเพลที่ปะรำหน้าที่ประทับและมีพวกข้าราชการ และราษฎรนำบิณฑบาตมาถวาย เหมือนวันวานนี้แล้วทรงประทานชื่อและนามสกุล แก่ผู้ที่ทูลขอทั้ง ๒ เวลาและประทานของแจกแก่ผู้ที่ยังไม่ได้รับประทาน เสร็จแล้วเสด็จขึ้นเทียงเศษ เสด็จโดยรถยนต์ไปตามสถานที่ต่าง ๆ คือ ศาลากลางศาลเรือนจำ คนโทษบางคนคอยทั้งท่าจะถวายหนังสือ ตรัสบอกไว้ก่อนว่าไม่ทรงมีอำนาจจะโปรดพวกเขาให้พ้นโทษ เสด็จมาอย่างฉันทน์ญาติพี่น้องของ

เขามาเยี่ยมเขา และเผื่อประทานสติแก่พวกเขาด้วย แล้วประทานพระโอวาทปรารภพวกคนโทษเหล่านั้น ผู้ต้องโทษเพราะประทุษร้ายร่างกายโดยมาก มิใช่ความว่าคนเราทั้งหมดที่เกิดมาย่อมมีอวัยวะร่างกายแขนขาเหมือน ๆ กันทุกผู้ทุกคน แต่บางคนยากจนเข็ญใจ บางคนมั่งมีทรัพย์สมบัติ บางคนเดินตามถนนไม่ได้ตามอำเภอใจ เพราะถูกจำของอย่างพวกเจ้าบางคนอยู่ตามอำเภอน้ำใจได้ ไม่ต้องอยู่ในที่คุมขังเป็นต้น ที่เป็นเช่นนั้น ตามทางพระศาสนากล่าวว่า เป็นเพราะกรรม คือความกระทำของตัวเอง กรรมนั้นเป็น ๒ ชนิด คือกรรมเก่าได้แก่กรรมในปางก่อน อย่าง ๑ กรรมใหม่ คือกรรมที่ทำขึ้นอย่าง ๑ กรรมเก่านั้น เช่นคนที่เกิดมาในสกุลมั่งมีศรีสุข และในสกุลยากจนเข็ญใจเป็นต้น กรรมใหม่นั้น เช่นคนเกิดมาในสกุลสูงมีทรัพย์สมบัติ แต่อาศัยความประพฤติชั่วของตนที่ทำเช่นประทุษร้ายร่างกายกัน แล้วถูกจำของอย่างพวกเจ้าเป็นต้น หรือผู้เกิดในสกุลต่ำยากจนขัดสนแต่อาศัยความประพฤติดี มีหมั่นทำมาหากินแล้วกลับเป็นคนมั่งมีสมบูรณ์ขึ้นเป็นต้น การที่พวกเจ้ามาถูกจำของอยู่เช่นนี้ ก็เพราะกรรมใหม่คือความประพฤติชั่วของเจ้า เพราะฉะนั้นพวกเจ้าทุกๆคนควรจะทนคิดใช้กรรมไปกว่าจะครบกำหนด แต่เมื่อพ้นโทษไปแล้ว อย่าประพฤติเช่นนี้อีกต่อไป

เมื่อจบพระโอวาทแล้วเสด็จจากเรือนจำทรงพระดำเนินไปยังสถานีรถไฟ เพื่อจะเสด็จไปเมืองสวรรคโลกต่อไป แต่ยังมีเวลาอยู่ จึงเสด็จแวะเข้าประทับพักในวัดท่าถนน พอได้เวลาแล้วเสด็จไปสถานี ขึ้นประทับบนรถไฟพิเศษตามเคย มีพระสงฆ์และข้าราชการทั้งฝ่ายทหารตำรวจภูธรและพลเรือน กองเสือป่าลูกเสือมาคอยส่งเสด็จเหมือนเมื่อคราวเสด็จมาถึง ต่างแต่มีพวกราษฎรมาคอยส่งเสด็จ แสดงอาการสนิทสนมมากกว่าเมื่อคราวเสด็จมาถึง พระสงฆ์และข้าราชการบางรูปบางนาย มีพระยาพิชัยรณรงค์สงคราม ผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้นตามเสด็จมาในรถ พระเกษตรสงครามผู้ว่าราชการเมืองสวรรคโลกมารับเสด็จและถวายหมายเสด็จสำหรับเมืองสรรคโลกที่นั่นแล้วตามเสด็จมาในรถทรงประทานปฏิสันถารแก่ผู้มาส่งเสด็จตามสมควร ฯ ราษฎรตำบลนี้ชมุกชมอมเด็กเล็กพากันเป็นคุณราดมาก ทอดพระเนตรเห็นตรัสสั่งพระครูเข้า และ นายเทพแพทย์ กระทรวงธรรมการ ผู้ตามเสด็จไปด้วย ให้ตรวจและให้ยาไว้รักษา ฯ

หมายเหตุ ทั่วไปสำหรับเมืองพิชัย ฯ ศาลาที่ว่าราชการตั้งอยู่ตำบลท่าถนนฝั่งขวาแห่งแม่น้ำน่าน (ขาลง) ห่างจากสถานีรถไฟเข้ามาราว ๑๒ เส้น แบ่งเป็น ๕ อำเภอ คือ อำเภอ

อุตรดิตถ์ ซึ่งเรียกว่าอำเภอเมืองในบัดนี้ ๑ อำเภอเมืองพิชัยเก่า ๑ อำเภอลับแล ๑ อำเภอตรอน ๑ อำเภอน้ำปาด ๑ ฯ

วัดในตำบลหนึ่ง ๆ อย่างมาก ๔–๕ วัด อย่างน้อย ๒ วัด เป็นวัดที่มีสุงคามสีมาเป็นพื้น โดยมากโบสถ์วิหารก่อด้วยอิฐที่เป็นโบสถ์โถงก็มี แต่น้อย ๆ กุฏิฝากระดานมุงกระเบื้องบ้างสังกะสีบ้าง วัดหนึ่ง ๆ มีพระสงฆ์ไม่เกินกว่า ๑๐ รูป ความอยู่กินของพระสงฆ์ ทราบว่า อำเภอในเมืองไม่บริบูรณ์ สู้อำเภอลับแลไม่ได้ ฯ ความประพฤติของพระสงฆ์จัดว่าเป็นปานกลางไม่เลวทรามนัก แต่กิจวัตรยังบกพร่อง เช่นวัดปล่อยให้รกเรื้อโดยมาก การนุ่งห่มยังไม่เรียบร้อย มารยาทก็ยังไม่ดี ความสามัคคีกลมเกลียวกันก็ยังขาด การซักโยงถึงกันในอำเภอหนึ่งกับอำเภอหนึ่ง หรือแม้ชั้นที่สุด ในตำบลหนึ่งกับตำบลหนึ่ง ก็ยังไม่ถึงกัน เช่นพระสงฆ์ในตำบลท่าเสากับพระสงฆ์ในตำบลท่าถนน ซึ่งมีระยะไม่ห่างกันนัก ยังไม่รู้จักคุ้นเคยกันนอกจากบางรูป เป็นเช่นนี้เพราะขาดหัวหน้าผู้สามารถในอันที่จะชักโยงให้ถึงกัน เสด็จมาตรวจคณะสงฆ์คราวนี้ จึงตรัสสั่งให้พระผู้ใหญ่ในเมืองนี้ ตามเสด็จไปตามสถานที่ต่าง ๆ เพื่อได้คุ้นเคยกับพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์ผู้ต่างตำบล และต่างอำเภอกัน เพื่อจะนำให้เจริญด้วยอัธยาศัยและมารยาท และ

ความสามัคคี และจะได้เห็นการงานที่ทรงพระวิจารณ์อย่างไรด้วย ฯ

การคณะแบ่งเป็น ๕ แขวง เท่าจำนวนอำเภอ ฯ พระครูวิเชียรปัญญามหามุนีเป็นเจ้าคณะเมือง พระปลัดอ่วมเป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอเมือง พระครูปานเป็นเจ้าคณะแขวงเมืองพิชัยเก่า พระครูบุญเป็นเจ้าคณะแขวงลับแล พระครูคำเปนเจ้าคณะแขวงน้ำปาด เจ้าคณะแขวงตรอนว่าง เสด็จมาคราวนี้ ตรัสสั่งพระธรรมธราจารย์ออกลิขิตตั้งเจ้าอธิการรินวัดวังหมู เจ้าคณะหมวดบ้านวังหมูเป็นผู้รั้ง ฯ

เจ้าคณะเมืองไม่ชำนาญในการปกครอง และไม่เอาใจใส่ในการงานด้วย ไม่ทันแก่สมัยเจ้าคณะแขวงบางรูป แม้มีตั้งใจแต่ไม่ได้เห็นอย่าง ก็ไม่เห็นทางจะทำ เต็มดี [1] ก็พอควบคุมแขวงของตน ขาดหัวหน้าผู้ชักโยงการสมาคมถึงกันเหตุฉะนี้ และการคณะสงฆ์เมืองพิชัยนี้จึงไม่เจริญ สู้เมืองอื่น ๆ เขาไม่ได้ ฯ

การสอนการเรียนธรรมวินัย ยังไม่เจริญ ภิกษุสามเณรบวชขึ้น ก็เพียงสวดมนต์ทำวัตร ไหว้พระเท่านั้น ที่อย่างดีก็ท่องนวโกวาทบ้าง ฯ

ราษฎรในพื้นเมืองมาก ทราบว่ามีจำนวนราว ๖๐,๐๐๐ เป็นไทยโดยมาก หาเลี้ยงชีพด้วยการทำนาทำไร่เป็นพื้นสังเกต

---

1. คำว่า "เต็มดี" น่าจะเป็น "อย่างดี"

เฉพาะที่ได้เห็นในตำบลที่เสด็จ ดูเป็นผู้มีอันจะกินโดยมาก คนในแขวงเมืองอยู่ข้างห่างเหินจากการวัด การศาสนาวัดจึงได้ร่วงโรย แต่ในแขวงลับแล ราษฎรเอาใจใส่การวัดการศาสนาอยู่เป็นเช่นนี้ เข้าใจว่า เพราะพื้นของคน สัปรุสหรือเป็นพวกตั้งเป็นปึกแผ่นหรือย้ายไปมา บริบูรณ์หรือบกพร่อง มีศรัทธามากหรือน้อย และเพราะวัดเอาใจใส่เอื้อเฟื้อแก่เขาหรือเพิกเฉยเสีย ฯ

การศึกษาของราษฎร มีทั้งโรงเรียนรัฐบาล โรงเรียนประชาบาล และโรงเรียนบุคคล แต่การเล่าเรียนของกุลบุตรยังไม่เจริญ เป็นธรรมดาอยู่เองที่ผู้ยังไม่ต้องการความรู้ในทางหนังสือจะแลเห็นอานิสงส์ ราษฎรเมืองนี้จึงยังไม่นิยมและมีแก่ใจช่วยบำรุงการเรียน เมื่อถึงคราวที่ต้องการขึ้นมานั่นแหละคงจะกระตือรือร้น ฯ

ตอนที่ ๕ เสด็จเมืองสวรรคโลก

๑๒. วันที่ ๒๙ พ.ย. เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๕ นาที รถเคลื่อนจากสถานีเมืองพิชัย ผ่านสถานีวังกะพี้ วังหิน ท่าสัก มีพระสงฆ์ข้างราษฎรข้างมาคอยเฝ้าตามสมควรแก่ตำบล ถึงสถานีบ้านดารา บ่าย ๔ โมง ๒๑ นาที มีราษฎรมาคอยเฝ้าอยู่ที่นี่มาก

เสด็จลงจากรถทรงพระดำเนินให้เฝ้าทั่วกันแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนพลับพลา ซึ่งนายไวเลอรปลูกและตกแต่งไว้สำหรับเสด็จประทับพักคอยรับทางรถไฟ ที่สถานีนี้เป็นที่แยกไปเมืองสวรรคโลก กว่ารถสายสวรรคโลกจะออกชั่วโมงเศษประทานพระโอวาทและปฏิสันถาร และของแจกแก่พวกเหล่านั้นตามสมควรแก่เวลา พระสงฆ์และข้าราชการผู้ตามเสด็จมาแต่เมืองพิชัยทูลลากลับคืน พอได้เวลาเสด็จขึ้นประทับรถไฟพ่วงพิเศษเพื่อจะเสด็จไปเมืองสวรรคโลกต่อไป เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๙ นาที รถเคลื่อนจากสถานีบ้านดารา ผ่านสถานีคลองมาปรัง คลองละมุง มีพวกราษฎรตั้งที่บูชานั่งคอยเฝ้าอยู่ริมทางรถไฟ ฯ หนทางตั้งแต่บ้านดาราถึงสวรรคโลกเป็นป่าไผ่เป็นพื้น ทุ่งนาก็มีบ้าง แต่น้อย บ่าย ๕ โมง ๓๙ นาทีถึงสถานีสวรรคโลก มีพระสงฆ์คอยรับเสด็จหลายสิบรูป มีพระครูสวรรควรนายก เจ้าคณะเมืองเป็นต้น และข้าราชการ มีพระยาสุรยพินทรสุรินทร-ฤาชัย สมุหเทศาภิบาลเป็นต้น เสด็จลงจากรถ ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการตามสมควรแล้ว บ้านเมืองเขาเตรียมพระเสลี่ยงคอยรับเสด็จ แต่ไม่ทรง เสด็จทรงพระดำเนินไปโดยทางถนนสถานีเลียวถนนริมแม่น้ำที่ไปยังพลับพลาที่ประทับแรม ราษฎรคอยเฝ้าอยู่ ๒ ข้างทางแน่น ตั้งแต่สถานีจนเกือบถึง

พลับพลาซึ่งมีระยะทางยาว ๕ เส้น ข้างก็มีดอกไม้ธูปเทียนบูชาด้วย ตามร้านตลาดและห้องแถวที่เสด็จผ่านมา มีผูกผ้าแดงตามโคมไฟรับเสด็จมากร้าน เกือบย่ำค่ำเสด็จถึงพลับพลา มีพระสงฆ์และข้าราชการตามมาเฝ้าที่พลับพลาอีก ทรงปฏิสันถารและตรัสถึงการคณะแล้ว ทรงโอวาทแก่พระสงฆ์ด้วยเรื่องให้รู้จักควบคุมตรวจตราการวัดการคณะและชักโยงให้ถึงกันเป็นต้น แล้วทรงปฏิสันถารแก่ข้าราชการตามสมควรแล้วเสด็จพัก ฯ

๑๓. วันที่ ๓๐ พ.ย. ประทับเสวยเช้าที่พลับพลาพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์ผู้เข้าถิ่นราว ๕๐ รูป มีพวกภรรยาข้าราชการและราษฎรมาทำบุญมากด้วยกันราว ๓๐๐ คน เสวยแล้วทรงอนุโมทนาและประทานของแจกแก่พวกที่มาทำบุญและทรงผูกข้อมือเด็กเหมือนเมื่องอน ๆ เช้า ๓ โมง ๔๕ นาที เสด็จวัดสว่างอารมณ์ซึ่งเป็นที่อยู่แห่งพระปลัดเพิ่ม เจ้าคณะแขวงเมือง เสด็จเข้าในอุโบสถ ทรงนมัสการพระแล้ว พระสงฆ์ในแขวงนี้ประชุมกันเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียนในอุโบสถ แล้วประทานพระโอวาท มีใจความว่า คนเราที่เกิดมา ควรจะทำชีวิตของตนให้เป็นประโยชน์ ไม่ควรจะให้ล่วงไปเสียเปล่า ทรงยกดวงเทียนขึ้นอุปมาว่า ชีวิตเปรียบเหมือนเทียนที่เขาจุดส่งให้เล่มหนึ่ง บุคคลปล่อยให้หมดไปเฉย ๆ ด้วยไม่ได้ใช้ทำ

อะไรก็หาประโยชน์มิได้ ต่อให้หมดไปด้วยการอันเป็นประโยชน์ เช่นจุดบูชาพระหรือจุดดูหนังสือเป็นต้น เทียนดวงนั้นจึงจะมีประโยชน์ฉันใด แม้ชีวิตของบุคคลก็เช่นเดียวกัน ทางที่จะทำชีวิตของตนให้เป็นประโยชน์นั้น เบื้องต้นจงตั้งตนอยู่ในสัมมาปฏิบัติ มีหิริโอตตัปปะ เป็นต้น เมื่อบริบูรณ์ด้วยคุณสมบัติแล้วก็พึงช่วยเอาภาระธุระพระศาสนาช่วยกันปกครองหมู่คณะให้อายุพระศาสนายืนสืบต่อไป เมื่อทำตนได้เช่นนี้จึงจะชื่อว่าไม่ทำชีวิตให้ล่วงไปเสียเปล่า ทั้งได้ชื่อว่าได้ดำเนินตามรอยพระบาทสมเด็จพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระธรรมศาสดาจารย์ทั้งหลายนับถือของเราทั้งหลาย เมื่อจบพระโอวาทแล้ว ทรงอำนวยพรประทานแก่พระสงฆ์เหล่านั้นแล้วเสด็จกลับถึงพลับพลาเวลาเพลพอดี ประทับเสวยเพลที่พลับพลา มีพวกทายกมาบำเพ็ญกุศลเหมือนเมื่อเช้านี้ เสวยแล้วประทานพระธรรมเทศนาอนุโมทนาภัตตาหารด้วยเรื่องความไม่ประมาท มีใจความว่า คนผู้ไม่ประมาทย่อมจะชำนะหรือเดินไปหน้าคนผู้ประมาท เปรียบเหมือนคนที่แข่งม้าหรือแข่งเรือกัน ทรงแสดงตั้งต้นแต่คนเราที่เกิดมาธรรมดาย่อมตกแต่งให้ ต้องอาศัยปัจจัย ๔ หรืออน ๆ ยิ่งขึ้นไปอีกเลี้ยงชีวิต เมื่อเป็นเช่นนี้ทุกคนย่อมมีความปรารถนาเหมือนกันหมด ก็จำเป็นที่จะแข่งขันแสวงหาเครื่องเลี้ยงชีพกัน

อยู่ในตัวเอง ผู้ใดประมาท ผู้นั้นก็จะจมอยู่ในความยากไม่รู้จักจบ ความไม่ประมาทนั้น ควรทำในคั่นต้น คือหมั่นแสวงหาโภคทรัพย์ รู้จักใช้สรอยกระเหม็ดกระแหม่รักษาทรัพย์ที่หามาได้ไม่ให้หมดไปในเหตุไม่จำเป็น รู้จักคบเพื่อนที่ดีงาม คั่นที่ ๒ อยู่ในที่ไหนควรหวังชื่อเสียง ที่เรียกว่าเกียรติคุณในหมู่นั้นเป็นต้นว่า มีศีล มีธรรม มีสัตย์ มีความเพียรเสมอกับหมู่เขาเป็นต้น คั่นที่ ๓ รู้จักผูกสามัคคีกัน ตั้งต้นแต่ในครอบครัวของตน ตลอดถึงคนร่วมตำบล ร่วมเมือง ร่วมประเทศ ร่วมชาติเป็นที่สุด เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้วทรงยถา พระสงฆ์สวดอนุโมทนา คนมาฟังธรรมมาก จนจบแล้ว ยังมากันเรื่อย คนในเมืองนี้นิยมการฟังธรรมมาก ตรัสสั่งให้ผู้ว่าราชการเมืองหาโอกาสให้ราษฎรได้ประชุมกันฟังธรรมอีก แล้วผู้ว่าราชการเมืองนำพวกภรรยาข้าราชการเฝ้า ทรงปฏิสันถาร และประทานของแจกตามสมควร บ่าย ๑ โมงเศษ เสด็จทรงพระดำเนินไปโดยถนนริมแม่น้ำ เสด็จเข้าทอดพระเนตรโรงเรียนสวรรควิทยา อันเป็นโรงเรียนตัวอย่างสำหรับเมืองนี้ ตั้งอยู่ในวัดสว่างอารมณ์ ทอดพระเนตรการสอนการเรียนแล้ว เสด็จศาลากลางต่อไป ผู้ว่าราชการเมืองนำเสด็จทอดพระเนตรตามห้องการต่าง ๆ ศาลากลางเมืองนี้มีห้องสำหรับเก็บของเก่า เช่นพระพุทธรูปและเครื่องสวรรคโลกเป็นต้น

แล้วเสด็จศาล เสด็จเรือนจำ คนโทษเมื่อนี้ต้องโทษ เพราะประทุษร้ายร่างกายและลักทรัพย์เป็นพื้น ประทานพระโอวาทมีใจความคล้ายที่ประทานแก่พวกคนโทษที่เมืองแพร่ แล้วเสด็จกลับโดยทางเดิม ลงประทับเรือที่นั่งเก๋งพาย ที่ท่าหน้าพลับพลาที่ประทับ ท่านี้ทราบว่าผู้ว่าราชการเมืองปลูกเป็นพลับพลาไว้สำหรับเสด็จขึ้นลงโดยชลมารค แต่เผอิญน้ำขึ้นพัดพังไปเสีย เรือพายข้ามแม่น้ำยมไปฝั่งตะวันตกเสด็จขึ้นทรงพระดำเนินไปตามริมฝั่งแม่น้ำ เสด็จเข้าวัดสวรรคารามซึ่งเป็นที่อยู่แห่งพระครูสวรรควรนายก เจ้าคณะเมือง มีพวกราษฎรมาคอยเฝ้าอยู่ที่วัดนี้หลายสิบ ประทานปฏิสันถารและของแจกตามสมควร แล้วเสด็จย้อนลงไปโดยทางใต้ เสด็จเข้าทอดพระเนตรวัดสวัสดิ-การามและสถานีตำรวจภูธร แล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่งที่ท่าหน้าสถานีตำรวจภูธร ข่าย ๕ โมงเศษ ถึงพลับพลาเวลาทุ่มเศษ เสด็จออกหน้าพลับพลา ประทานพระโอวาทและน้ำพระพุทธมนต์แก่กองเสือป่าและตำรวจภูธรเหมือนที่เมืองอื่น มีราษฎรมาคอยเฝ้าอีกมาก จึงประทานพระธรรมเทศนาอีก ด้วยเรื่องให้เป็นพลเมืองดี คือไม่เป็นโจรเบียดเบียนฟันทำร้ายกันและกันเป็นต้น และหมั่นทำมาหากินทำประโยชน์ให้แผ่นดิน มีเสียสละสาอากรหรือเข้ารับราชการเป็นทหาร และตำรวจภูธรเป็นต้น เพื่อรักษา

ความสงบของบ้านเมือง แล้วทรงยกร่างกายขึ้นเป็นอุปมาว่า บ้านเมืองอันหนึ่ง ก็เปรียบเหมือนร่างกายของคนเราร่างหนึ่ง เหมือนกัน ศีรษะก็เปรียบด้วยพระเจ้าแผ่นดิน ขาดเป็นไม่ได้ จำเป็นต้องมีแท้ เพราะคนเราจำต้องมีที่มุ่งหมายด้วยกันทุกๆคน ต่อมาคือหัวใจ ปอด ตับ ก็เปรียบด้วยเสนาบดี สมุหเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการเมือง เป็นลำดับลงมาตลอดจนถึง ผม ขน เล็บ เปรียบด้วยราษฎร เมื่อขาดไปเส้นหนึ่งก็ไม่สู้กระไรนัก แต่เมื่อ ขาดไปหลาย ๆ เส้น ก็แลดูโหรง แม้ถึงพวกราษฎรก็เหมือนกัน ถ้าตายไปคนหนึ่งก็ไม่รู้สึกว่ากระไรนัก แต่ตายไปมากบ้านเมือง ก็จะเงียบเหงา ไม่ยาที่จะป้องกันอันตรายภายในภายนอกได้ คนเราเนื่องกันเหมือนร่างกายเช่นนี้ จึงเป็นหน้าที่จำต้องรับผิด ชอบช่วยกันป้องกันทุกคน เพราะฉะนั้นควรจะช่วยกันทำตนให้ เป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้วประทาน เหรียญมหาสมณุตมาภิเษก เหรียญอริยสัจกับหนังสือมราวาส ธรรม แก่ข้าราชการทั้งฝ่ายพลเรือน และตำรวจภูธรตาม สมควรแก่ชั้น และประทานผ้าเช็ดหน้าตรา และหนังสือธรรม แก่ราษฎรผู้อ่านหนังสือออกทั่วกัน ต่อไปตรัสถามและตรัสแนะ นำถึงการคณะและการเล่าเรียนแก่พระสงฆ์ ผู้มาคอยเฝ้าอยู่ใน ที่นั้นแล้วประทานย่ามและหนังสือธรรมต่างอย่างแก่พระผู้ควร ได้รับประทานตามสมควร ๑ ยาม ๓๐ นาที เสด็จพัก ฯ

หมายเหตุ เฉพาะวัน ฯ วัดซึ่งเสด็จทอดพระเนตรวันนั้น นอกจากวัดสว่างอารมณ์ ไม่สู้เป็นหลักฐาน พื้นวัดปล่อยให้รกด้วยหญ้าและต้นไม้ต่าง ๆ ไม่รู้จักรักษาวัด แม้วัดที่มีหมายเสด็จเช่นวัดสว่างอารมณ์นั้นเอง ยังปล่อยให้รกถวายตัว เป็นอย่างนี้เข้าใจว่า เพราะพื้นวัดเมืองนี้ ถึงหน้าน้ำ ๆ ท่วม เมื่อน้ำลดแล้วพื้นเสียหมด เห็นไม่จำเป็นจะแต่งให้เป็นที่รายรนเมื่อพื้นแห้งแล้ว และไม่เคยรู้ว่าที่เมืองอื่นอันเป็นเช่นเดียวกัน แต่เจ้าวัดไม่ทอดทิ้ง เอาใจใส่ชักชวนลูกวัดกวาดแต่งทุกปีก็มี ฯ

๑๔. วันที่ ๑ ธันวาคม เวลาเช้า มีภรรยาข้าราชการและราษฎรมาทำบุญที่พลับพลาเหมือนเมื่อวันวานนี้ เสวยแล้วทรงอนุโมทนา และประทานของแจกตามเคย เช้า ๒ โมงเศษ เสด็จจากพลับพลาลงเรือเก๋งพายที่ท่าหน้าพลับพลา ข้ามไปยังฝั่งฟากตะวันตก แล้วทรงพระดำเนินขึ้นไปโดยทางเหนือเลียบฝั่งแห่งแม่น้ำใน เพื่อเสด็จไปยังเมืองศรีสัชนาลัย ซึ่งเรียกว่าเมืองสวรรคโลกเก่าในบัดนี้ ตามระหว่างทางที่เสด็จ มีพวกราษฎรตั้งที่บูชาตั้งน้ำมนต์ออกมาคอยนั่งเฝ้ารับเสด็จ อยู่ตามหน้าบ้านเป็นหมู่ ๆ ตลอดทางที่สุดจนคนแก่ ๆ อายุตั้ง ๘๐–๙๐ ปีหลายคน ก็ออกมานั่งคอยเฝ้าอยู่กับเขาด้วย ทรงปฏิสันถารและประทานด้วยสายสิญจน์ตลอดไป เช้า ๓ โมง ๔๔ นาที เสด็จถึง

วัดคุ้งยางอันเป็นที่ประทับพักเสวยเพล ซึ่งมีระยะทางแต่พลับพลามา ๑๔๙ เส้นเศษ มีพวกราษฎรนำภัตตาหารมาคอยถวายอยู่ราว ๑๐๐ รายเศษ เสด็จทอดพระเนตรสถานที่ตามวัดแล้ว เสด็จกลับมาประทับ ณ พระเก้าอี้ที่ลานวัด ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎร ทรงยกหัวใจพระศาสนา คือ ความไม่ประมาทขึ้นแสดง แล้วทรงแจกอาการของผู้ไม่ประมาทต่อไป มีใจความว่า คนเราผู้เกิดมา จำต้องผ่านวัย ๓ คือ ปฐมวัย มัชฌิมวัย ปัจฉิมวัย ไปทุกคน ไม่วัยใดก็วัยหนึ่ง หรือแม้ทั้ง ๓ วัย คนผู้ยังเป็นเด็ก ไม่หมั่นศึกษาเล่าเรียนแสวงหาความรู้ใส่ตัว ชื่อว่าเป็นผู้ประมาทในปฐมวัย ต่อเป็นผู้หมั่นศึกษาเล่าเรียนในเวลาที่ยังเป็นเด็ก จึงจะเป็นผู้ชื่อว่าไม่ประมาทในปฐมวัย คนผู้มีวัยตั้งอยู่ในท่ามกลาง คือกลางคนไม่หมั่นทำมาหากิน แสวงหาโภคทรัพย์ ชื่อว่าเป็นผู้ประมาทในมัชฌิมวัย ต่อเป็นผู้มีความเพียรประกอบกิจธุระแสวงหาทรัพย์สมบัติ จึงจะเป็นผู้ชื่อว่าไม่ประมาทในมัชฌิมวัย คนผู้แก่เฒ่าแล้ว ไม่แสวงหาบุญกุศลทำใจให้สงบระงับ มัวยินดีอยู่แต่ในการสนุกสนานเป็นต้นว่าเสพสุรายาเมา ชื่อว่าผู้ประมาทในปัจฉิมวัย ต่อเป็นผู้มีความสงบระงับ ไม่เพลินอยู่ในการเล่นเอิกเกริกเฮฮา แสวงหากุศลเพื่อเป็นที่พึ่งแก่ตนในภายหน้า จึงจะเป็นผู้ชื่อว่า ไม่ประมาทในปัจฉิมวัย

และควรยังประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่นให้ถึงพร้อมเพราะคนเราที่อยู่กันเป็นหมวดหมู่ได้ ก็ต้องอิงอาศัยกันและกัน บุคคลผู้แย่งชิงเขาเลี้ยงชีพ ไม่ชื่อว่ายังประโยชน์ผู้อื่นให้เกิดมี ซ้ำประโยชน์ตนก็กลับเสียไปด้วย คนผู้ปฏิญาณตนว่าเป็นผู้นับถือพุทธศาสนา ควรจะดำเนินตามปฏิปทา ของสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ ๆ นั้นท่านเป็นผู้ไม่ประมาท และเมื่อจวนจะนิพพานก็ได้ทรงรวมศาสนาคำสอนของพระองค์ทั้งสิ้นลงในความไม่ประมาท เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว เวลายังมีอยู่ ได้ตรัสอนุสิ่นนกถาแก่พวกราษฎรเหล่านั้นต่อไป มีใจความว่าคนที่เป็นผู้ใหญ่ ควรเลี้ยงลูกของตนให้เป็นเด็กที่ดี ทำให้ลูกรักและเคารพนับถือ ด้วยการให้บันอนุเคราะห์สงเคราะห์ตามกาล ตั้งต้นแต่ยังเป็นเด็กตลอดถึงปลูกฝังให้มีเหย้าเรือนที่เป็นหลักฐาน และอย่าริษยาลูกเขยลูกสะใภ้ของตน ข้อสำคัญต้องทำความประพฤติของตัวเองให้ดีไว้ก่อน จะได้เป็นเยี่ยงอย่างของลูกเต้า พอได้เวลาเสด็จขึ้นประทับเสวยเพลยนศาลาการเปรียญแล้ว ประทานของแจกตามเคย เทียง ๔๕ นาที เสด็จจากวัดคุ้งยาง เสด็จต่อไป ผ่านหน้าห้างอิสต์เอเชียติก มีตกแต่งตามยริเวณและตั้งโต๊ะเครื่องบูชารับเสด็จ เสด็จแวะประทับ ณ ปะรำหน้าวัดท่าเกย อันพระสมุห์อ้นเจ้าอาวาสพร้อมด้วยราษฎร

ในหมู่บ้านนั้น ปลูกและตกแต่งไว้รับเสด็จตามลำพังอย่างที่เห็นได้ว่าตั้งใจพร้อมเพรียงกันทั้งฝ่ายวัดและบ้าน ไม่ได้กะประทับในหมายเสด็จ ทรงปฏิสันถารและประทานของแจกแก่พระสงฆ์และราษฎรผู้มาคอยเฝ้าอยู่เป็นอันมากแล้ว ประทานพระโอวาทแก่เขาด้วยเรื่องทำตนให้เป็นประโยชน์ แล้วเสด็จต่อไป ย่าย ๓ โมง ๕๐ นาที ถึงพลับพลาที่ประทับแรมเมืองสวรรคโลกเก่า อันมีระยะทางแต่วัดคุ้งยาง ๒๓๐ เส้นเศษ รวมระยะทางที่เสด็จแต่พลับพลาประทับแรมเมืองสวรรคโลกใหม่ ถึงพลับพลาประทับแรมเมืองสวรรคโลกเก่านี้ ๓๘๐ เส้นเศษ เวลาเดิน ๕ ชั่วโมงเศษ อยู่ข้างช้า เพราะต้องประทับบ้าง หยุดประทานปฏิสันถารและของแจกบ้าง มีพระสงฆ์และราษฎรมาคอยรับเสด็จอยู่มาก จนมีพวกราษฎรมาออกร้านขายของบริโภคอยู่ที่บริเวณพลับพลานั้น ๆ ย่ายเกือบ ๕ โมง เสด็จวัดพระบรมธาตุในการสมโภชพระบรมธาตุซึ่งอยู่ไม่ไกลแต่พลับพลานักทางเพียง ๒๗ เส้นเศษ เมื่อเสด็จถึงวัดแล้ว หลวงภักดีภูเบศร ปลัดเมืองและขุนเผด็จประชาคูรนายอำเภอด้ง พร้อมด้วยราษฎรแห่ผ้าแดงมาถวายเพื่อทรงอุทิศห่มองค์พระปรางค์ ทรงรับแล้ว ทรงอุทิศเป็นพุทธบูชาแล้วเสด็จเข้าในวิหาร อันตั้งอยู่กับองค์พระปรางค์วิหารนี้โทรมเกือบหมดแล้วนอกจากเสาตั้ง ๆ อยู่ กับพระพุทธรูปหัก ๆ พัง ๆ

ไม่มีอะไรเหลือ ในคราวเสด็จนี้เขาทำหลังคาขึ้นด้วยใบพลวง เพื่อได้เย็นที่ทรงนมัสการพระและพระสงฆ์ เจริญพระพุทธมนต์ ในการสมโภช ฯ ทรงถวายเครื่องสักการะซึ่งทรงจัดมาจากกรุงเทพ ฯ และทรงนมัสการพระแล้วทรงนำพระสงฆ์ผู้มาประชุมอยู่ในที่นั้น ๑๐๐ รูปเศษ นมัสการพระแล้วโปรดให้พระมหานายกชัดตำนาน แล้วทรงเจริญพระพุทธมนต์ พร้อมด้วยพระสงฆ์เหล่านั้น ในการสมโภชพระบรมธาตุ เมื่อจบแล้วตรัสให้แจกธูปเทียนทั่วกัน ทรงนำให้ว่าคำนมัสการจบแล้ว ทรงพระดำเนินประทักษิณพระบรมธาตุโดยทางรอบในกำแพงแก้ว พร้อมด้วยพระสงฆ์ข้าราชการและราษฎรชายหญิงสมทบด้วย มีประโคมย่ำพาทย์ กระบวนเดินประทักษิณ ๓ รอบแล้ว ทรงทำสักการบูชาแล้วประทับหน้าวิหารทอดพระเนตรการขุดดอกไม้เพลิงที่บ้านเมืองและพระต่างวัดนำมาขุดถวาย เนื่องในการสมโภชพระบรมธาตุ ประทานรางวัลแก่ท่านเจ้าของตามสมควร แล้วบ้านเมืองมีมหรสพเนื่องในงานนี้ต่อไป ๑ ทุ่ม ๒๐ นาที เสด็จกลับ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ หนทางแต่เมืองสวรรคโลกใหม่ถึงเมืองสวรรคโลกเก่า ที่เสด็จในวันนี้นั้น เป็นหนทางเลียบฝั่งแม่น้ำคดไปคดมา เพราะแม่น้ำคดมาก มีต้นไม้ใหญ่ ๆ เช่น

ต้นมะขามเป็นต้นอยู่ตามระหว่างทางมาก ทำให้ครึ้ม พื้นเป็นทรายปนดินเดินสบาย ตามข้างทางเป็นสวนไม้ต่างอย่าง มีหมู่บ้านคนตลอดไปต่อสวนออกไปข้างหลังทรายว่า เป็นทุ่งนา เป็นพื้นงวนระถึงพลับพลาประทับแรมอันตั้งอยู่ในวัดน้อย ซึ่งเป็นวัดร้างในเมืองเก่า มีร้านตลาดประปราย ดูร่วงโรยเต็มที เห็นจะเป็นเพราะเมืองไม่ได้ตั้งอยู่ทน ผู้คนจึงกร่อยมาก แต่เสด็จมาคราวนี้มีพวกราษฎรมาออกร้านขายอาหาร เครื่องบริโภคอยู่ริมทางที่จะไปวัดพระยมธาตุหลายร้าน ฯ อนึ่งพระปรางค์เมืองสวรรคโลก ซึ่งเสด็จมาทรงสมโภชในวันนั้นนั้น มีแจ้งในหลักศิลาจารึกของพ่อขุนรามกำแหง คือสมเด็จพระร่วงเจ้า และในพงศาวดารเหนือต้องกันว่า สมเด็จพระร่วงเจ้าผู้ครองกรุงศรีสัชนาลัย ที่เปลี่ยนมาเป็นสวรรคโลกเดี๋ยวนี้ ทรงสถาปนา พรรณนารายการก่อสร้างมีฐานะควรเชื่อได้ ฯ

๑๕. วันที่ ๒ ธ.ค. เวลาเช้า ๑ โมงเศษ เสด็จวัดพระยมธาตุ เสด็จทอดพระเนตรสถานที่นั้น ๆ ในบริเวณพระยมธาตุพอได้เวลาแล้ว เสด็จเข้าในวิหารทรงบูชาพระแล้ว พระสงฆ์สวดถวายพรพระจบแล้ว ผู้ว่าราชการเมืองกรมการและราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวายสังฆทานพระสงฆ์ ประทับเสวยเช้าในที่นั้นแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาอนุโมทนาโภชนทาน อันมีเนื้อความ

คล้ายที่ทรงแสดงในพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองพิษณุโลก จบแล้ว ทรงนำพระสงฆ์สวดอนุโมทนาแล้ว ประทานของแจกเหมือนทุก ๆ เช้า ๓ โมงเศษ เสด็จพลับพลาวันนี้เป็นวันอุโบสถ เสด็จลงทรงทำอุโบสถในเรือเข็ดเหนือ ที่ผู้ว่าราชการเมืองจัดไว้กลางแม่น้ำยมหน้าพลับพลาพร้อมด้วยพระ–สงฆ์ผู้ตามเสด็จ โปรดให้พระธรรมธราจารย์กับพระสมุหผลเข้าด้วย ทรงพระดำริเห็นว่าไม่ควรถือขุกขิกในทางที่แคบ ภิกษุสงฆ์ครั้งพุทธกาลหรือครั้งรจนาคัมภีร์มหาวรรคพระวินัย ดูไม่พิถีพิถันนักพยอาคันตุกะมาแต่อื่นก็ทำอุโบสถด้วยกันได้ง่าย ๆ จนถึงในคัมภีร์นั่นเอง วางระเบียบลงไว้เนื่องด้วยวันอุโบสถแย้งกัน พระครูอเนกสาวัน (เคลือน) สวดพระปาติโมกข์แล้ว เสด็จกลับขึ้นประทับเสวยเพลหน้าพลับพลา พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ และพระสงฆ์ในเมืองนี้หลายสิบรูป เพลวันนี้มีพวกราษฎรมาทำบุญมาก ที่หายคอนมาแต่ไกล ๆ ก็มี เช่นอำเภอด่านเป็นต้น เสวยแล้ว เสด็จลงประทับพระเก้าอี้ทิลาน น่าพลับพลาราษฎรนั่งล้อมรอบแน่น ประทานพระธรรมเทศนาด้วยเรื่องกรรม มีใจความว่ากรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้ต่าง ๆ กัน เช่นบางคนมั่งมีศรีสุข บางคนยากจนเข็ญใจเป็นต้น กรรมนั้นโดยย่อมี ๒ อย่าง คือกรรมที่เป็นบุญอย่าง ๑ เรียกว่ากุศลกรรม กรรมที่เป็นบาป

อย่างหนึ่ง ๑ เรียกว่าอกุศลกรรม เมื่อว่าโดยประเภทอาการของกรรมเป็น ๓ คือการที่ทำด้วยกาย เรียกกายกรรม ถ้อยคำที่พูดด้วยวาจา เรียกวจีกรรม ใจที่คิดอะไรต่ออะไรต่าง ๆ เรียกมโนกรรม ต่อไปทรงยกกุศลกรรมบท ๑๐ ขึ้นว่าเป็นทางควรประพฤติอกุศลกรรมบท ๑๐ ว่ามิใช่ทางควรประพฤติ เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงอำนวยพรและประทานของแจกตามเคยเกือบย่ายโมงเสด็จทอดพระเนตรโบราณสถานในเมืองศรีสัชนาลัย มีพระสงฆ์ข้าราชการและราษฎรตามเสด็จไปด้วยราวร้อยคน ราษฎรผู้แก่ ๆ เฒ่า ๆ อายุตั้งหลายสิบยังอุตส่าห์เดินตามเสด็จไปทุกแห่งทรายว่าบางคนละการงาน มาแต่ไกล ๆ ก็มีคือ อยู่ถึงแถบเมืองสวรรคโลกใหม่ ยังมาตามเสด็จแสดงอาการเลื่อมใสและนับถือ เสด็จเข้าทอดพระเนตรวัดเขาใหญ่เป็นที่ ๑ วัดนี้ไม่มีอะไรเหลืออยู่เป็นชิ้นเป็นอันนอกจากพระเจดีย์องค์ไม่ใหญ่นัก รูปคล้ายพระปรางค์ ตอนฐานเป็นคูหา มีพระพุทธรูปก่อประดิษฐานอยู่ในนั้น แต่ยุบสยายเกือบหมดแล้ว ทรงนมัสการพระแล้วเสด็จวัดช้างรอบเป็นที่ ๒ วัดนี้ก็มีแต่เสาโบสถ์หรือวิหารก่อด้วยแลง ตั้ง ๆ อยู่และพระเจดีย์อีกองค์หนึ่งรูปกลม แต่ฐานขึ้นไปสูงขนาด ๗ วา ๘ วา มีช้างก่อด้วยแลงตัวขนาดม้าย่อม ๆ ยืนอยู่รอบพระเจดีย์ เห็นจะถือเอานิมิตรอันนี้ วัดนี้จึงได้

นามว่าวัดช้างรอบ ทรงบูชาพระแล้ว เสด็จวัดสุวรรณคิรีเป็นที่ ๓ วัดนี้ตั้งอยู่บนเขาชื่อว่า สุวรรณคิรี แต่ไม่ใช่เขาสูง ถาวรวัตถุที่แลเห็น มีแต่พระเจดีย์สามัญและเสาโขลงถวิหารพระพุทธรูปหัก ๆ พัง ๆ เท่านั้น ทรงกระทำพุทธบูชาแล้วเสด็จวัดพนมเพลิงเป็นที่ ๔ วัดนี้ตั้งอยู่บนเขาชื่อพนมเพลิง และเป็นเขาไม่ใหญ่โตเหมือนกัน ไม่มีถาวรวัตถุอะไรที่ยิ่งไปกว่าวัดสุวรรณคิรี ทรงบูชาพระแล้ว เสด็จวัดเจดีย์เจ็ดแถว วัดนี้มีพระเจดีย์มาก ทำรูปต่าง ๆ กัน มีองค์ใหญ่อยู่กลาง มีองค์ย่อม ๆ เรียงกันเป็นแถว แต่จะนับให้ได้เจ็ดแถวอย่างชื่อวัดไม่ได้ ที่มีเจดีย์มากเช่นนี้หน้าจะลงสันนิษฐานว่า เป็นที่บรรจุพระอัฐิเจ้านายในครั้งนั้น อย่างเดียวกับที่วัดพระศรีสรรพเพชร์กรุงเก่า เวลามีน้อย ทรงมนัสการพระแล้ว รีบเสด็จไปวัดเขารังแร้ง วัดนี้ตั้งอยู่บนเขาลูกหนึ่งมีชื่อว่าเขารังแร้ง อยู่นอกกำแพงเมือง เขานี้ใหญ่มาก ที่วัดนี้ยิ่งซ้ำร้ายไม่มีอะไรเป็นชิ้นเลย มีแต่เสาโขลงหัก ๆ พัง ๆ กับใบสีมาปักอยู่ตามทิศ และเจดีย์องค์เล็ก ๆ ทั้งโทรมมากแล้วด้วย วัดนี้มีกล่าวถึงในพงศาวดารเหนือว่า เป็นที่อยู่ของพระพุทธโฆษาจารย์ ครั้งพระเจ้าพสุราชครองกรุงศรีสัชนาลัยสวรรคต สมเด็จพระร่วงเจ้าลงมา พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกผู้ครองพระนครเชียงแสน เสด็จกรีฑาทัพลงมาตีกรุงศรีสัชนาลัย พระพุทธโฆ-

โฆษาจารย์ออกห้ามทัพให้พระเจ้ากรุงทั้งสองประนีประนอมกัน พระเจ้าพสุราชยอมอ่อนน้อม นับว่าท่านเป็นปูชไนยบุคคลรูปหนึ่ง ประทับพักในที่นั้น จึงตรัสเล่าถึงเรื่องนี้ให้พวกราษฎรทั้งชายหญิงผู้ตามเสด็จมาด้วยฟัง แล้วตรัสบอกให้พวกเหล่านั้นระลึกถึงคุณของท่านแล้วบูชาท่าน จะได้เป็นมงคลแก่ตน ๆ ประทับพักอยู่ที่วัดนี้ราว ๑๕ นาทีแล้ว เสด็จกลับโดยทางเก่า ทรงหยุดที่หลักเมืองแล้วทรงอุทิศพระกุศลแก่อารักขเทวดา ผู้รักษาบ้านเมือง พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ ฯ หลักเมืองนี้ก่อด้วยแลงก้อนใหญ่ เป็นรูปปรางค์สูงราว ๔–๕ วา ฯ เสด็จกลับ ผ่านสถานที่พระยาสุรบดินทรกราบทูลว่า สันนิษฐานว่าเป็นที่พระราชวัง ไม่มีอะไรเหลือนอกจากเป็นพื้นสูง และตามขอบมีสันดิน เสด็จถึงพลับพลาย่ำค่ำเศษ ทรงเห็นความภักดีของพวกราษฎรผู้ตามเสด็จถึงไหนถึงด้วย ทรงเกรงว่าจะอดอาหารเย็นเพราะกลับถึงเป็นเวลาค่ำ ทั้งบางคนอยู่บ้านไกล จึงตรัสสั่งพระวรพรตบำรุง ให้จ่ายกับข้าวภัณฑ์แก่ผู้ที่ผิดเคืองเพื่อได้ซื้ออาหารบริโภค สิ้นมูลค่าเวลาหนึ่งไม่กี่บาทเลยคนได้เป็นอันมาก เพราะไม่มีคนโลภทรัพย์เท่าใด พอกินอิ่มบอกเพียงเท่านั้น ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ เมืองศรีสัชนาลัยนี้ ดูเหมือนจะตั้งมานานแล้วแต่ไม่มีแจ้งในตำนาน มีตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระร่วง

เท้า ที่สอบได้ลงรอยกันว่า เมื่อจุลศักราช ๖๓๐ ปีเศษ หรือพุทธศักราช ๑๘๑๑ ล่วงไปแล้ว แต่ในพงศาวดารเหนือกล่าวถึงศักราชเลอะเลือน ไม่เป็นที่เชื่อได้ อนึ่งในเมืองที่เสด็จประพาสในวันนั้น ตามที่เห็นมีแต่วัด ซึ่งเหลืออยู่แต่ถาววรวัตถุหัก ๆ พัง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น และยังมีกำแพงซึ่งพอจะแลเห็นได้บ้างบางแห่งหนามากสูงราว ๓ วา และยังมีรอยเป็นคูเมืองอยู่นอกกำแพง บางแห่งก็มีน้ำขังอยู่บ้าง บางแห่งก็มีต้นไม้ขึ้นเต็มไปหมด แต่ยังพอรู้ว่าเป็นคูเมือง ถาววรวัตถุเหล่านั้น จะเป็นกำแพงเมืองก็ดี อนุ ๆ ก็ดี ชนิดสุดจนพระเจดีย์ ใช้ทำด้วยแลงเป็นพื้น ที่ใช้อิฐก่อเป็นกำแพงวัดตามที่แลเห็นและทั้งได้รับคำบอกเล่ามีวัดเดียว คือวัดช้างรอบ ฯ แลงนั้นมีรูปหลายชนิด เป็นก้อนอิฐแผ่นใหญ่ ๆ ก็มี เป็นก้อนกลมคล้ายงบน้ำอ้อยแต่ก้อนใหญ่ ๆ ก็มี ผ่าซีกก็มี เป็นก้อนยาว ๆ ขนาดแผ่นหินก็มี ที่เป็นพยานแห่งความค่อยรู้จักกำลังทำและใช้สัมภาระสำหรับก่อสร้างขึ้นโดยลำดับ ในกำแพงเมืองมีเขา ๒ ลูก คือเขาสุวรรณคีรีกับเขาพนมเพลิง แต่เป็นเขาย่อม ๆ ตามที่กล่าวแล้ว ฯ ในกำแพงเมืองก็ดีนอกกำแพงเมืองก็ดี เป็นป่ารกไปทั้งนั้น ต้นไม้ใหญ่ ๆ ขึ้นอยู่มาก พื้นที่บางแห่งแลดูเป็นร่อง ๆ คล้ายร่องสวน ซึ่งรอยจะเป็นสนามเพลาะสำหรับทำสงครามก็เป็นได้ ฯ

๑๖. วันที่ ๓ ธ.ค. ประทับเสวยเช้าที่ประรำหน้าพลับพลา พร้อมด้วยพระสงฆ์ราว ๕๐ รูป ผู้ว่าราชการเมืองกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎร นำสำรับมาถวายราว ๑๐๐ ราย เสวยแล้วทรงอนุโมทนาและประทานของแจกตามเคย และประทานเหรียญกับหนังสือธรรมแก่ข้าราชการและคนที่เกี่ยวข้องในการตกแต่งสถานที่รับเสด็จเสร็จแล้วสมุหเทศาภิบาล ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงด้ง นำพระสงฆ์ในแขวงนั้นเฝ้า ประทานย่ามหนังสือธรรมต่างอย่างและผ้าเช็ดหน้าตราแก่พระสงฆ์เหล่านั้นตามสมควรแก่ที่เป็นหัวหมู่หัวคณะและอนุจร และทรงปฏิสันถารทรงแสดงความพอพระทัยในการที่พระสงฆ์ในแขวงด้ง มีแก่ใจอุตส่าห์มาเฝ้า เดินทางตั้ง ๔ ชั่วโมงจึงถึง แล้วทรงแสดงอานิสงส์แห่งการที่ผู้อยู่ใต้ปกครองมีความเคารพนับถือผู้ปกครอง ว่าเป็นเหตุเจริญแห่งพระศาสนา แล้วประทานพระโอวาทด้วยเรื่องให้พระสงฆ์เหล่านั้นมีสมณสัญญาและหิริโอตตัปปะ เป็นต้น และช่วยเอาภารธุระพระศาสนา เช้า ๓ โมงเศษ เสด็จวัดพระธรรมธาตุทอดพระเนตรตามสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้น พระปรางค์เป็นเจดีย์สถานสำคัญก่อด้วยแลง สูง ๑๗ วา ๑ คืบ ยอดเพกาอีก ๑ วา ๒ ศอกคืบ เป็น ๑๘ วา ๓ ศอก แต่พื้นดินถึงประตูซุ้มปรางค์ ๖ วา ๒ ศอก ข้อมรอบที่กลางองค์ ๑๓ วา ยังดีอยู่ มีพระวิหาร

สี่ทิศ ใหญ่ ๑ อยู่ด้านหน้า เล็ก ๓ พังแล้วเหลือแต่เสา มีพระระเบียงชักถึงกัน พังแล้ว มีหลักอินทขีลทำด้วยแลงล้อมเป็นบริเวณ นอกบริเวณพระบรมธาตุออกมา ด้านหน้า มีพระอุโบสถพังแล้ว เหลือแต่เสาด้านหลัง มีพระเจดีย์รูปต่อมน้ำ ก่อด้วยแลงองค์หนึ่ง ชะรอยจะทำตามแบบลังกาในคราวนิยมลังกา กับมีวิหารพังอีกหลังหนึ่ง ฯ บริเวณพระบรมธาตุนั้น เมื่องจักรักษาไว้เป็นของโบราณ ให้ขุนสามิภักดิ์เป็นผู้บัญการฯสถานที่พระปรางค์ตั้งอยู่นั้นแม่น้ำยมไหลอ้อมคอม ทำที่ดินให้เป็นแหลมยื่นออกไป โอบองค์พระปรางค์เข้ามาถึงสองด้าน ทางที่เป็นคุ้งน้ำเซาะตลิ่งพังเข้ามาทุกที องค์พระปรางค์ห่างแม่น้ำทางด้านนี้ประมาณ ๓๐ วา เกรงกันว่าน้ำเซาะเข้ามามากจะพังลงนายช่างหลวงขึ้นไปจากกรุงเทพฯ ทำรอกัน ก็คุ้มไม่ได้ ถูกสายน้ำโยก เสาที่ยันเข้าไปในดินกลับเขย่าเอาดินอันเป็นชนิดซุยให้เป็นโพรงไปอีก เมื่องคิดจะขุดคลองทางฟากข้างโน้น ชักกระแสน้ำให้ไหลไปทางนั้น แบ่งเขาทางนี้ลง แต่ยังขัดด้วยทุนทรงเห็นชอบด้วยและทรงรับจะเอาเป็นพระธุระ ฯ นอกบริเวณพระบรมธาตุด้านซ้ายเป็นสำนักสงฆ์ มีศาลาไม้จริงหลังคามุงกระเบื้อง กุฏิฝากระดานมุงแฝก ปลูกไม่เป็นระยะ เวลานี้ มีพระสงฆ์ ๖ รูป ฯ เช้า ๔ โมงเศษ เสด็จกลับ ประทับเสวยเพลที่ปะรำหน้าพลับพลา มีรายฎร

มาทำบุญเหมือนเมื่อเช้านี้ เสวยแล้วประทานพระธรรมเทศนา ทรงปรารภถึงถาวรวัตถุในเมืองเก่า ที่ทำไว้อย่างมั่นคงแข็งแรงแล้ว ยังรักษาเป็นของหักพังชำรุดทรุมโทรมได้ เหลืออยู่แต่ทรากซึ่งปรากฏแก่ตาผู้ตามเสด็จไปเมื่อวันวานนี้ มีใจความว่าเมืองนี้เดิมก็เป็นพระนครหลวงทำมั่นคงแข็งแรง มีของก่อสร้างใหญ่โตมากมาย ยังมาหลายเป็นป่าเหลืออยู่แต่ทรากกล่าวคือของอันหักพัง ควรปรารภเอาเป็นคติว่า อันบ้านเมืองจะตั้งอยู่ได้ ก็เพราะมีกำลังอาจทานอันตรายภายในภายนอก และเป็นไปทันสมัย เมืองศรีสัชนาลัยมาเป็นดังนี้ไป ส่อให้เห็นว่าขาดกำลังหรือล้าหลังล่วงเวลาความสามัคคีย่อมเป็นกำลังอันใหญ่ของบ้านเมือง ถ้าแตกสามัคคี กำลังก็ถอยหรือสิ้นทีเดียว เห็นเหตุอย่างนี้แล้ว ควรรักษาความสามัคคีตั้งแต่ในครอบครัวของตนออกไป ไม่ควรชะล่าใจให้ช่องแก่ความประมาท มัวประมาทเสียแล้ว ย่อมจะล้าหลังเขา ทานตัวไว้ไม่อยู่ อนึ่งของดูของก่อสร้างแม้เป็นของหาวิญญาณมิได้ยังมารู้จักปรักหักพัง คนเราจำจะต้องตายไปก่อนในเวลายังมีชีวิตอยู่ ควรทำตนให้เป็นประโยชน์แก่ครอบครัวแก่บ้านเมือง แก่พระศาสนา อย่าเกิดมาแล้วตายไปเปล่า ๆ ขบแล้ว ทรงนำพระสงฆ์สวดอนุโมทนา และประทานของแจกเหมือนนัยหนหลัง เที่ยงเศษ เสด็จจากพลับพลา ทรงพระดำเนิน

ไปโดยสถลมารคเพื่อเสด็จยังเตาทุเรียงซึ่งเป็นสถานที่เผาเครื่องสังคโลก ตามระหว่างทางที่เสด็จนาน ๆ มีหมู่บ้านคนสักแห่งหนึ่ง อยู่ห่าง ๆ กัน บางแห่งมีที่ตั้งบูชารับเสด็จและคอยถวายเครื่องสังคโลก ทรงรับแล้ว ตรัสสั่งให้พระวรพรตบำรุง ให้กัปปิยภัณฑ์แก่ผู้เข้าของตามสมควร ย่าย ๒ โมง ๓๐ นาที ถึงตำบลเตาทุเรียง ซึ่งมีระยะทางแต่พลับพลา ๑๙๖ เส้น เดินราว ๒ ชั่วโมงเศษ มีพระสงฆ์ข้าราชการและนักเรียนยืนแถวรับเสด็จ และราษฎรในอำเภอคั้งประมาณพันเศษมาคอยเฝ้า ทรงพระดำเนินให้ได้เฝ้าทั่วกันแล้ว เสด็จขึ้นประทับร้อนบนพลับพลาซึ่งราษฎรในตำบลนี้มีนายอำเภอเป็นหัวหน้า ปลูกและตกแต่งไว้รับเสด็จ ราษฎรอำเภอคั้งเดินขบวนแห่ผ้าป่ามาทอดไว้บนเนินเตาข้างพลับพลา เสด็จลงชักผ้าป่าแล้ว โปรดให้พระสงฆ์ทั้งหลายนอกจากพระสงฆ์ในแขวงคั้งที่นับว่าเป็นเจ้าของ ชักต่อไปแล้วประทานพระธรรมเทศนา มีใจความว่า คนเราทุก ๆ คนที่เกิดมา ย่อมปรารถนาความสุขเกลียดความทุกข์ด้วยกันทั้งหมด แต่ความสุขนั้นจะเกิดจะมีได้ ก็เพราะอาศัยบำรุงคือความประพฤติของตนเอง สุขนั้นมี ๒ ชนิด สุขกายอย่าง ๑ สุขใจอย่าง ๑ ทางที่จะให้ได้สุขกายนั้น คือกินอาหารให้รู้จักประมาณ ๑ นอนพอสมควรอย่าให้มากนักจน

ง่วงงุน อย่าให้น้อยนักจนอิดโรย ๑ เสพของที่เป็นสบาย เช่น ยาแก้โรคเป็นต้น ๑ เว้นของที่ไม่เป็นสบาย เช่นสุรายาฝิ่นและของแสลงเป็นต้น ๑ รักษาอิริยาบถให้สม่ำเสมอไม่นั่งมากหรือไม่นอนมาก ๑ รู้จักรักษาความสะอาดแห่งร่างกาย ผ้านุ่งห่มและที่อยู่ ๑ ทางที่จะให้เกิดสุขใจนั้น คือรักษาใจให้สงบระวังอย่าให้กิเลสต่าง ๆ มีโลภ โกรธ หลง เป็นมูล ครอบงำได้ ในที่สุดพระธรรมเทศนาทรงอำนวยพร แล้วประทานหนังสือ ฆราวาสธรรมและผ้าเช็ดหน้าตราไว้แก่นายอำเภอคัง เพื่อได้แจกแก่พวกราษฎรตามสมควร ย่าย ๔ โมง ๓๐ นาที เสด็จกลับโดยทางชลมารค ทรงเรือที่นั่งพาย พระสงฆ์และข้าราชการลงเรือพายม้าตามเสด็จ ๑๐ ลำเศษ ล่องลงมาตามลำน้ำยม ถึงแก่งหลวงย่าย ๕ โมง ๑๕ นาที หยุดทอดพระเนตรแล้วเสด็จขึ้นทรงพระดำเนินมาโดยสถลมารค ย่าย ๕ โมง ๔๐ นาที เสด็จถึงพลับพลาที่ประทับ ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ตำบลเตาทุเรียงนั้น เป็นป่าห่างจากหมู่บ้านคนมากและในบริเวณเตาเผาเครื่องสังคโลกนั้น เป็นป่าไผ่ครึมเย็นน่าสบาย มีเป็นเนิน ๆ ดินไม่สู้สูงนัก และตามเนินนั้นเป็นซ่อง ๆ หลุม ๆ เขาบอกว่าข้างใต้เป็นชั้นเถ้าซึ่งเป็นที่เผาเครื่องสังคโลก ดูก็ไม่แปลกอะไรนัก และมีเครื่องสังคโลกแตก ๆ มี

ชามเป็นต้นทิ้งอยู่ตามโคนต้นไม้มาก ๆ ลำแม่น้ำยมตั้งแต่เตาทุเรียงจนถึงแก่งหลวง คดเคี้ยวพอใช้ บางแห่งเป็นหาดยื่นออกมามาก ๆ บางแห่งน้ำตื้น ท้องเรือครูดกับดินตามริมแม่น้ำนาน ๆ จึงจะมีหมู่บ้านคน เรือแพก็ไม่มี ตั้งแต่ล่องลงมามีเรือพลูจอดอยู่ลำเดียว เป็นหนทางที่เปลี่ยวพอใช้ ฯ

๑๗. วันที่ ๔ ธ.ค. ประทับเสวยเช้าพร้อมด้วยพระสงฆ์ที่ประจำหน้าพลับพลาและมีราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวายเหมือนวันก่อน ๆ เสวยแล้วทรงอนุโมทนาและประทานของแจกแก่พวกราษฎรที่มาทำบุญ และพวกแม่ครัวที่ผู้ว่าราชการเมืองจัดตามมาทำเครื่องและอาหารถวายพระสงฆ์ เช้า ๓ โมงเศษเสด็จลงประทับเรือที่นั่งเปิดเหนือที่ท่าหน้าพลับพลา เพื่อเสด็จกลับเมืองสวรรคโลกใหม่ มีเรือพระสงฆ์ข้างข้าราชการข้างรวม ๑๐ ลำตามเสด็จล่องลงมาตามลำน้ำยม เสวยเพลกลางทาง ถึงท่าหน้าพลับพลาเที่ยง ๔๔ นาที มีข้าราชการพลเรือนตำรวจภูธรมีพระยาอัยยาศัยพิสุทธิ์ผู้ว่าราชการเมืองคนเก่าเป็นต้น และราษฎรอีกเป็นอันมากคอยรับเสด็จ เสด็จขึ้นประทับยังมุขพลับพลา ทรงปฏิสันถารแก่ผู้มาคอยรับเสด็จตามสมควร และประทานเหรียญมหาสมณุตมาภิเษกแก่พระยาอัยยาศัยพิสุทธิ์แล้วเสด็จพัก ฯ บ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จออกหน้ามุขพลับพลามีข้าราชการและราษฎร

แถบนั้นบ้าง ตามเสด็จมาแต่แถบเมืองเก่าบ้าง ประมาณ๑๐๐เศษ คอยเฝ้า ทรงปฏิสันถารพอสมควรแล้ว ประทานพระธรรมเทศนา เบื้องต้นทรงแสดงถึงการที่ฟังธรรมจะสำเร็จประโยชน์ด้วย อาศัยองค์คุณ ๒ ประการ คือ ความตั้งใจฟังไม่ปล่อยใจให้คิดฟุ้งซ่านไปในเรื่องอื่น ๆ แม้ถึงจะจำไม่ได้ทั้งหมดสักข้อหนึ่งก็ยังดี ข้อ๒เมื่อฟังไปแล้วจำไปตริตรองให้รู้ว่าอย่างไหนดีหรือชั่ว รู้ว่าอย่างใดชั่ว แม้ล่อใจก็อย่าทำ อย่างใดดี แม้น่าเบื่อหน่ายก็จงฝืนใจทำ บุคคลผู้ฟังธรรมพร้อมด้วยองคคุณ๒ประการนี้แล้ว ย่อมจะยังประโยชน์แห่งการฟังธรรมให้สำเร็จ แล้วทรงแสดงธรรมต่อไป มีใจความว่า คนเราย่อมรักชีวิต ปรารถนาอายุยืนนาน ด้วยกันทุกคนแต่ความมีอายุยืนนั้น ไม่สำเร็จได้ด้วยความปรารถนาย่อมอาศัยเหตุ ๒ ประการ คือกรรมและปัจจัยอุปถัมภ์ภายนอก กรรมเป็นมาเดิมอย่างใด ก็ต้องเป็นอย่างนั้น แก้ไม่ได้ แต่ปัจจัยอุปถัมภ์ภายนอกอาจประกอบได้ แม้กรรมแต่งมาจะให้เป็นผู้มีอายุสั้น แต่ได้ปัจจัยอุปถัมภ์ภายนอกยังอาจเป็นอยู่ได้จนสุดกำลังปัจจัยอุปถัมภ์ภายนอกนั้น ทรงยกปฏิปทาแห่งสุขกายในหนหลังมาพรรณนากับรักษาใจให้ชุ่มชื่น ไม่ให้ร้อนรนด้วยอิสสาพยาบาทและไม่ทำตนให้มีเวรแก่ผู้อื่นแต่ในทางพระพุทธศาสนา จะมีอายุยืนหรือสั้นท่านไม่ถือเอาเป็นประมาณ ถือเอา

การที่ทำชีวิตให้เป็นประโยชน์เป็นสำคัญ อันจะทำชีวิตของตนให้เป็นประโยชน์นั้น ต้องตั้งตนได้แล้ว เอาธุระแก่ครอบครัวแก่บ้านเมือง แก่พระศาสนา เหตุนั้นเมื่อหวังความเป็นผู้มีอายุ ควรหวังให้เป็นประโยชน์ด้วย และพึงประพฤติโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้น เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ประทานพรและประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์ข้าราชการและราษฎรผู้มาประชุมอยู่ในที่นั้นตามสมควร เวลาเกือบ ๑ ทุ่มเสด็จพัก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ตามลำน้ำที่เสด็จกลับจากเมืองเก่านั้นคด ๆ เคี้ยว ๆ เหมือนข้างบน บางแห่งก็เป็นหาดออกมามาก ๆ เหลือช่องเรือเดินแคบและตื้นด้วย ทราบว่าหน้าแล้งเดือน ๓ เดือน ๔ คนเดินข้ามได้ ตามสองฟากแม่น้ำเป็นกอไผ่เป็นพืนใต้เมืองเก่าลงมา มีหมู่บ้านคนและแพเรือหนาตาขึนทุกที มีพระสงฆ์ผู้อยู่วัดริมน้ำออกมานั่งสวดถวายชัยมงคล และราษฎรชาวเรือชาวแพตั้งทับรับเสด็จ ฯ

๑๘. วันที่ ๕ ธ.ค. เสด็จออกเสวยเช้าที่หน้ามุขพลับพลาแล้ว ทรงอนุโมทนาและประทานชื่อเด็กบุตรราษฎรผู้ทูลขอ เช้าเกือบ ๓ โมง เสด็จจากพลับพลาลงเรือทีนั่งเปิดเหนือซึ่งผู้ว่าราชการเมืองจัดไว้สำหรับเสด็จโดยทางชลมารคที่ท่าหน้าพลับพลาเพื่อเสด็จเมืองสุโขทัย มีเรือพระสงฆ์แลข้าราชการ มีเรือพระ

ยาสุรบดินทรสุรินทรฤาชัย สมุหเทศาภิบาลเป็นต้น รวม ๑๓ ลำ ตามเสด็จ ข้าราชการและราษฎรตามมาส่งเสด็จที่ท่าหน้าพลับพลาหลายสิบคน เรือเคลื่อนจากท่า เช้า ๒ โมง ๕๐ นาที ถึงวัดคลองกระจง ซึ่งเขาจัดไว้เป็นที่ประทับพักเสวยเพล เช้า ๔ โมงเศษ พระเกษตรสงคราม ผู้ว่าราชการเมือง ล่วงหน้ามาคอยรับเสด็จอยู่ที่นี่ มีราษฎรนำสำรับมาคอยถวายเป็นแถว คนประมาณ ๑๐๐ คน แลนักเรียนยืนแถวรับเสด็จ เสด็จขึ้นประทับพักบนศาลาการเปรียญ ทรงปฏิสันถารแก่พระอธิการเล็ก อายุ ๗๓ พรรษา ๒๗ ผู้เป็นเจ้าอาวาส พอเวลาจวนเพลทรงรับประเคนสำรับของราษฎรแล้วประทับเสวยเพลที่นั่น พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์ผู้เจ้าอาวาสเสวยแล้วประทานพระธรรมเทศนาอนุโมทนาภัตทานของชาวบ้านเหล่านั้น ทรงยกบุญขึ้นแสดงมีใจความว่า บุญนั้น คือคุณความดีที่เกิดขึ้นในใจ ทำใจให้หมดจดผ่องใส เรียกว่าบุญ จำแนกโดยอาการเป็น ๓ คือ ทางกาย เช่นขวนขวายเอาเป็นธุระช่วยปลดเปลื้องทุกข์และช่วยชีวิตของเขาทางวาจา เช่นรักษาสัตย์พูดชักโยง ในทางสามัคคี มีถ้อยคำอ่อนหวานพูดเป็นหลักฐานเป็นที่เชื่อฟังได้ ทางใจมีเมตตากรุณาคิดแต่จะให้เป็นประโยชน์แก่เขา กล่าวถึงทางที่ทำบุญก็มี ๓ เหมือนกัน คือทาน การให้ไม่ตระหนี่เหนียวแน่น สละ

ให้สิ่งของ ๆ ตนแก่ผู้อื่นด้วยจิตคิดจะบูชาคุณหรือสงเคราะห์ ๑ ศีลความสำรวมกายวาจาให้เรียบร้อยดีงาม (ทรงยกศีล ๕ ขึ้นอธิบาย) แลรู้จักรักษาขนบธรรมเนียมตั้งต้นแต่ในสกุลตลอดถึงในบ้านเมือง ๑ ภาวนาอบรมความดีให้เกิดในใจทำใจให้สงบให้หมดจด ๑ แล้วทรงแสดงถึงมูลเหตุแห่งบุญ คือความไม่โลภไม่โกรธไม่หลง เมื่อคนทั้งหลายได้ทราบฉะนี้แล้ว พึงบำเพ็ญตามกาล เมื่อถึงคราวจะทำทานก็พึงทำทาน ถึงคราวจะรักษาศีล ก็พึงรักษา ถึงคราวจะเจริญภาวนาก็พึงเจริญภาวนา ตามสมควร เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงยถา พระสงฆ์สวดอนุโมทนาแล้ว ทรงผูกข้อมือเด็ก และประทานของแจกแก่พระสงฆ์และราษฎรตามสมควรแล้ว เสด็จทอดพระเนตรตามสถานที่ต่าง ๆ ในวันนั้นแล้ว เสด็จกลับลงเรือที่นั่งตามเดิม เพื่อเสด็จเข้าเขตเมืองสุโขทัยต่อไป ฯ

หมายเหตุทั่วไปสำหรับเมืองสวรรคโลก ฯ เมืองนี้ตั้งอยู่ตำบลวังไม้ขอน ศาลากลางตั้งอยู่ฝั่งซ้ายแห่งแม่น้ำยม (ขาลง) ห่างจากสถานีรถไฟมาราว ๑๐ เส้น แม่น้ำยมตอนนี้กว้างมาก ตั้งตลิ่งก็สูง มีแพและเรือสินค้าจอดอยู่มาก หมู่บ้านราษฎรอยู่ทางฝั่งขวาโดยมาก ทางฝั่งซ้ายเป็นบ้านพวกข้าราชการเป็นพื้น ตลาดมีทั้ง ๒ ฝั่ง ทราบว่าพระสงฆ์ทางฝั่งขวายริบูรณ์ด้วยอา

หารบิณฑบาตกว่าพระสงฆ์ทางฝั่งซ้ายพื้นดินเป็นดินทราย มีถนนเพียง ๒ สายริมแม่น้ำ สายฝั่งขวากว้างขวางและโปร่งสะอาดสะอ้านดี เมืองนี้เล็กแบ่งเป็น ๒ อำเภอเท่านั้น คืออำเภอเมืองกับอำเภอดัง ฯ

วัดในตำบลหนึ่ง ๆ มีไม่มาก ตั้งอยู่ห่าง ๆ กัน อย่างมากเพียง ๓ วัดที่มีเพียงวัดเดียวก็มี รวมทั้งเมืองทรายว่ามีเพียง ๔๓ วัดเท่านั้น ทั้งเป็นสำนักสงฆ์โดยมาก โบสถ์วิหารตามที่แลเห็นก่อด้วยอิฐเป็นพื้น แต่ไม่งดงามที่เป็นโบสถ์โถงก็มีแต่น้อยๆ กุฏีของพระสงฆ์เป็นฝากระดานมุงกระเบื้องดินแทบทั้งนั้น พระสงฆ์วัดหนึ่ง ๆ อย่างมากถึง ๓๐ รูป อย่างน้อยถึงไม่พอคณะสงฆ์ พระสงฆ์แก่พรรษามีน้อยเหมือนที่เมืองพิชัย ความอยู่กินของพระสงฆ์ไม่สู้จะผิดเคือง ทรายว่าในแขวงดังบริบูรณ์กว่าในแขวงเมือง ฯ ความประพฤติการนุ่งห่มและมรรยาทของพระสงฆ์ดูเรียบร้อยกว่าพระสงฆ์เมืองพิชัยแต่ยังจัดเป็นดีไม่ได้ ส่วนกิจวัตรไม่ต่างอะไรกันเช่นปล่อยให้วัดรกเรื้อ ไม่รู้จักรักษาวัดเป็นต้นเหมือนกัน ความสามัคคีแห่งพระสงฆ์ ในระหว่างเมืองเดียวกันยังดีกว่าที่เมืองพิชัย แต่ยังขาดการสมาคมกับในสำนักที่ดีจึงไม่ได้เห็นอย่างการคณะสงฆ์ในเมืองนี้จึงยังไม่เจริญ ฯ

การคณะแบ่งเป็น ๒ แขวงเท่าจำนวนอำเภอ ฯ พระครูสวรรควรนายกเป็นเจ้าคณะเมือง พระปลัดเพิ่มเป็นผู้รั้งตำแหน่ง

เจ้าคณะแขวงอำเภอเมือง พึ่งเป็นในศกนี้ ยังไม่สันทัดการงาน พระสมุห์ตาลเป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงด้วย เป็นมาได้ ๒ศก เป็นผู้คล่องแคล่วดูจะเอางานเอาการดี ส่วนเจ้าคณะเมืองไม่แข็งแรงในการงาน ไม่สมแก่รูปร่างกิริยาท่าทาง และสำนักที่ศึกษา เป็นเพราะไม่ได้ไปมาถึงกันกับคณะเมืองอื่นที่ดีกว่าไม่มีอะไรจะเทียบให้รู้ว่าดีหรือด้อยกว่าเขา เมืองนั้นมีเพียง ๒ แขวงเท่านั้น ไปอยู่ถึง ๗ ปีจึงได้ตรวจวัดทั่ว ฯ

การสอนการเรียนธรรมวินัยของภิกษุสามเณรก็ยังไม่เจริญ แต่การสวดมนต์สวดได้มาก ถึงมหาสมัยสูตร แต่ไม่รู้จักจะสวดเข้าเสียงให้พร้อม ฯ

ราษฎรในพื้นเมืองไม่มาก ทรายจำนวนในบัดนี้ว่า มีสามหมื่นหย่อน ๆ พอสมกับที่เป็นเมืองเล็ก เป็นไทยโดยมากหาเลี้ยงชีพด้วยการทำนาทำไร่ยาสูบเป็นพื้น แต่แถบใต้ลงมาทำสวนก็มีมาก สังเกตเฉพาะที่ได้เห็นในตำบลที่เสด็จ ดูเป็นผู้พอมีอันจะกิน และเอาใจใส่ในทางพระศาสนาดี ทั้งมีอัธยาศัยและมรรยาทสุภาพเรียบร้อย ฯ

การศึกษาของราษฎร นับว่าดำเนินสู่ความเจริญได้ เพราะมีโรงเรียนขึ้นหลายแห่ง มีทั้งโรงเรียนรัฐบาล โรงเรียนประชาบาล สอนถึงมัธยม ๓ เป็นที่สุดแต่ยังไม่แพร่หลายทั่วถึงดี ฯ

ตอนที่ ๖ เสด็จเมืองสุโขทัย

๑๘. วันที่ ๕ ธ.ค. เวลาเที่ยง ๔๗ นาที เรือเคลื่อนจากท่าหน้าวัดคลองกระจง ล่องลงมาตามลำน้ำยม บ่าย ๒ โมง ๓๓ นาที ถึงแพขนานจอดอยู่หน้าวัดกุฎีจีนอำเภอศรีสำโรง เมืองสุโขทัย ซึ่งเมืองจัดไว้เป็นที่ประทับแรม มีพระสงฆ์ในเมืองนี้ราว๔๐ รูป และข้าราชการอีกหลายนาย มีพระยารามราชภักดี ผู้ว่าราชการเมืองนี้เป็นต้น กับทั้งราษฎรราว ๒๐๐ คน คอยรับเสด็จอยู่ที่ท่าหน้าวัด เสด็จขึ้นทรงปฏิสันถารแก่ผู้มาคอยรับเสด็จตามสมควรแล้ว เสด็จทรงพระดำเนินผ่าน เพื่อให้ราษฎรได้เฝ้าทั่วๆ กันแล้วเสด็จประทับพักที่ปะรำ ซึ่งปลูกไว้รับเสด็จ ในลานหน้าวัดกุฎีจีน ราษฎรมานั่งเฝ้ากันแน่น ทรงปฏิสันถารตามสมควร แล้วประทานพระธรรมเทศนาด้วยเรื่องการเคารพ ในฐานะควรเคารพคือเคารพในวงศ์สกุล เคารพในการปกครอง เคารพในพระศาสนา มีใจความว่า บุคคลมาทำการกราบไหว้เคารพนอบนบผู้ใหญ่ในสกุลของตน เช่น มารดา บิดา ปู่ ย่า ตา ยายและอุปถัมภ์บำรุงท่านเหล่านั้นตามสมควร และไม่ประพฤติเป็นพาลทำตนให้เป็นผู้ควรรับทรัพย์มรดก รักษาวงศ์สกุลให้ตั้งอยู่ เรียกว่าเคารพในวงศ์สกุล เคารพในการปกครองนั้น คือไม่ประพฤติล่วงละเมิดพระราชกำหนดกฎหมาย ทำตนให้เป็นพลเมือง

ที่ดี เมื่อทำมาหากินได้ ก็ช่วยการแผ่นดิน มีเสียส่วยอากรเป็นต้น เคารพในทางพระศาสนานั้นคือ คิดช่วยบำรุงพระศาสนาให้ดำรงถาวร ตั้งต้นแต่บำรุงผู้ที่เอาภาระธุระพระศาสนา และช่วยบำรุงวัด อนึ่งพระศาสนาท่านห้ามอย่างใด เช่นการเบียดเบียฬกัน ก็อย่าทำอย่างนั้นท่านสอนให้ประพฤติอย่างใด เช่นหมั่นทำมาหากิน ก็พึงทำอย่างนั้น ชื่อว่าเคารพในพระศาสนา ส่วนผู้ได้รับความเคารพ คือพวกผู้ใหญ่ ก็ควรมีเมตตาปราณีประพฤติตนให้เป็นหลักฐาน ไม่ประพฤติด้วยอำนาจอคติ ๔ ส่วนพระสงฆ์เมื่อได้รับความอนุเคราะห์บำรุงของชาวบ้านแล้ว ก็พึงสั่งสอนแนะนำชักนำในทางกุศลสัมมาปฏิบัติฯ อนึ่งภิกษุก็พึงเคารพในพระรัตนตรัย และไตรสิกขา เพราะไตรสิกขานี้เป็นหลักแห่งความประพฤติและพึงเคารพในความไม่ประมาท และปฏิสันถาร คือการต้อนรับปราศรัย เมื่อพระภิกษุรู้จักวัตถุอันควรเคารพเช่นนี้แล้ว ความมุ่งหมายก็จะได้รวมเป็นอันเดียวกัน แต่นั้นก็จะถึงความเจริญตามสมควร แก่ความประพฤติของตน ๆ เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้วทรงผูกข้อมือเด็กเหมือนทีหนึ่ง ๆ ต่อไปมีพวกราษฎรในตำบลนั้น ถวายดอกไม้ธูปเทียนทรงปฏิสันถารตามสมควรแล้วตรัสให้พระสงฆ์ในแขวงนี้สวดมนต์ถวายตัวเมื่อจบแล้วตรัสแนะถึงวิธีสวดมนต์และตรัสชมทำนองแต่ยังขาดไม่รู้จักจะ

เข้าเสียงให้พร้อมและอักขระบางแห่งเสียแล้วตรัสถามถึงการคณะสงฆ์ในแขวงนี้ต่อไป จึงทรงทราบความยกพร่องของตำบลนี้อยู่ว่าขาดพระอุปัชฌาย์ผู้ให้อุปสมบทกุลบุตรเป็นความลำบากอยู่เพราะต้องไปนิมนต์มาแต่ไกล ๆ ทรงพระดำริห์เห็นว่าพระครูเอมเจ้าคณะแขวงนี้มีพรรษายุกาลทั้งเป็นเจ้าคณะแขวงอยู่ด้วยสมควรจะได้รับยกย่องเป็นพระอุปัชฌาย์ให้อุปสมบทกุลบุตรในแขวงนี้ได้ จึงได้ตรัสถามพระสงฆ์และราษฎรผู้ประชุมอยู่ในที่นั้นเพื่อทรงทราบว่าเป็นที่นับถือของประชุมชนหรือไม่ ต่างถวายอนุโมทนา จึงตรัสสั่งให้พระครูเอมลงไปกรุงเทพ ฯ เมื่อเสด็จกลับแล้ว ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์อยู่ตามสมควร แล้วเสด็จทอดพระเนตรตามสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้น บ่าย ๕ โมงเสด็จลงประทับพักณ แพที่ประทับแรม เวยาย่ำค่ำเสด็จขึ้นประทับที่ปะรำพระเกษตรสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองสวรรคโลก ทูลลากลับแล้วทรงสวดพระพุทธมนต์ พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จเพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่อำเภอ และทั้งเพื่อเป็นแบบอย่างแก่พระสงฆ์ในเมืองนี้ด้วย มีพวกราษฎรพากันมาพึ่งเต็มปะรำ จบแล้ว ตรัสถามถึงการวัดการคณะแก่พระสงฆ์เหล่านั้น และประทานยามต่างชั้นแก่ท่านผู้สมควรจะได้รับประทานมีชาวบ้านมามากเข้าทุกที ประมาณสี่ห้าร้อย ชาวบ้านตำบลนี้ดูมาก ชั้น

เดิมจะทรงพักการประทานพระธรรมเทศนา เพราะเมื่อตอนเย็นก็ได้ทรงกัณฑ์หนึ่งแล้ว จะไว้ทรงต่อวันพรุ่งนี้ เจ้าคณะแขวงและราษฎรกราบทูลขอจึงได้ทรงพระเมตตาประทานอีกกัณฑ์หนึ่ง ด้วยเรื่องธรรมของผู้อยู่ครองเรือน ๔ ประการ เบื้องต้นทรงยกศรัทธาขึ้นอธิบายก่อน มีใจความว่า บุคคลผู้เป็นคฤหัสถ์สมควรเป็นผู้มีศรัทธา คือเชื่อการณ์ที่ควรเชื่อ ไม่เชื่อเหลวไหล เชื่อประกอบด้วยเหตุผล เช่นเชื่อว่าสิ่งทั้งปวงเกิดแต่เหตุ เหตุนั้นได้แก่กรรม คือการที่บุคคลทำด้วยกายวาจาใจข้างดีเรียกว่าบุญหรือกุศล ข้างชั่วเรียกว่าบาปหรืออกุศลใครทำเหตุข้างดีก็ได้รับผลดี ใครทำเหตุข้างชั่วก็ได้รับผลชั่วเหมือนอย่างคนผู้หว่านพืช เมื่อหว่านพืชชนิดใดไว้ ก็ได้รับผลของพืชชนิดนั้น เช่นหว่านพืชถั่ว ก็ได้รับผลคือถั่ว จะกลายเป็นงาไปเป็นอันไม่มีคนผู้เกิดมาได้รับสุขข้างทุกข์ข้าง ก็เพราะทำกรรมไว้ทั้ง ๒ อย่าง ฯลฯ ราวาสผู้ไม่มีศรัทธาเชื่อเหตุผล ย่อมจะตั้งตนในทางที่ผิด เช่นลักขะโมย ประทุษร้ายร่างกายกันเป็นต้นเมื่อเป็นเช่นนี้ การอยู่ครองฯลฯ ราวาสก็ไม่มั่นคง เพราะฉนั้นศรัทธาจึงเป็นธรรมอันสำคัญของผู้อยู่ครองเรือน เป็นคุณที่จะพึงหวังก่อน แล้วจึงทรงแสดงธรรมอีก ๔ ประการ เป็นแผนกหนึ่ง ว่าเป็นธรรมของผู้อยู่ครองเรือนคือมีความสัตย์ซื่อแก่กัน ตั้งต้นแต่ในครอบครัว

เช่นสามีกับภรรยา บิดามารดากับบุตร ตลอดถึงซื่อสัตย์แก่บ้านเมืองเป็นต้น ๑ ความรู้จักข่มใจของตนไว้ได้ในเมื่อสังกิเลสธรรมเกิดขึ้นครอบงำ มีสติเหนี่ยวรั้งไม่ประพฤติเป็นไปตามอำนาจสังกิเลสธรรมซึ่งเกิดขึ้น นี้เป็นประการที่ ๒ ความอดทนต่อเหตุการณ์อันจะยั่วให้เกิดโทษะ เพื่อรักษาตนและผู้อื่น ด้วยมามีอุบายน้อมใจถูกทาง เช่นมีใครมาด่าว่าหรือถูกข่มเหงแล้วมีสติเหนี่ยวรั้ง เห็นโทษแห่งการทำผลุนผลัน ควรจะอดก็อดไว้ไม่ทำตนให้พลอยเสียไปด้วย เพราะความประพฤติมิชอบของเขา นี้เป็นประการที่ ๓ ความเป็นผู้มีอัธยาศัยเผื่อแผ่เจือจาน มีเมตตากรุณาในผู้อื่น แล้วสละทรัพย์ของตนออกให้เพื่ออุปถัมภ์โดยฐานเป็นเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน หรือเพื่ออุดหนุนให้คนได้รับบัลลุความเจริญเช่นช่วยคนทั้งหลายให้พ้นโรคภัยไข้เจ็บ และเกื้อกูลให้ได้ความรู้ความสามารถ และอุปถัมภ์พระศาสนา อันสั่งสอนคนให้ประพฤติชอบเหล่านี้เป็นต้น เรียกว่าจาคะ เพราะอัธยาศัยเช่นนี้เป็นเหตุสละยอมพร่าประโยชน์ของตนเพื่อผู้อื่น เป็นประการที่คำรบ ๔ ธรรม ๔ ประการนี้ เป็นธรรมของผู้อยู่ครองเรือน เป็นไปเพื่อผูกสามัคคี บริบูรณ์อยู่ในคฤหัสถ์คนใดแล้ว คนนั้นย่อมจะบรรลุความดีความงามอันเป็นผลทั้งภพนี้และภพหน้า เมื่อจบพระธรรมเทศนา ได้ตรัสอุปนิสินนกถาอยู่พอสมควรแก่เวลาแล้ว ๑ ยาม เสด็จลงแพที่ประทับ ฯ

๑๙. วันที่ ๖ ธ.ค. เวลาย่ำรุ่งเศษ เสด็จรับบิณฑบาต โดยถนนตลาดแวะทอดพระเนตรวัดโพอย่างเงียบ แล้วกลับมาเสวยเช้าที่ประรำ พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ และพระสงฆ์เจ้าถิ่นรวมประมาณ ๕๐ รูปเศษ มีพวกราษฎรมาทำบุญมากสำรับตั้ง ๒๐๐ เศษ ทรงรับประเคนอยู่ราวชั่วโมงหนึ่งจึงหมด เสวยแล้วทรงอนุโมทนา และประทานเหรียญหนังสือพระศาสนาและผ้าเช็ดหน้าตราแก่พวกข้าราชการ กำนันผู้ใหญ่บ้าน ตลอดถึงพวกราษฎรผู้มาบำเพ็ญกุศลตามสมควรแล้วเสด็จลงเรือที่นั่งเพื่อเสด็จต่อไป เช้า ๓ โมงเศษ เรือเคลื่อนจากท่าหน้าวัดกุฎิจีน ล่องลงมาตามลำน้ำยม พระยารามราชภักดี ผู้ว่าราชการเมืองตามเสด็จมาในเรือที่นั่ง ผ่านวัดนามอญ ๑ วัดวังทอง ๑ วัดวัง ๑ อันอยู่ริมแม่น้ำ มีประรำปลูกตั้งที่ขุชาตามหาดทรายหน้าวัด พระสงฆ์ออกมานั่งสวดถวายชัยมงคลวัด ที่ไม่มีหาดทรายหน้าวัด ใช้เรือเข็ดแทนประรำ เช้า ๕ โมงถึงวัดทับผึ้งซึ่งเมืองจัดไว้เป็นที่ประทับร้อน พระสงฆ์ตามวัดที่เสด็จผ่านมา รับเดินยกมาคอยสมทบเฝ้ารับเสด็จอยู่วัดนี้อีก มีพวกราษฎรพร้อมด้วยกำนันผู้ใหญ่บ้านประมาณ ๕๐๐ คน นำอาหารบิณฑบาตมาคอยถวายอยู่ที่นี่ เสด็จขึ้นประทับบนศาลาซึ่งเตรียมตกแต่งไว้ประทับเสวยเพลที่นั่นมีพวกชาวบ้านแถบนั้นนำปี่พาทย์มาประ–

โคม เวลาเสด็จขึ้นแลเวลาเสวย วัดนี้เขาเปลี่ยนเรียกว่าวัดภุมรา ทรงทราบ ตรัสสั่งพระธรรมธราจารย์ ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลนี้ ให้สั่งเรียกตามเดิมว่าวัดทับผึ้ง เพราะเรียกชื่อวัดตามตำบลเป็นง่าย ทั้งไพเราะด้วย เสวยเพลแล้วพระ-อธิการคำเจ้าอาวาสแห่งวัดนี้ พร้อมด้วยนายจินอำแดงถันผู้สร้างโยสถ์กราบทูลขอวิสุงคามสีมา ตรัสสั่งพระธรรมธราจารย์ให้เป็นผู้ใต่สวนตรวจตราให้ถูกต้องตามแบบแห่งวัดที่จะได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาไว้ก่อน แล้วเสด็จลงประธานธรรมที่ลานวัดบนศาลาที่ไม่พอกันนั่ง ทรงแสดงด้วยประโยชน์ยี่จุขุบัน ๔ อย่าง คือ ความเพียรแสวงหาทรัพย์ เพราะว่าทรัพย์ย่อมเป็นกำลังอย่างหนึ่งในการเลี้ยงชีวิตและเกื้อกูลกันเป็นต้น ตลอดถึงเป็นเครื่องป้องกันภัย ๒ รู้จักรักษาทรัพย์ที่หามาได้แล้ว ไม่ให้เป็นอันตรายเพราะเหตุไม่จำเป็นเช่นเอาไปเล่นการพนันเป็นต้นตลอดถึงเก็บไว้ไม่ดี ข้อ ๓ ไม่ใช้สรอยทรัพย์ฟุมฟาย เช่นหาได้น้อยใช้มากเป็นต้น ทรงยกหนองอันมีน้ำไหลออกมา มีทางไหลเข้าน้อยเป็นอุปมา ข้อ ๔ คบมิตรที่ดี คือมิตรผู้หมั่นทำมาหากินเป็นต้น ไม่คบมิตรที่ชั่ว เพราะมิตรชั่วย่อมจะนำความเสื่อมเสียมาให้ ทำไม่ให้ตนได้ แล้วทรงแสดงถึงประโยชน์ภายหน้าอีก ๔ ประการ คือ ศรัทธา เชื่อกรรมเชื่อผล ๑ ศีล ตั้ง

เจตนาประพฤติกายวาจาของตนให้สอาดเรียบร้อย ประพฤติเป็นคนสุภาพไม่ประพฤติล่วงละเมิดกฎหมายแผ่นดินเป็นต้น ๑ จาคะ ความเผื่อแผ่เป็นเหตุสละทรัพย์ของตนให้เป็นประโยชน์แก่คนอื่น ๑ ปัญญา ความรอบรู้การที่เป็นประโยชน์และมิใช่ประโยชน์ แล้วหลีกจากการที่มิใช่ประโยชน์ ถือเอาแต่การที่เป็นประโยชน์ ๑ ขบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงผูกข้อมือเด็ก และประทานของแจกแก่พระสงฆ์และเจ้าหน้าที่ผู้จัดการรับเสด็จ ตลอดถึงพวกราษฎรตามสมควรแล้วเสด็จทอดพระเนตรตามสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้นแล้ว เสด็จกลับลงเรือที่นั่ง ย่าย ๑ โมง ๓๕ นาที เรือเคลื่อนจากท่าวัดทับผึ้ง ล่องต่อมา วัดริมน้ำที่เสด็จผ่านมา มีพระสงฆ์ตกแต่งหน้าวัดรับเสด็จและสวดถวายชัยมงคลทุกๆ วัดไป บางวัดมีราษฎรลงมาคอยเฝ้าอยู่กับพระสงฆ์ที่ประรำแห่งละมาก ๆ บ้างก็มีของบริโภคคอยถวาย เรือแพอันจอดอยู่ตามริมแม่น้ำต่างตกแต่งผูกผ้าผูกแพรต่างสีเป็นต้นรับเสด็จ ตามกำลังของตน ๆ บ้างก็ทำเป็นตัวหนังสือถวายพระพรติดหน้าแพด้วยที่เป็นจันอุดประทัดด้วยกิ่งไม้ ๆ ตามลำน้ำ ตั้งแต่อำเภอศรีสำโรงลงมาจนถึงที่ตั้งเมือง ตลิ่งโล่งเตียนเข้าเหมือนอย่างที่กรุงเทพฯ และแคบเข้าด้วย แต่คดมากขึ้น บางแห่งเป็นอย่างข้อศอก ตามริมฝั่งที่ยังไม่ถึงที่ตั้งเป็นป่าไผ่และสวนกล้วยเป็นพื้น พื้นดินไม่

ค่อยมีทรายปนมากเหมือนแถบเหนือขึ้นไป บ้านคนอยู่ห่างกัน ทราบว่าใช้อยู่เรือเป็ดใหญ่ต่างบ้านเป็นพัน ขอดอยู่ตามริมฝั่ง เป็นคนทำไร่ยาสูบ เอายาลงมาส่งกรุงเทพฯ โดยทางเรือ ขนยกทำไว้แต่กระท่อมเล็ก ๆ พออาศัยชั่วคราวเท่านั้น ที่ตั้งเมืองมีแพขายของขอดอยู่มาก ฯ ย่าย ๔ โมงเศษเรือที่นั่งถึงแพที่ประทับแรม อันขอดอยู่หน้าศาลากลางของเมืองนี้ ตำรวจภูธรยืนแถวเข้าแตรเดี่ยวถวายคำนับอยู่ที่ท่า มีพระสงฆ์ประมาณ ๑๐๐ รูป มีพระครูศีลวัตรวิจารณ์เจ้าคณะแขวงเมืองเป็นประธาน และข้าราชการราษฎรและนักเรียนคอยรับเสด็จอยู่ที่ท่าเป็นอันมาก เสด็จขึ้นแล้ว เจ้าคณะแขวงนำพระสงฆ์ผู้ใหญ่เฝ้าเรียงตัว และผู้ว่าราชการเมืองนำข้าราชการเฝ้าเป็นลำดับไปทรงประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการตามสมควรแล้วเสด็จทรงพระดำเนินให้ราษฎรได้เฝ้าทั่ว ๆ กันแล้ว เสด็จไปทอดพระเนตรวัดราชธานี อันอยู่ไม่ไกลที่ประทับโดยถนนตลาด วัดนี้มีถาวรวัตถุเป็นชั้นเป็นอันหลายอย่าง โบสถ์วิหารก่อด้วยอิฐ มุงกระเบื้อง มีช่อฟ้าใบรกาน่าชั่วสลักลาย ในนั้นมีพระประธานอย่างพระสุโขทัย มีศาลาและหอสวดมนต์หลังใหญ่ ๆ มีช่อฟ้าใบรกาเหมือนกัน ที่ศาลามีธรรมาสน์เทศน์แลร้านพระสวดที่เรียกว่าสังเฆต พอพระนั่งสวดได้ ๔ รูป สลักลวดลายประดับ

กระจกดูได้ มีกุฎีฝากระดานมุงกระเบื้องดินหลายหลังเป็นหมู่ ๆ แต่ถาวรวัตถุเหล่านั้น วางไม่เป็นท่วงที แลดูรกไปหมด เสด็จกลับโดยทางเก่า ประทับพักที่พลับพลาริมท่าน้ำ ซึ่งเป็นทางขึ้นจากแพที่ประทับแรม ทรงผูกข้อมือเด็กยุตรราษฎรผู้มาคอยเฝ้าอยู่ในที่นั้น เกือบย่ำค่ำเสด็จลงแพที่ประทับ เวลาจวนทุ่มเสด็จขึ้นออกพระสงฆ์ที่พลับพลาท่าน้ำ ตรัสถามพวกเจ้าคณะถึงการคณะสงฆ์ในเมืองนั้นทรงทราบว่าเจ้าอาวาสบางวัดมีพรรษาเดียวก็มี ๒ พรรษาก็มี ทรงเห็นไม่สมควรจึงได้ตรัสว่า พระพรรษาต่ำกว่า ๕ จัดว่ายังเป็นเด็กในพระศาสนา ตัวเองก็ยังคุ้มไม่ได้ ไฉนจักปกครองผู้อื่นได้ ทางพระศาสนาที่นับว่าเป็นผู้ใหญ่ปกครองภิกษุกอื่นได้ต้องตั้งแต่ ๑๐ พรรษาขึ้นไป แต่พระเดียวนี้มีพรรษา ๑๐ ขึ้นไป หายาก เห็นควรว่า ต้องตั้งแต่ ๕ พรรษาขึ้นไป ซึ่งเรียกว่าเป็นนิสัยมุตก์ จึงควรให้เป็นเจ้าอาวาสถ้าอย่างหาไม่ได้จริง ๆ เพียง ๔ พรรษาก็ยังพอค่อยยังชั่ว แต่พรรษาเดียวสองพรรษายังอ่อนนัก ต่างหาว่าไม่ได้ มีแต่อ่อน ๆ เช่นนั้นทั้งนั้น ควรวินิจฉัยดูอีกว่าวัดในตำบลนั้นมีแต่วัดนั้นวัดเดียวสำหรับตำบลหรือมีวัดติดกันหลายวัด ถ้ามีติด ๆ กันควรจะรวมกับวัดอื่นได้ก็รวม หรือทิ้งเสียทีเดียว หรือฝากวัดอื่นไว้พลาง หรือหาพระผู้สมควรมาแต่อื่นก็ได้ ถ้าเป็นวัดที่ห่างกัน

แลในตำบลมิแต่วัดเดียว เป็นที่ทำบุญให้ทานของคนในตำบลนั้น หาพระผู้ใหญ่มาจากอื่นไม่ได้ควรให้พระผู้อ่อน อยู่เฝ้าวัดไปพลาง แต่ไม่ควรให้รับยศเป็นเจ้าอาวาส ควรเรียกแต่ว่าผู้รักษาวัด ในที่สุดได้ตรัสกำชับผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑล ให้จัดการในเรื่องนี้ อีกเรื่องหนึ่งทรงทราบว่า แขวงกงไกรลาศว่างเจ้าคณะแขวง เจ้าคณะยกพระมาขึ้นเป็นผู้รั้งข้ามเจ้าอธิการเผือก อายุ ๗๒ พรรษา ๕๒ เป็นผู้อุปัชฌายะของเธอและพระอื่นในแขวงนั้นทั้งหมด ไม่โปรด ตรัสว่าเป็นการข้ามผู้ใหญ่ไป แม้ถึงแก่ชรา ทำงานการไม่ไหว ใช้ศิษย์ของตนก็ยังได้ ที่ถูกควรจะตั้งเจ้าอธิการเผือกเป็นเจ้าคณะแขวงกิตติมศักดิ์ แล้วยกพระมาเป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวง จึงจะไม่เป็นอันข้ามผู้ใหญ่ จักได้ประโยชน์ทั้ง ๒ ทาง แล้วประทานย่ามต่างชั้น ผ้าเช็ดหน้าตราและหนังสือพระศาสนาต่างอย่างแก่พระสงฆ์ตามสมควรแก่คุณานุรูป ต่อไปประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์เหล่านั้นด้วยเรื่องให้ภิกษุเป็นผู้มีกตัญญูต่อพระพุทธเจ้าและพระสาวก และไม่ให้บริโภคหนี้ของชาวบ้าน ทรงแสดงตั้งต้นแต่พระศาสดาทรงอาศัยพระเมตตาแก่หมู่สัตว์ จึงได้ทรงละสุขสมบัติในทางฆราวาส เสด็จออกผนวช เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่ประชาชน มากกว่าอยู่ครองราชสมบัติ และเมื่อได้ตรัสรู้แล้ว

ได้ทรงส่งพระสาวกไปประกาศพระศาสนา พระสาวกก็ร่วมใจด้วย พระองค์มิได้อิดหนาระอาใจตลอดจนถึงเมื่อนิพพานแล้วพระสาวก ก็ยังได้ประพฤติกันเช่นนั้นเสมอมา เช่นเมื่อพุทธกาลล่วงมาได้ราวสองร้อยปีเศษ พระโมคคัลลิบุตรยังได้ส่งพระเถระทั้งหลายให้ไปประกาศพระศาสนาในนานาประเทศหลายตำบลด้วยกัน พระศาสนาจึงได้แพร่หลายมาจนถึงบัดนี้ ให้เราผู้เกิดในภายหลัง ได้รู้ได้เข้าใจธรรมคำสั่งสอน ของพระพุทธเจ้า แล้วปฏิบัติตาม ขนาดว่าพระพุทธเจ้าและพระสาวกมีคุณแก่เราอยู่ สมควรจะตอบแทนคุณท่านถ้าไม่ตอบแทนคุณท่านก็ชื่อว่าเป็นหนี้ท่าน อันการที่จะกตัญญูต่อพระศาสดาและพระสาวกนั้น ก็คือช่วยเอาภาระธุระในทางพระศาสนาตามสมควรแก่ชั้นของตน ๆ เช่นตนเป็นลูกวัด ก็ช่วยเจ้าวัดทำกิจวัตรตามสมควร ฝ่ายเจ้าวัดเจ้าคณะ ก็พึงดูแลเอาใจใส่ปกครองลูกวัดลูกคณะของตน ๆ และแนะนำกุลบุตรตามสมควร ไม่ควรทำใจคับแคบเราเป็นศิษย์ ของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประพฤติตามพระจรรยาของท่าน จึงจะสมควร ไม่ทำชีวิตให้เป็นหนี้ทั้งไม่ชื่อว่าบริโภคหนี้ของชาวบ้านด้วย ชาวบ้านเขาเลี้ยงเราด้วยทรัพย์สิน ที่เสียงได้เสียงเสียหามาด้วยน้ำพักน้ำแรงอย่างฉันลูกก็มีฉันขี้ข้าก็มี ก็เพื่อพวกเราจะได้ทำธุระพระศาสนานำ

พระศาสนาให้ถาวรยืดยาวไปนาน ถ้าเราไม่เอาธุระพระศาสนา ก็ชื่อว่าบริโภคหนี้ของชาวบ้าน เมื่อจบพระโอวาทแล้ว ได้ตรัสถึงการวัด การคณะ อยู่จนเวลา ๒ ทุ่มเศษ จึงเสด็จลงพลับพลา แพ ฯ

๒๐. วันที่ ๗ ธ.ค. เวลาเช้าเสด็จบิณฑบาตไปโดยถนนสายริมแม่น้ำฝั่งตะวันออกทางใต้ แล้วเสด็จกลับมาประทับ ณ ปะรำหน้าศาลากลาง ประทานใบตั้งเจ้าอธิการเผือก อายุ ๗๒ พรรษา ๕๒ วัดเนินพยอม เป็นพระครูเจ้าคณะแขวงกงไกรลาศ โดยกิตติมศักดิ์ มีภรรยาข้าราชการและราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวายราว ๑๐๐ ราย ประทับเสวยที่นั่น พร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย และทรงอนุโมทนา ประทานปฏิสันถาร ประทานของแจกแก่ทายกทายิกาทั้งหลายตามสมควรแล้ว เสด็จลงแพพลับพลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จขึ้นประทานพระโอวาทและน้ำพุทธมนต์ แก่กองเสือป่าและตำรวจภูธรผู้มายืนแถวคอยเฝ้าอยู่ที่หน้าศาลากลางเหมือนที่เมื่องอนเสร็จแล้ว ผู้ว่าราชการเมืองนำเสด็จทอดพระเนตรศาลากลางแล้วเสด็จเรือนจำคนโทษ ประกาศโทษของตนถวายโดยมากมักเป็นเรื่องลักทรัพย์ แลทำร้ายร่างกายเป็นพื้น จบแล้วประทานพระโอวาท ทรงชี้ผลของความประพฤติชั่วอย่างเห็นได้ง่ายคือต้องมาติดจำ ทนทุกข์ยาก

ลำยากอยู่ ขาดประโยชน์ทางบ้านคนมีมารดาบิดา เขาควรจะได้อาศัยเป็นกำลัง เขาย่อมขาดประโยชน์ตนเอง ก็ไม่ได้ช่องทดแทนบุญคุณของเขา คนมีบุตรภรรยาเป็นหน้าที่ของตนจะเลี้ยงดูทำนุบำรุงก็หาได้ทำไม่ กลับต้องปล่อยให้ภรรยาเลี้ยงดูไปผู้เดียว การที่ต้องโทษเช่นนี้จะไปโทษเอาแก่แผ่นดินก็ไม่ได้ เพราะคนที่อยู่เป็นหมวดหมู่กันจำต้องมีผู้ปกครองคอยดูสุขทุกข์ไม่เช่นนั้น หมู่ก็จะตั้งอยู่ไม่ได้ ผู้ใดขัดความสุขทำทุกข์ภัยให้แก่ผู้อื่น แผ่นดินย่อมลงโทษผู้นั้น เพื่อรักษาผู้อื่นเป็นอันมาก ทั้งเพื่อผู้นั้นเองจะได้เข็ดหลายด้วยเป็นการรักษาผู้นั้นด้วยเหมือนกัน เปรียบเหมือนในสกุลหนึ่ง ๆ เมื่อพี่น้องเล่นข่มเหงกันมารดาบิดาก็ทำโทษแก่ผู้ผิด พวกเจ้าก็เป็นลูกของแผ่นดินคนหนึ่ง ๆ ประพฤติเบียดเบียนพวกเดียวกัน อันเป็นลูกของแผ่นดินเหมือนกัน แผ่นดินท่านจึงได้ลงโทษ เจ้าควรโทษเอาตัวเอง เช่นนี้จะเห็นความผิดของตัวเอง มัวโทษท่านย่อมไม่แลเห็นความผิดของตัว ทางที่ดีก็คือคิดงดเว้นจะไม่ประพฤติเช่นนี้อีกต่อไปในเมื่อออกได้แล้ว อนึ่งไม่ควรจะอ้อนวอนขอร้องให้ผู้นั้นช่วย ควรทนไปกว่าจะหมดกรรมดีกว่า หากว่าจะมีคนช่วยพวกเจ้าก็จะไม่รู้สึกโทษแล้วจะไม่เข็ดหลายเมื่อขยแล้ว เสด็จศาลต่อไปแล้วเสด็จกลับมาเสวยเพลที่ประรำ มีภรรยาข้าราชการและราย-

ฎรมาทำบุญเหมือนเมื่อเช้านี้ เสวยแล้ว ประทานพระธรรม-เทศนาทรงยกชื่อของเมืองนี้เป็นบทตั้ง มีใจความว่า ชื่อของเมืองสุโขทัยนี้ แปลตามศัพท์ว่า เป็นที่เกิดที่ตั้งแห่งความสุข เพราะฉะนั้นคนผู้อยู่ในเมืองนี้ควรจะทำตน และชนอื่นให้เป็นสุขสมกับชื่อเมืองอันทางที่จะเกิดสุขนั้น ก็คือมีความสามัคคีปรองดองกัน สามัคคีนั้นควรจะให้เป็นไปตั้งต้นแต่ในครอบครัวของตนตลอดถึงในระหว่างผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้ปกครอง ในทางครอบครัว ถ้าสามีกับภรรยาประพฤติให้เป็นที่กินแหนงของกันและกัน ไม่ไว้ใจกันลงได้ ฝ่ายภรรยาระแวงในสามี ว่าจะยินดีด้วยสตรีอื่น ฝ่ายสามีก็สงสัยในภรรยาว่าจะนอกใจและคบหาบุรุษอื่น ที่สุดจนระแวงในกันเหตุเล่นการพนันและสุรุ่ยสุร่าย เช่นนี้ สกุลนั้นย่อมหาความสุขความเจริญมิได้ อีกฝ่ายหนึ่งมารดาบิดากับบุตรก็เหมือนกัน ถ้าประพฤติไม่ให้เป็นที่ไว้ใจกันลงไปได้ในการเกี่ยวด้วยสินทรัพย์ก็ดี ด้วยครอบครัวก็ดีด้วยอย่างอื่นก็ดี เช่นนี้ สกุลนั้นก็หาความสุขมิได้ ฝ่ายทางบ้านเมือง ถ้าผู้ปกครองและราษฎรทั้งสองฝ่าย ต่างไม่พร้อมเพรียงปรองดองกัน ราษฎรไม่วางใจในผู้ปกครอง ระแวงว่าเบียดเบียนหรือเอารัดเอาเปรียบ ฝ่ายผู้ปกครองแคลงในราษฎรว่าไม่ซื่อตรงคอยหลบหลีกปิดพลั้งนำพาการเมืองเช่นนี้ ความสะดวกก็ไม่มีทั้งสองฝ่าย ทางอันจะ

ให้เกิดความสามัคคีในข้อนี้ ก็คือผู้ปกครองประพฤติตนเป็นหลักฐาน ไม่ทำการไปด้วยอำนาจอคติทั้ง ๔ ประการ ฝ่ายผู้อยู่ในปกครอง ก็พึงประพฤติตนเป็นคนดีท่านตั้งกำหนดกฎหมายไว้อย่างใด ก็ไม่ประพฤติล่วงละเมิดอย่างนั้น ทำตนให้สุภาพไม่ทำอันตรายแก่ใครๆเป็นต้นทางอันจะให้เกิดสามัคคีอีกอย่างหนึ่ง คืออย่ามุ่งเฉพาะประโยนน์ตนฝ่ายเดียว และอย่าเอาแต่ใจของตนอย่างเดียว ให้นึกแลเหลียวถึงประโยชน์ของผู้อื่น บ้างเมื่อบุคคลทำได้อย่างนี้ ก็จะถึงความสุขสำราญสมกับที่อยู่ในเมืองที่เรียกว่าสุโขทัย ในที่สุดพระธรรมเทศนา ทรงอำนวยพรแก่ผู้ที่มาประชุมในที่นั้นทั้งข้าราชการและราษฎรแล้ว ทรงนำยถา พระสงฆ์สวดอนุโมทนาแล้ว ทรงผูกข้อมือเด็ก และโปรดให้แจกผ้าเช็ดหน้าตราและหนังสือพระศาสนาแก่พวกที่มาทำบุญแล้ว เสด็จลงแพพลับพลาย่าย ๔ โมง เสด็จทรงเรือที่นั่งชล่าพายขึ้นน้ำไปราว ๒๐ เส้น ถึงวัดคูหาสุวรรณ์ ซึ่งเป็นที่อยู่แห่งพระครูศีลวัตรวิจารณ์ เจ้าคณะแขวง เสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัดนี้เป็นวัดดาด สังวัดราชธานีที่เสด็จเมื่อวานนี้ไม่ได้โปรดถ่อใหม่ ทรายว่าพระยารณชัยชาญยุทธ์ (ครุฑ) ผู้ว่าราชการเก่าที่บรรพชาเป็นสามเณรแล้วถึงมรณภาพเป็นผู้สร้างเสด็จกลับลงเรือที่นั่งพายขึ้นน้ำต่อไปราว ๓๐ เส้น ถึงวัดใหม่ไพร่ประชุมพล

เสด็จขึ้นทอดพระเนตรในวิหารวัดนิมพระพุทธรูปงาม ๆ มาก ตั้งที่แล้วก็มี เชิญจากที่อื่นอันชำรุดมาพักไว้ก็มี เสด็จเข้านมัสการพระในวิหาร ทอดพระเนตรเห็นพระพุทธรูปยืนยกพระหัตถ์ทั้งสองอย่าง พระห้ามสมุทรพระองค์หนึ่งสูงสุดอกเศษ ที่ฝ่าพระหัตถ์มีลายจักร ซึ่งเรียกว่าพระธรรมจักร เป็นพระงามอยู่ เชิญจากโยสถ์มาพักไว้ในวิหาร ยังไม่ได้ตั้งที่ ทรงเสียดายว่ามาอยู่ในที่ไม่เปิดเผยเช่นนี้ สมควรจะเชิญไปประดิษฐานไว้ที่วัดอื่นอันเป็นสถานเปิดเผย จะได้เป็นที่เคารพบูชาแห่งมหาชนทรงพระดำริห์เห็นวัดราชธานีเป็นสถานอันสมควร ตรัสขอสมุหเทศาภิบาล และผู้ว่าราชการเมืองให้เชิญไปประดิษฐานไว้ที่นั้น จะทรงออกมูลค่าอันจะพึงจ่ายในการนี้ เสด็จกลับถึงวัดราชธานี เสด็จขึ้นทอดพระเนตรเลือกหาที่ประดิษฐานพระธรรมจักรนั้น โปรดหน้าหรือหลังอุโบสถ เสด็จกลับถึงแพที่ประทับเกือบย่ำค่ำเวลา ๑ ทุ่มเสด็จขึ้นยนพลับพลาท่าน้ำ ทรงเจริญพระพุทธมนต์ธรรมจักรกัปปวัตตนสูตร และเจ็ดตำนานย่อ พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จมาแต่กรุงเทพ ฯ และพระผู้ใหญ่ผู้ตามเสด็จมาแต่เมืองสวรรคโลกและโปรดให้พระผู้ใหญ่ในเมืองนี้เข้าสมทบด้วยเพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่บ้านเมือง มีข้าราชการและราษฎรมานั่งฟังราว ๒๐๐ คนเมื่อจบแล้วประทานพระธรรมเทศนาแก่ผู้

มาฟังสวดเหล่านั้น ทรงอธิบายเนื้อความในธรรมจักกัปปวัตนสูตร ที่พระสงฆ์ได้สวดมาเมื่อกลางวันนี้ มีใจความว่า พระสูตรนี้เป็นปฐมเทศนา สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแก่พระเบญจวัคคีย์ ๕ รูป เบื้องต้นทรงยกความหมกมุ่นในทางกาม อันเป็นความประพฤติย่อหย่อนส่วน ๑ ความทรมานตนให้ลำบากเกินไป อันเป็นความประพฤติตึงเครียดส่วน ๑ ว่าเป็นกิจอันบรรพชิตไม่ควรประพฤติ ทรงแสดงข้อปฏิบัติอันเป็นกลางไม่ตกไปในส่วนทั้งสองนั้นต่างโดยองค์เป็น ๘ ประการ คือ ความเห็นชอบ ๑ ความดำริห์ชอบ ๑ ความเจรจาชอบ ๑ ความทำการงานชอบ ๑ ความเลี้ยงชีวิตชอบ ๑ ความเพียรชอบ ๑ ความระลึกชอบ ๑ ความตั้งใจชอบ ๑ ในลำดับนั้นทรงแสดงอริยสัจ ๔ ประการอันจะพึงเห็นโดยอาการอันชอบคือ ทุกข์ ๑ สมุทัย ๑ นิโรธ ๑ มรรค ๑ ทุกข์นั้นเป็นผลเกิดแต่เหตุคือตัณหา จะดับก็เพราะดับตัณหาอันเป็นต้นเหตุ และจะดับตัณหาได้ ก็เพราะปฏิบัติถูกทาง คือประพฤติเป็นกลางไม่ย่อหย่อนนัก ไม่ตึงเครียดนักดังกล่าวแล้วนั่นเอง เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว โปรดให้แจกหนังสือธรรมแก่ผู้มาฟังธรรมและประทานเหรียญมหาสมณุตมาภิเษก เหรียญอริยสัจ พร้อมทั้งหนังสือ แก่ข้าราชการตามสมควร ต่อไปทรงแนะนำถึงวิธีและระเบียบสวดมนต์แก่พระสงฆ์

ทรงปรารภถึงความห่างเหินแห่งเจ้าคณะเมืองนี้ ไม่ค่อยได้สมาคมกัน ตรัสแนะผู้ว่าราชการเมืองว่า ถึงคราวถือน้ำประจำเมือง ควรจะนิมนต์พระครูเจ้าคณะต่างแขวงมาเข้าพิธีด้วย จะได้เป็นโอกาสสมาคมกันคราวหนึ่ง ส่วนการเฉลิมพระชนม์พรรษา ที่อำเภอก็ทำเหมือนกัน ให้เจ้าคณะคงอยู่ตามแขวง ในการพระราชพิธีประจำเมืองเช่นนี้ให้ใช้พัดยศ ตรัสแนะสมุหเทศาภิบาลให้จัดที่เมืองอื่นตาม และตรัสสั่งพระธรรมธราจารย์ให้แจ้งแก่เจ้าคณะหัวเมืองในมณฑลนี้ให้ทราบทั่วกันด้วย ยามเศษเสด็จลงแพที่ประทับ ฯ

๒๑. วันที่ ๘ ธ.ค. เวลาเช้าเสด็จบิณฑบาตตามถนนตลาดมีสามีภรรยาคู่หนึ่ง เอาบุตรของตนอายุ ๓ ขวบคอยถวายในระหว่างทาง เขามีลูกตายไปแล้วถึง ๓ คน เด็กคนนี้ถวายแล้วบางทีจะรอดได้ นี่เป็นกิริยาที่ทำอยู่ในหมู่ราษฎร คนมีลูกเลี้ยงไม่อยู่ย่อมถวายลูกที่ยังเหลือแก่พระที่นับถือ ไม่ใช่ถวายรูปหนึ่งแล้วก็แล้วกัน พบรูปอื่นเข้าก็ถวายอีก เสด็จในที่อื่นก็มีผู้ถวายเหมือนกัน บางแห่งอยู่ยั่งยืนมาพาลงมาเฝ้าถึงกรุงเทพ ฯ ก็มีตรัสสั่งให้พามาที่ประทับ จะทรงผูกมือประทาน แล้วเสด็จกลับมาประทับเสวยเช้าที่ปะรำหน้าศาลากลาง มีภรรยาข้าราชการและราษฎรมาถวายภัตตาหารเช่นเดียวกับวันก่อน

เช้าเกือบ ๓ โมง เสด็จลงเรือที่นั่งพายเพื่อเสด็จเมืองเก่า พระยารามราชภักดีผู้ว่าราชการบ่วยตามเสด็จไม่ได้ ตรัสสั่งพระครูเข้าให้อยู่รักษา เรือขึ้นน้ำไปทอดที่ท่าถนนฝั่งตะวันตก อันมีระยะทางเพียง ๒๐ เส้น เสด็จขึ้นทรงพระดำเนินไปโดยถนนอันตัดไปเมืองเก่า อันมีระยะทาง ๓๐๐เส้น ผ่านหน้าวัดกำแพงงามมีตกแต่งสถานที่หน้าวัดรับเสด็จพระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล ทรงหยุดประทานปฏิสันถารแล้วเสด็จต่อไป เช้า ๔ โมง ๔๐ นาที ถึงวัดกลางอันเป็นกึ่งกลางแห่งทางที่จะไปเมืองเก่า เป็นระยะ ๑๕๐ เส้น มีราษฎรราว ๓๐๐ คน นำสำรับมาคอยเฝ้าถวายอยู่ที่วัดนี้ และนักเรียนราว ๕๐ คน ยืนแถวรับเสด็จทรงพระดำเนินให้ราษฎรได้เฝ้าทั่ว ๆ กันแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนปะรำซึ่งปลูกไว้กลางวัด เพื่อเป็นที่ประทับพักเสวยเพล เสวยแล้วประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตาหารของชาวบ้านด้วยธรรมของคฤหัสถ์ คือความบำรุงมารดาบิดาความสงเคราะห์บุตรภรรยา และภรรยาจะพึงประพฤติต่อสามี ตามสมควรแก่เวลาแล้ว ประทานถ้วยสายสิญจน์แก่พวกเด็ก ประทานผ้าเช็ดหน้าตรา และหนังสือพระศาสนาแก่พวกชาวบ้านแล้วเสด็จทอดพระเนตรโบสถ์ ซึ่งพระครูสิลวัตรวิจารณ์เจ้าคณะแขวงกำลังสร้างค้างไว้ ประทานกับปัจจัยภัณฑ์ช่วย

พระครูตามสมควร และเสด็จทอดพระเนตรตามสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้นแล้ว เสด็จกลับมาประทับ ณ ปะรำตามเดิม ประทานของแจกแก่พระสงฆ์เจ้าอาวาส ๑๑ รูป และตรัสอุปนิสินนกถาอยู่แก่พวกราษฎร พอได้เวลาบ่าย ๒ โมง เสด็จจากวัดกลางทรงพระดำเนินต่อไป ผ่านวัดโพธิ์ วัดตระพังทอง วัดหลังนี้อยู่ในกำแพงเมืองเก่า ขวนถึงพลับพลาที่ประทับแรม มีการตกแต่งรับเสด็จตามควรแก่ภูมิประเทศ ทรงหยุดประทานคำสายสิญจน์และปฏิสันถารแล้วเสด็จต่อไป บ่าย ๓ โมง ๓๕ นาที เสด็จถึงพลับพลาประทับแรม มีข้าราชการและพ่อค้าล่วงหน้ามาแต่เมืองใหม่ มาตั้งพิธีจัดการตกแต่งสถานที่ไว้รับเสด็จ ถึงกยมีปลูกโรงน้ำร้อน ประดับด้วยธงทิวโคมไฟเป็นประการใหญ่ และกำนันผู้ใหญ่บ้านตำบลนั้นคอยรับเสด็จ เวลาย่ำค่ำเศษเสด็จออกหน้ามุขพลับพลา ทรงสวดพระพุทธมนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จมาจากกรุงเทพ ฯ และพระผู้ใหญ่ในเมืองสวรรคโลก ๓ รูป สุโขทัย ๕ รูป เข้าด้วยเป็น ๑๖ รูป เพื่ออุทิศส่วนพระกุศลถวายแด่พระเจ้าแผ่นดินเก่า ๆ ในเมืองนี้ ตลอดถึงอารักขเทวดา และวัตถุเทวดา มีราษฎรในตำบลนั้น และที่ตามเสด็จมาแต่เมืองสวรรคโลกบ้าง อำเภอศรีสำโรงบ้าง ทั้งชายทั้งหญิง รวมกันราวเกือบร้อยคน มีสมุหเทศาภิบาลเป็น

หัวหน้ามาเฝ้านั่งฟังสวดมนต์ จบแล้วทรงประกาศแก่พระสงฆ์ทั้งปวง มีใจความว่า ขอสงฆ์จงทราบทั่วกัน เมืองสุโขทัยนี้มีสิ่งอันเป็นหลักฐานพอจะเป็นพยานให้เห็นได้ว่าเคยเป็นเมืองหลวง มีพระเจ้าแผ่นดินปกครองมาหลายพระองค์ พระสงฆ์พวกเราผู้มาถึงเมืองนี้ควรจะระลึกถึงพระองค์ เพราะพระองค์เป็นผู้ปกครองสยามรัฐด้วยส่วนหนึ่งเหมือนกันในครั้งนั้น ทั้งเป็นพุทธศาสนูปถัมภกผู้บำรุงพระพุทธศาสนาให้สืบมา เราทั้งหลายสวดมนต์แล้ว จงอุทิศส่วนกุศลถวายพระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายผู้ครองเมืองสุโขทัยนี้ เพื่อเป็นธรรมบรรณาการ ในที่สุดทรงเปล่งคำอุทิศในนามของพระสงฆ์ว่า พระเจ้าแผ่นดินเหล่านั้นแม้จะเสด็จสถิตอยู่ในสถานชั้นใด ๆ ขอจงทรงทราบด้วยพระญาณวิถี แล้วทรงรับปฏิปทานุโมทนาเพื่อสำเร็จผลอันชอบธรรมสมพระราชประสงค์ทุกประการเทอญ ฯ ต่อไปทรงแปลโจทความแห่งธชัคคสูตร ซึ่งพระสงฆ์ได้สาธยายมาเมื่อกี้นี้ ให้ข้าราชการและราษฎรฟัง โดยใจความว่า พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรื่องเทวดาและอสูรทำสงครามกันแก่ภิกษุทั้งหลายว่า พระอินทร์ตรัสสั่งเทวดาทั้งหลายว่าถ้าความกลัว ความสะดุ้ง ความหวาดเสียวเกิดขึ้น ก็พึงแหงนดูธงชัยของพระองค์ ของท้าวปชาบดี ของท้าววรุณะ หรือของท้าวอิสานะ (คือให้

รวมความมุ่งอยู่ที่ธงของเทวดานายทัพตลอดขึ้นไปถึงธงของพระอินทร์ผู้จอมทัพ) แล้วตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ถ้าความกลัว ความสะดุ้ง ความหวาดเสียวเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ไปสู่ป่าสามัญก็ดี สู่โคนไม้ก็ดี สู่ป่าดงก็ดี จงระลึกถึงพระตถาคตบ้าง พระธรรมบ้าง พระสงฆ์บ้าง ข้อสำคัญคือให้รวมความมุ่งอยู่ในพระศาสดา เมื่อทรงแปลใจความแห่งพระสูตรจบแล้ว ทรงอธิบายต่อไปว่า ประโยชน์ที่จะพึงถือเอาแต่พุทธภาษิตนี้ คือพวกภิกษุผู้อยู่เป็นหมวดหมู่กัน จำต้องมุ่งเฉพาะพระศาสดาร่วมกัน เหมือนเทวดามุ่งเฉพาะธงชัยของพระอินทร์ฉะนั้น ไม่เช่นนั้นความประพฤติก็ย่อมจะแตกต่างกันเป็นเหตุไม่สามัคคีพร้อมเพรียง แต่พระสงฆ์มีมากด้วยกัน แยกย้ายอยู่ต่างถิ่นกัน ตนอยู่ในหมู่ใด ควรมุ่งผู้เป็นหัวหน้าแห่งหมู่นั้น เช่นลูกวัดก็มุ่งเจ้าวัด ๆ ก็มุ่งเจ้าคณะหมวด เลื่อนขึ้นมาถึงเจ้าคณะแขวง เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะมณฑล ตลอดถึงสมเด็จพระมหาสมณะเหมือนเทวดามุ่งธงของท้าวปชาบดี ท้าววรุณะ ท้าวอิสานะ อันเป็นนายทัพของตนตลอดขึ้นไปถึงธงของพระอินทร์ผู้เป็นจอมทัพสูงสุดฉะนั้น ส่วนผู้ใหญ่ก็พึงนำทางผู้น้อย เห็นอย่างดูใช้ธงนำ เพื่อได้มั่นในหน้าที่อันจะพึงทำ ๆ ฝ่ายพวกคฤหัสถ์ก็ควรถือเอาเป็นประโยชน์แต่ภาษิตนี้ได้เหมือนกัน คือพวกคฤหัสถ์

ก็อยู่ในปกครอง เป็นหมวดหมู่กันเหมือนภิกษุ ควรมุ่งเฉพาะสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินร่วมกัน แต่แยกอยู่ต่างถิ่นซึ่งแบ่งเป็นบ้าน เป็นตำบล เป็นอำเภอ เป็นเมือง เป็นมณฑลออกไป คนอยู่ในถิ่นใด พึงมุ่งผู้เป็นหัวหน้าแห่งถิ่นนั้น ตั้งต้นแต่ลูกบ้านมุ่งผู้ใหญ่บ้าน ๆ รวมความมุ่งอยู่ที่กำนัน เลื่อนขึ้นมาถึงนายอำเภอ ผู้ว่าราชการเมือง สมุหเทศาภิบาล เสนาบดี ตลอดถึงสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นสูงสุด เหมือนอย่างเทวดามุ่งองของเทพเจ้าผู้นายทัพ ตลอดขึ้นไปถึงองของเทวราชผู้เป็นจอมทัพสูงสุด ฉะนั้น เมื่อจบพระโอวาทแล้ว โปรดให้พระราชาคณะและสมุหเทศาภิบาลผูกสายสิญจน์ข้อมือเด็ก ทรงปฏิสันถารแก่ข้าราชการและราษฎรบางท่านบางนายตามสมควรแล้ว เมื่อชาวบ้านทูลลากลับกันหมดแล้ว ตรัสสัลลาปกถาและตรัสแนะนำถึงการเทศนาแก่พระสงฆ์เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ฟังตามภูมิตามชั้นต่อไป จวน ๒ ทุ่มเสด็จพัก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ถนนสายที่ตัดไปเมืองเก่า ที่เสด็จทรงพระดำเนินไปวันนั้น ผ่านไปกลางทุ่ง เป็นทางตรง สองข้างถนนไม่ค่อยจะมีต้นไม้ใหญ่ อันจะทำให้เป็นที่ร่มรื่นน่าเดิน เป็นป่าละเมาะไม้เล็ก ๆ บ้าง ป่าไผ่บ้าง ทราบว่าผู้ว่าราชการเมืองก็พยายามปลูกต้นไม้ใหญ่ ๆ เหมือนกัน แต่ไม่ค่อยรอดมักจะ

ตายเป็นพืน พืนที่ขวนขวายถึงเมืองเก่าและตั้งในเมืองเป็นดินขาว ละเอียด หมู่บ้านมีน้อย ไม่ค่อยจะเห็น ระยะห่าง ๆ กัน ตามที่มีหมู่บ้านมักออกมาตั้งที่ขายชาตั้งขันน้ำมนต์ นั่งกันอยู่เป็นหมู่ ๆ ตามข้างทางที่เสด็จ แม้คนป่วยไข้ก็ยังออกมานั่งคอยเฝ้าอยู่ด้วย ทรงทราบ ตรัสสั่งพระครูเข้าให้ตรวจถามแล้วให้ยาไว้ตามสมควรแก่โรคนั้น ๆ ฯ ทางเข้าเมืองผ่านคูไป มีต้นไม้สองข้างครึ้ม กำแพงเมืองและคูเป็นเนินดินหนามากสูงราว ๔ วา ตรงประตูเข้าทำด้วยแลง ฯ พลับพลาประทับแรมที่เมืองเก่านั้นเป็นของเมืองพึ่งขุดทำขึ้นใหม่ เพื่อเป็นที่ประทับพักแห่งเจ้านายเสด็จมาเมืองนี้ แต่ยังไม่แล้วเสร็จดี หลังคายังมุงแฝก ทราบว่าจะเปลี่ยนเป็นสังกะสี เพื่อต้องการทน ฝาทำด้วยไม้กระยาเลย ชั้นล่างขุดแต่ทำเป็น ๓ ห้องเชื่อง ๆ มีมุขข้างหน้า กันร้ัวขุดแต่เป็นบริเวณ ต่อบริเวณร้ัวออกมา มีต้นไม้ใหญ่มากร่มรื่นเป็นที่เงียบเชียบ ฯ ที่ตั้งพลับพลานั้น ครั้งเมืองนี้เป็นพระนครหลวง คงเป็นที่ครึกครื้นคับคั่งด้วยมหาชน หรือบางทีเป็นที่ตั้งพระราชวังด้วยซ้ำไป มากลับกลายเป็นป่าไปเช่นนี้ น่าสลดใจยิ่งนัก ฯ

๒๒. วันที่ ๙ ธ.ค. เวลาก่อนเสวยเช้า เสด็จเที่ยวทอดพระเนตรภูมิลำเนาในตำบลนั้นเป็นการเงียบ เสด็จถึงวัดตระพังทองอันตั้งอยู่ริมทางซึ่งเสด็จผ่านมาเมื่อวานนี้ ฯ ในร่วม

กำแพงเมืองเก่านี้ มีวัดซึ่งมีพระสงฆ์อยู่แต่วัดนี้วัดเดียวเท่านั้น ทรายว่ามีพระสงฆ์อยู่ ๕ รูป เป็นที่ทำบุญแห่งชาวบ้านตำบลนี้แท้ ๆ เสด็จไปถึงเข้าทรงพบพระรูปหนึ่งชื่อเขียว ตรัสไต่ถาม ทรงทรายว่า เธอเป็นพระอธิการแห่งวัดนั้น แต่มีพรรษา ๆ เดียว จึงทรงพระดำริห์ว่า ในตำบลอันมีวัดมีพระสงฆ์แต่วัดเดียว และเป็นที่ทำบุญของราษฎรในตำบลนั้น แต่ไม่มีพระผู้มีพรรษาสมควรจะปกครองเช่นวัดตระพังทองนี้ เป็นตัวอย่าง ควรให้กำนันและราษฎรตำบลนั้นรักษาไว้ พระเป็นแต่ผู้อาศัยสำหรับทำบุญแห่งชาวบ้าน ข้อนี้เทียบได้ในครั้งพุทธกาล เช่นเชตวันวิหาร ถึงคราวพระสงฆ์อยู่ก็อยู่ไป ถึงคราวพระสงฆ์จาริกไปไหน ๆ เสีย พวกทายกเป็นผู้รักษา ฯ เสด็จทอดพระเนตรสถานที่ในวัดนั้นตามสมควรแล้ว เสด็จกลับพลับพลา มีพวกราษฎรมาคอยต้อนรับหน้าพลับพลา ทรงรับขณฑบาตแล้ว เสด็จขึ้นประทับณมุขพลับพลา ตรัสเล่าพระดำริห์อันเกิดขึ้นในระหว่างเสด็จวัดตระพังทองนั้นแก่สมุหเทศาภิบาล ๆ กราบทูลรับเห็นชอบด้วย แล้วตรัสสั่งพระราชมุนี เข้าคณะมณฑลอุบลราชธานี ผู้ตามเสด็จไปด้วย ให้สนใจในเรื่องนี้เพื่อได้สำหรับใช้ในมณฑลอุบลราชธานี มีพวกราษฎรในตำบลนี้นำอาหารขณ–ฑบาตมาประเคนถวาย ตามกำลังของผู้อยู่บ้านตอน ทรงรับ

แล้วทรงกระทำภัตตกิจด้วยโภชนาหารนั้นและที่เมืองตามมาทำถวายเสร็จแล้ว ทรงอนุโมทนาพร้อมด้วยพระสงฆ์เหมือนทุก ๆ เช้า ๓ โมงเศษ เสด็จทอดพระเนตรโบราณสถานต่าง ๆ เสด็จวัดใหม่เป็นที่ ๑ วัดนี้มีถาวรวัตถุของก่อสร้างที่ยังเหลืออยู่ ซึ่งพอเป็นเครื่องหมายให้ทราบได้ว่าเป็นวัด คือโขสถ์พัง ๆ เหลืออยู่แต่เสา ก่อด้วยแลงตั้ง ๆ อยู่และผนังก่อด้วยอิฐอย่างเก่า ๆ รูปเป็นหน้าขั่วบ้าง รูปเหมือนอิฐในบัดนี้บ้างแต่แผ่นใหญ่กว่าหักๆพังๆอยู่ โขสถ์ที่ว่งที่ทำเป็นจตุรมุข มุขหน้ามีพระปรางค์องค์ย่อมขนาดวาหนึ่งอยู่บนนั้น ฐานชุกชีตั้งอยู่ตอนกลาง แต่พระประธานไม่มี เสด็จวัดชนะสงครามเป็นที่ ๒ วัดตะควนเป็นที่ ๓ สองวัดนี้ไม่มีถาวรวัตถุอะไรเหลือ นอกจากพระเจดีย์รูปกลมสูงราว ๑๓–๑๔ วา อยู่วัดละองค์ แล้วเสด็จต่อไปถึงศาลาหลักเมืองซึ่งเขาเรียกกันว่าศาลตาผ้าแดง ทรงหยุดอุทิศพระกุศลประทานแก่เทพารักษ์ ฯ ศาลตาผ้าแดงนี้ก่อด้วยแลงก้อนใหญ่ ๆ ขนาด ๒ ศอก ๓ ศอก สูงราว ๗ ๘ วาเป็นรูป ๔ เหลี่ยมด้านหนึ่ง ๆกว้างราว ๓ วา มีบันไดสำหรับขึ้นไป แต่แลงหักพังถมลงเกือบเต็มช่องแล้ว ที่นี่ดูเก่ามากกว่าถาวรวัตถุซึ่งทอดพระเนตรมาแล้ว เสด็จวัดสระศรีเป็นที่ ๔ วัดนี้มีแต่พระเจดีย์กลมอยู่องค์เดียว เหมือนที่วัดชนะสงคราม ทราบว่าแต่ก่อนมี

สระอยู่ ๔ แห่ง เดิมน่าจะชื่อว่าวัดสระ แต่ภายหลังอาจกลายมาเป็นวัดสระศรีไปได้ แล้วเสด็จวัดมหาธาตุเป็นที่ ๕ วัดนี้ดูเป็นวัดใหญ่ มีของก่อสร้างมาก เช่นโบสถ์วิหารใหญ่ ๆ ทั้งนั้น แต่โทรมหมดแล้ว เหลืออยู่แต่ทรากคือกองอิฐกองแลงหักๆ พัง ๆ พระเจดีย์มีมากรูปต่าง ๆ คล้ายที่วัดพระเจดีย์เจ็ดแถวเมืองสวรรคโลก บางทีจะเลียนอย่างที่นั่นก็เป็นได้ นับว่าค่อยน่าดู ของก่อสร้างเหล่านี้ทำด้วยแลงบ้างอิฐบ้าง เสด็จวัดศรีสวายเป็นที่ ๖ ต่อไป วัดนี้มีปรางค์ ๓ ยอด ห่างกันพอคนเดินตะแคงไปได้ มีมุขอยู่ด้านหน้า ท่วงทีเป็นเทวสถาน เดิมน่าจะเป็นโบสถ์พราหมณ์ แต่ภายหลังคงกลายมาเป็นวัด เสด็จกลับถึงพลับพลาเกือบ ๕ โมง ฯ โบราณสถานนั้น ๆ ที่เสด็จทอดพระเนตรในตอนเช้าวันนี้อยู่ในกำแพงเมือง ทั้งนั้นเป็นระยะทาง ๖๒ เส้น ฯ ประทับเสวยเพลที่พลับพลา มีรายฎรมาทำบุญตามเคย เวลาบ่าย ๓ โมงเสด็จประพาสโบราณสถานนอกกำแพงเมือง ผ่านวัดตระพังเงิน ๆ นี้มีแต่พระเจดีย์อยู่องค์เดียว เสด็จออกโดยประตูเมืองด้านตะวันตกเฉียงใต้อันมีชื่อว่าประตูอ้อ เสด็จเข้าทอดพระเนตรวัดศรีโทน วัดนี้มีแต่โบสถ์หรือวิหารไม่แน่ เหลืออยู่แต่เสาสี่เหลี่ยมใหญ่ ๆ ด้านหนึ่งเกือบ ๓ ศอกอยู่ ๔ เสา ก่อด้วยอิฐและเสากลม ๆ ต่อมาอีกหลายเสาแต่เล็ก ๆ ก่อด้วยแลง

แล้วเสด็จวัดสวนมะม่วงต่อไปวัดนี้เกือบไม่มีอะไรเหลืออยู่ ซึ่งจะให้ทราบได้ว่าเป็นวัด มีแต่ทราก กล่าวคือกองอิฐอันหักพัง เป็นเค้าฐานโบสถ์กับพระเจดีย์องค์หนึ่ง หักเกือบหมดแล้ว ต้นมะม่วงใหญ่อันจะพอเป็นพยานแห่งชื่อวัดก็ไม่มี แต่วัดนี้มีออกชื่อในหลักศิลาหลังว่าพระยาทกมรเดนอัดศรีธรรมิกราชทรงรับพระมหาสวามีมาจากลังกา จัดให้อยู่ที่นั่น และเสด็จออกทรงผนวชชั่วคราว ฯ เสด็จกลับผ่านวัดโพตก ทรงแวะเข้าทอดพระเนตรวัดนี้ มีเหลือแต่ฐานคล้ายฐานปรางค์หรือมณฑปรูปสี่เหลี่ยมย่อมุม ด้านหนึ่งกว้างราว ๕ วา ด้านหน้ามีประตูเข้ามีภาพยักษ์ติดอยู่ที่ผนังทั้งสองข้าง งามพอใช้แต่หลุดพังลงมาเกือบหมดแล้ว ด้านหนึ่งเหลือแต่รูปพระอัครสาวกองค์เดียว อีกด้านหนึ่งยังเหลือรูปพระพุทธเจ้า ทรงยืนอยู่กลางข้างขวามีภาพสตรีหน้าจะเป็นนางกษัตริย์ ข้างซ้ายภาพอะไรไม่ปรากฏเพราะหักหลุดลงมาเสียแล้ว เสด็จกลับโดยทางเก่า เข้าประตูอ้อ ถึงพลับพลาบ่าย ๕ โมงเศษ ฯ ระยะทางที่เสด็จตอนบ่ายวันนี้ ๕๔ เส้น ฯ ย่ำค่ำเศษ เสด็จออกหน้ามุขพลับพลา ทรงเจริญพระพุทธมนต์อนัตตลักษณสูตรพร้อมด้วยพระสงฆ์ มีราษฎรมาฟังเหมือนเมื่อคืนนี้ ครั้นสวดมนต์จบแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาปรารภถึงความแปรปรวนและเหตุแห่งความแปรปรวนแห่งเมืองนี้ อัน

เป็นเมืองมั่งคั่งแข็งแรงมาแต่เดิม แต่กลายมาเป็นบ้านตอนในบัดนี้คล้ายที่ทรงแสดงปรารภถึงเมืองศรีสัชนาลัยแล้ว จึงตรัสต่อความนี้ว่า คนที่อยู่ในบ้านนี้แม้จะเป็นบ้านตอน แต่ก็อยู่กันมาตั้งแต่ ปู่ ย่า ตายายแล้ว จะอพยพไปอยู่ในบ้านเมืองอื่นย่อมเป็นการยาก เพราะต้องหาบ้านช่องอยู่ใหม่ ถ้าพลาดยิ่งซ้ำร้าย เปรียบเหมือนเล่นลิงชิงหลัก ถ้าพลาดท่าก็กลายเป็นลิงไป แต่ถึงดังนั้น ก็ยังมีหนทางอันจะให้ได้ความสุขสำหรับคนบ้านตอนอยู่เหมือนกัน คือมีสหายที่มีความสันโดษยินดีด้วยของๆ ตน รู้จักทำใจให้เป็นบุญเป็นกุศล และรู้ว่าสิ่งใดเป็นเหตุแห่งทุกข์ ก็ละเหตุอันนั้นเสีย แล้วทรงอธิบายเนื้อความแห่งธรรม ๔ นั้นเป็นลำดับไป ข้อต้นมีใจความว่า ความเป็นผู้มีสหายที่ดีนั้น เป็นเหตุให้ช่วยกำลังกัน ประกอบการงานหาทรัพย์สินเงินทอง เช่นคนผู้เป็นโสด เมื่อมีคู่ชีวิตก็ได้ช่วยกันประกอบกิจทำให้ได้ความสุขมากขึ้น ตลอดจนถึงยังมีเพื่อนบ้านที่ดีสามัคคีปรองดองกันมากเข้า ก็ยิ่งมีความสุขมากขึ้น แต่ต้องให้เป็นสหายที่ดีข้อ ๒ คือให้รู้จักพอด้วยของๆ ตน เช่นคนบ้านนี้ หากเห็นชาวกรุงเทพฯ มีเครื่องแต่งกาย มีที่อยู่โอ่โถง มีเครื่องใช้สรอยพุ่มพวย จะเอาอย่างเขาไม่ได้ เพราะตำบลนี้ไม่บริบูรณ์เหมือนกรุงเทพฯ จะทำเช่นนั้นไม่ได้ ควรจะยินดีตามภาวะของ

ตน เมื่อนึกเช่นนี้ ก็ย่อมจะเป็นสุขได้ประการหนึ่ง ข้อ ๓ คือ รู้จักทำใจให้เป็นบุญไม่คิดริษยาหรือเบียดเบียนกัน คนมีใจร้ายอยู่ที่ไหนย่อมแตกจากหมู่ อยู่ไม่เป็นสุขมากไปด้วยภัยและเวร ข้อ ๔ การละเหตุแห่งทุกข์นั้น คือว่าเมื่อรู้ว่าการใดเป็นเหตุแห่งทุกข์ เช่นกินเหล้าสูบฝิ่นทะเลาะวิวาทกันเป็นต้น ข้อสำคัญคือเล่นการพนันเพราะเป็นเหตุไม่เฉพาะแห่งการยากจนเท่านั้น ยังให้อยากได้ทรัพย์แล้วประพฤติทุจริต ของละเหตุอันนั้นเสีย เมื่อบุคคลมาตั้งอยู่ในธรรม ๔ ประการนี้ ก็จะได้บรรลุความสุขสมกับที่ตนอยู่ในเมืองอันชื่อว่าสุโขทัย ซึ่งแปลว่าที่เกิดหรือที่ตั้งแห่งความสุข เมื่อขบพระธรรมเทศนาแล้ว ตรัสอุปนิสินนกถาอยู่ แก่พวกราษฎร พอสมควรแก่เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จเข้าสู่ห้องที่ประทับ ๑ ยามเสด็จออกยังมุขพลับพลา ตรัสถึงการคณะสงฆ์อยู่แก่พระสงฆ์จนเวลา ๔ ทุ่มเศษ จึงเสด็จพัก ฯ

๒๓. วันที่ ๑๐ ธ.ค. เวลาเช้าเสด็จรับบิณฑบาตตามหมู่บ้านราษฎรพร้อมด้วยพระสงฆ์ เสด็จกลับมาเสวยเช้าที่พลับพลา วันนี้มีพวกราษฎรนำโภชนาหารมาถวายมากกว่าวันวานนี้ เสวยแล้วทรงอนุโมทนาและประทานของแจกตามเคย เช้า ๒ โมงเศษ เสด็จทอดพระเนตรโบราณสถานโดยทางใต้ด้านประตูโขงเสด็จทอดพระเนตรวัดเชตุพนก่อน วัดนี้มีมณฑปพังๆอยู่หลังหนึ่ง

ไม่สู้สูง และเสาโขสถหรือวิหารตั้ง ๆ อยู่ และมีกำแพงแก้วเป็นช่องลูกฟัก ทำด้วยศิลาทั้งแท่งทึบ แต่หักทำลายเสียมาก ประตูก็ทำด้วยศิลาแผ่นใหญ่ ๆ ยางท่อนยาวราววาหนึ่ง ที่เป็นแผ่นกว้างตั้งวาก็มี วัดนี้ดูท่วงทีใหญ่โตมาก ของก่อสร้างทำด้วยศิลาเป็นพื้น แลงและอิฐก็มีแต่น้อย เสด็จวัดกุฎิ ๔ ห้องต่อไป วัดนี้ไม่มีสิ่งอะไร นอกจากมีเสากลมใหญ่ก่อด้วยแลงตั้งอยู่ กับพระพุทธรูปองค์เขื่องอยู่องค์หนึ่ง น่าตักขนาด ๑ วาเศษ แต่หักพังชำรุดมากแล้ว และมีพระเจดีย์เล็ก ๆก่อด้วยอิฐอยู่ด้านหลังโขสถหรือวิหาร ๕ องค์ เสด็จกลับเสวยเพลที่พลับพลาระยะทางเสด็จตอนเช้านี้ ๖๓ เส้น เสวยแล้ว ประทานเหรียญมหาสมณุตมาพิเษกและเหรียญอริยสัจแก่ข้าราชการ และกำนันผู้ใหญ่บ้านตลอดถึงผู้มีหน้าที่จัดการรับเสด็จตามสมควรแล้วทรงพัก บ่าย ๓ โมงเศษ เสด็จทอดพระเนตรโบราณวัตถุด้านเหนือโดยประตูสาร เสด็จวัดพระพายหลวงเป็นที่ ๑ วัดนี้ยังมีสิ่งอยู่คือ ปรางค์องค์หนึ่ง สูงราว ๗ วาเศษ ก่อด้วยแลงทั้งนั้น มีลวดลายงดงาม เขาบอกว่าชั้นเดิมมี ๓ ยอด คลายที่วัดศรีสวาย ซึ่งเสด็จทอดพระเนตรเมื่อวานนี้ ที่เหลืออยู่นี้เป็นยอดริมแต่ชำรุดมากแล้ว ต่อออกไปข้างหลัง มีฐานก่อด้วยอิฐเป็นชั้นซ้อนกันขึ้นไปท่วงทีอย่างเขมร สูงราว ๒ วา ตอนกลางทำเป็นช่องคูหา กว้างราว ๑

ศอก มีพระพุทธรูปยืนอยู่ในนั้น เห็นเพียงพระพักตร์พระพักตร์กลมเป็นพระปูนเก่า อยู่ข้างงาม เข้าใจว่าชรอยจะก่อเป็นพระเจดีย์หรือซุ้มพระ มีชั้นทักษิณเป็นชั้น ๆ ครั้นทรุดหรือแตก จึงก่อพอกบังพระพุทธรูปในคูหา เหลือเพียงพระพักตร์และทำคงไม่สำเร็จ นอกนั้นก็มีแต่เสาโขสถวิหารตั้ง ๆ อยู่เหมือนทวัดอื่น ๆ ทราบในภายหลังว่าพระพุทธไสยาอันประดิษฐานอยู่ในวิหารพระศาสดาห้องหลัง วัดยวรนิเวศวิหารได้เชิญไปจากวัดนี้ เสด็จวัดศรีชุมต่อไป วัดนี้มีวิหารก่ออิฐ สัณฐานเป็นสี่เหลี่ยมทึบหลังหนึ่ง ไม่มีหน้าต่าง มีแต่ประตูเข้าด้านหน้าหลังคาไม่มีแล้ว ในนั้นมีพระพุทธรูปนั่งองค์ใหญ่ หน้าตักราว ๓ วา พระเกศสูงเกือบถึงผนัง กำแพงของวิหารนั้นก่อหนาทำอุโมงในระวาง เป็นทางขึ้นข้างขนได้ มีช่องเข้าอยู่ริมประตู ทราบจากผู้เข้าไปดูว่า บางแห่งต้องถึงกับนอนเข้าไปและเพดานในนั้นเป็นแผ่นศิลาสลักรูปภาพและอักษรอย่างเก่า เข้าได้แต่ด้านขวา เข้าใจว่า เดิมด้านซ้ายคงมีทางบรรจบกับด้านขวา ที่นี่ชรอยจะทำไว้เป็นที่เทียวเล่น ฯ เสด็จกลับถึงพลับพลาย่ำค่ำ สองวันที่เสด็จทอดพระเนตรในตอนบ่ายนี้ อยู่นอกกำแพงเมืองเป็นระยะทาง ๘๐ เส้น ฯ เวลาเกือบ ๑ ทุ่ม เสด็จออกมุขพลับพลาทรงเจริญพระพุทธมนต์ถึงฐานปาฐะ พร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งปวงมีราษฎรมาฟังกันเรือย

มากกว่าทุกคืน ขบแล้วประทานพระธรรมเทศนาอันมีใจความคล้ายที่ทรงแสดงแก่ราษฎร ที่พลับพลาอำเภอลับแลแล้วทรงผูกข้อมือเด็กบุตรราษฎร และตรัสอุปนิสินนกถาอยู่จน ๒ ทุ่มเศษ เสด็จพัก ฯ

หมายเหตุเฉพาะคราว ฯ บริเวณเมืองเก่านี้รกเป็นป่าไปทั้งนั้น มีคูกำแพงและซากของก่อสร้างอันปรักหักพังเป็นซากเหลืออยู่ เป็นพยานแห่งตำนานว่าเมืองนี้ได้เคยเป็นราชธานี มีพระเจ้าแผ่นดินทรงปกครองมายุคหนึ่ง เป็นคู่กับเมืองศรีสัชนาลัย ที่ผลัดกันเป็นเมืองหลวงและเมืองอุปราช ฯ ถาวรวัตถุและพระพุทธรูปตลอดถึงฝีมือช่างอย่างอื่นอีก บ่งว่าเมืองนี้ตั้งมานานแล้วหลายชั่วผู้ปกครองจนของก่อสร้างเปลี่ยนแปลงมาโดยลำดับ ตั้งแต่ใช้แลงแท่งใหญ่ก่อ เช่นศาลาตาผ้าแดง ใช้ศิลาก่อเช่นวัดเชตวัน เปลี่ยนใช้แลงแท่งเล็กตลอดลงมาจนถึงใช้อิฐอันมีดาดดื่นอยู่ ฯ เมืองนี้ตั้งมาแล้วครั้งชาวเมืองยังนับถือศาสนาพราหมณ์ จึงได้มีเทวสถานของเก่าก่อด้วยแลง ภายหลังได้แปลงเป็นวัด เมื่อถือพระพุทธศาสนาแล้ว มีวัดศรีสวายและวัดพระพายหลวงเป็นตัวอย่าง แม้ในยุคถือพระพุทธศาสนาแล้ว ก็ยังมีปนต่างกัน พระพุทธรูปที่ทำไว้ มีพระโฉมล่ำสันพระพักตร์กลมอย่างพระพุทธรูปอินเดียก็มี มีพระโฉมแบบบาง

พระพักตร์ยาวเป็นรูปไข่ อย่างพระสุโขทัยก็มี ฯ อันเมืองนี้ไม่ได้ตั้งอยู่ริมลำน้ำใหญ่เหมือนราชธานีอื่น มีแต่ลำน้ำน้อยหรือลำห้วยเรียกว่าแม่ลำพันลำเดียวไหลผ่านมาใกล้เมือง ไปออกแม่น้ำยม ฯ ชรอยจะเป็นเพราะไม่มีแม่น้ำใหญ่เช่นนี้ และแม่ลำพันจะไม่พออาศัย พื้นที่ในเมืองนี้จึงทำเป็นตระพังที่ขังน้ำไว้ใช้เป็นอันมาก ตระพังหนึ่ง ๆ ใหญ่ ๆ ถึงมีเกาะอยู่กลางก็มี ครั้งยังตั้งเป็นพระนครหลวงคงจะลึกถึงพายเรือได้ อย่างสระประทุมที่ตำบลปทุมวันกรุงเทพ ฯ ครั้งรัชกาลที่ ๔ บัดนี้ตระพังเหล่านั้นตื้นเขินเสียแล้วทั้งนั้น ใช้เป็นที่ทำนา ได้ทราบว่าในฤดูฝนมีขังในคราวเสด็จบางแห่งก็ยังมีน้ำขังอยู่ ๆ ตระพังเหล่านี้ตื้นเขินเมื่อเมืองนี้ถูกทิ้งเสียแล้ว หรือเป็นมาก่อน จึงเป็นเหตุต้องละเมืองนี้ และตื้นเขินเพราะเหตุอะไรเป็นข้อน่าจะรู้ ฯ ตรัสเล่าว่าในหนังสือชินกาลมาลีกล่าวความว่าพระเจ้าศรีธรรมิกราชตรงกับพระบาทกมรเดง [1] อัศศรีธรรมิกราช ได้เลื่อนพระนครหลวงลงไปตั้งที่เมืองนครสวรรค์ที่ครั้งนั้นเรียกว่าไชยนาทบุรี นี้เป็นข้อที่ควรพิจารณาเหมือนกันว่า ย้ายไปเพื่อรับข้าศึกอันจะขึ้นไปจากกรุงศรีอยุธยา หรือต้องย้ายไปเพราะเหตุจำเป็นอย่างอื่น อพยพไปในคราวเดียว หรือพบความไม่สะดวกเข้า ราชสำนักย้าย

1. หน้า 121 เป็นกมรเดน น่าจะเป็นกมรเดง มากกว่า

ไปก่อน ภายหลังราษฎรอพยพตามไป ดุจย้ายเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัยมาตั้งในตำบลใหม่ในที่สุดถึงละทิ้งเอาที่เดียว ฯ เมืองมีตระพังเป็นที่ขังน้ำไว้ใช้เช่นนี้แปลกน่าดู บางทีทะเลชุบศรที่เมืองลพบุรี ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชซึ่งกล่าวว่า ทำเป็นที่ขังน้ำไว้ใช้นั้นจะเป็นอย่างเดียวกับที่เมืองสุโขทัยเก่า แต่ทำวิจิตรออกไปตามความรู้ของนายช่างในสมัยนั้น เมื่อครั้งเสด็จเมืองลพบุรี ทะเลชุบศรนั้นกลายเป็นที่ตอนไปเสียแล้ว ฯ

๒๔. วันที่ ๑๑ ธ.ค. เวลาเช้าเสด็จรับบิณฑบาต ตามหมู่บ้านราษฎร แล้วเสด็จกลับมาประทับเสวยที่พลับพลามีราษฎรนำภัตตาหารตามมาถวายเหมือนวันวานนี้ เสวยแล้วทรงอนุโมทนาเช้า ๒ โมงเศษ เสด็จจากพลับพลาทรงพระดำเนินมาโดยทางเก่า เสด็จเข้าทอดพระเนตรวัดตระพังทองหลาง ซึ่งอยู่ริมทางวัดนี้มีเป็นมณฑปหรือวิหารสัณฐาน ๔ เหลี่ยมก่อด้วยอิฐ สูงราว ๕ วา กว้างราว ๓ วา ตามผนังข้างนอก ๓ ด้านทำเป็นเรือนแก้ว มีภาพพระพุทธรูปและเทวดาติดอยู่ในเรือนแก้วเหล่านั้น แต่ชำรุดหลุดหักลงมาโดยมาก ด้านหน้าประตูเข้า ฯ แล้วเสด็จต่อไปผ่านหน้าวัดโพธิ์ เช้า ๔ โมงเศษ เสด็จถึงวัดกลาง ซึ่งเคยประทับพักเสวยเพลเมื่อเวลาเสด็จไป มีพระสงฆ์และราษฎรนำภัตตาหารมาคอยเฝ้าถวายเหมือนคราวก่อน เสวย

แล้วประทานของแจกแก่กำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรตามสมควรแล้ว เสด็จเข้าประทับพักในโบสถ์ บ่าย ๓ โมงเศษเสด็จต่อไป เสด็จแวะเข้าทอดพระเนตรวัดกำแพงงามอันอยู่ติดกับทางซึ่งเสด็จผ่านมา วัดนี้ไม่มีกำแพงงามสมชื่อวัด เป็นวัดคาดทอดพระเนตรแล้วเสด็จต่อมา มีคนไข้เขาหามสวนทางเสด็จมาตรัสถามได้ความว่าเป็นไข้พิษ มารดาบิดาไปรับมาแต่อำเภอกงไกรลาส เป็นคนชาวเมืองเก่า ไปเป็นตำรวจภูธรอยู่ที่นั่น ทรงหยุดเอาเป็นพระธุระ ตรัสให้พระครูเข้าตรวจและให้ยารับประทานในเดี๋ยวนั้น และให้ยาไว้สำหรับต่อไปด้วยและคนเจ็บนั้นบิดาคน ๑ ลูกข้างคน ๑ หามมา ตรัสสั่งให้ไวยาวัจกรในพระองค์จ่ายค่าข้างประทานเพื่อได้ข้างคนหาม ฝ่ายบิดาจะได้เอาธุระในการพยาบาล เสร็จการพยาบาลแล้วเสด็จต่อมามีพวกราษฎรชาวสวรรคโลกบ้างและสุโขทัยบ้าง ตามมารับเสด็จในระหว่างทางซึ่งมีระยะไกลตั้งหลายสิบเส้นเป็นหมู่ ๆ กันหลายสิบคนอึงคนามตามถนนที่เสด็จมา มีราษฎรออกมานั่งอยู่ริมทางเป็นหมู่ ๆ บ้างก็ตั้งที่บูชาและน้ำมนต์ บ้างก็ตั้งที่เลี้ยงน้ำร้อน ทรงหยุดพักเสวยน้ำร้อนและทรงปฏิสันถารประทานด้ายสายสิญจน์หนังสือธรรมตลอดมา บ่าย ๕ โมงเศษเสด็จถึงท่าถนน พวกชาวตลาดที่นั่งตั้งที่บูชาคอยประทับรับเสด็จ มีข้าราชการมาคอยรับเสด็จ

หลายนาย เสด็จลงประทับเรือที่นั่งพายพร้อมด้วยผู้ว่าราชการเมือง ล่องลงมาตามลำน้ำ บ่าย ๕ โมง ๑๗ นาที เสด็จถึงแพพลับพลา มีข้าราชการและราษฎรมาคอยรับเสด็จอยู่ริมตลิ่งท่าน้ำเป็นอันมาก เสด็จขึ้นบนท่าน้ำ ให้ผู้มาคอยรับเสด็จได้เฝ้าแล้ว เสด็จกลับลงพลับพลาแพ ครั้นย่ำค่ำเสด็จขึ้นประทับณะรำท่าน้ำ ทรงปฏิสันถารและทรงแสดงความชอบพระทัยแก่พวกราษฎร ผู้ที่ถูกเกณฑ์มาหายหามในคราวเสด็จเมืองเก่านั้น พวกที่ถูกเกณฑ์มานั้น โดยมากเป็นพลเรือนมีอันจะกินเป็นพื้น ไม่ต้องการค่าแรงที่จะประทาน ต้องการหนังสือธรรมและยาแก้โรคมากกว่า แล้วเสด็จลงพลับพลาแพเวลาเกือบ ๒ ทุ่ม เสด็จขึ้นประทับณะรำท่าน้ำอีก มีพระสงฆ์และราษฎรมาคอยเฝ้าอีกมากตรัสปฏิสันถารตามสมควรแล้วประทานพระธรรมเทศนาด้วยอุบาย ให้เกิดความสุขคล้ายที่ทรงแสดงแก่พวกราษฎรที่ตำบลเตาทุเรียงเมืองสวรรคโลก จบแล้วทรงเห็นความภักดีของพวกที่มาแต่บ้านไกล ๆ เช่นบ้านโตนดซึ่งมีหนทางเดินตั้งวัน จึงทรงแจกหนังสือธรรมต่างอย่าง ต่อไปพระธรรมธราจารย์นำพระสงฆ์เฝ้า ประทานของแจกแก่ผู้ที่ยังไม่ได้รับประทานตามสมควรแล้ว ทรงจัดการคณะสงฆ์ต่อไป คือให้พระครูศีลวัตรวิจารณ์ เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองสุโขทัย แต่คงว่าคณะ

แขวงเมืองตามเดิม กว่าจะมีตัวแทน และทรงพระอนุญาตให้เป็นพระอุปัชฌาย์ในเมืองนั้นได้ด้วยต่อเมื่อเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ จึงจะประทานตราตั้งออกมา และตรัสสั่งพระธรรมธราจารย์ให้ออกลิขิต ตั้งให้พระครูศีลวัตรวิจารณ์เป็นเจ้าอาวาสวัดคูหาสุวรรณ์แทนพระประดับเจ้าคณะเมืองเก่า ผู้ถูกออกจากราชการเหตุเลือกไสไม่ส่งตัวสามเณรผู้ถูกเกณฑ์เข้ารับราชการเป็นทหาร เมื่อเดือนกันยายนหลังนี้ ถอนพระประดับออกจากตำแหน่งเจ้าอาวาส เพราะพระผู้ถูกออกจากตำแหน่งบรรดาศักดิ์ [1] ด้วยทำผิดต่อราชการเช่นนี้ ไม่สมควรจะให้เป็นผู้ออกหน้าออกตาต่อไป ตรัสถึงการคณะสงฆ์อยู่จนเกือบ ๔ ทุ่ม จึงเสด็จพัก ฯ

๒๕. วันที่ ๑๒ ธ.ค. เวลาเช้าย่ำรุ่งเศษ เสด็จลงเรือที่นั่งพายข้ามไปยังฝั่งตะวันตก เสด็จขึ้นทรงรับบิณฑบาตโดยถนนริมแม่น้ำทางเหนือ แล้วเสด็จกลับขึ้นประทับณ ปะรำหน้าศาลารัฐบาล มีข้าราชการและราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวายเหมือนวันก่อน ๆ เสวยแล้วทรงอนุโมทนาด้วยธรรมิกถา ทรงพรรณาเนื้อความในปฏิสันถารสองประการ คืออามิษปฏิสันถารทำการต้อนรับผู้มาจากถิ่นอื่น ซึ่งมาถึงถิ่นของตน ด้วยอามิษ

1. ต้นฉบับเป็นบรรดาศักดิ์ น่าจะเป็น สมณศักดิ์

เช่นพวกข้าราชการและราษฎรได้นำภัตตาหารมาถวายแก่ภิกษุสงฆ์ผู้มาถึงเมืองนี้ ๑ ธรรมปฏิสันถาร คือต้อนรับแก่ผู้ที่จรมาด้วยการที่แสดงอาการดีต่อ คือถ้าผู้มาเป็นผู้ใหญ่ก็พึงกราบไหว้เคารพนอบนบเป็นต้น ถ้าผู้มาเป็นผู้น้อยก็ปราศรัยไต่ถามแสดงอาการดีต่อตามสมควร ๑ ธรรมสองประการนี้เป็นสำคัญในพระศาสนาอย่างหนึ่ง ในที่สุดพระธรรมเทศนา ได้ทรงอำนวยพรแก่ทายกทายิกาทั้งหลายแล้ว ประทานพระมหาสมณศาสนสั่งพระครูศีลวัตรวิจารณ์ เข้าคณะแขวงเมืองเป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองสุโขทัย และประทานนามสกุลแก่ผู้ที่ทูลขอแล้วเสด็จลงเรือที่นั่งตามเดิม นายแป๊ะพ่อค้าในเมืองนี้ก็นำเรือกลไฟของตนมาจูงเรือที่นั่งพร้อมด้วยเรือขบวน ๑๐ ลำเศษ เข้า ๓ โมง ๒๘ นาที เรือเคลื่อนจากหน้าพลับพลาแพขึ้นไปตามลำน้ำยมตามเดิม กรมตำรวจภูธรเข้าแตรถวายคำนับส่งเสด็จอยู่ที่ท่า มีชาวแพชาวเรือและตามหน้าวัดตกแต่งแสดงอาการส่งเสด็จเหมือนเวลาที่เสด็จมา ถึงหน้าวัดวังตำบลคลองเขนงแม่น้ำตื้นทั้งน้ำก็ลดลงมาก เรือกลไฟติดพวกราษฎรผู้ตามเสด็จมา และราษฎรตามตลิ่งผู้คอยดูเสด็จ ต้องลงช่วยกันเข็นอยู่เกือบครึ่งชั่วโมง จึงออกต่อไปได้ เสวยแพลกลางทาง บ่าย ๔ โมง ๑๕ นาทีถึงพลับพลาแพหน้าวัดกุฎจีน อำเภอศรีสำโรง ซึ่งเคยประทับ

แรมเมื่อเวลาเสด็จไป ระยะทางแต่พลับพลาแพหน้าศาลากลางมาถึงที่นี่ ๖๐๐ เส้นเศษ เรือเดินโดยใช้เรือกลไฟจูงเกือบ ๖ ชั่วโมง จึงถึง น้ำเชี่ยวจัด มีพระสงฆ์พร้อมด้วยราษฎรคอยรับเสด็จอยู่ที่ท่ามากประมาณสัก ๓๐๐ และมีพิพาทย์ประโคมรับเสด็จครึกครื้นกว่าเมื่อคราวเสด็จพักเวลาเสด็จไป เสด็จขึ้นประทานปฏิสันถารแก่ผู้มาคอยรับเสด็จตามสมควรแล้ว ประทับพักณะรำลานหน้าวัด มีพวกอุยาสกอุยาสิกาในตำบลนั้นถวายดอกไม้ธูปเทียนและของอื่น ๆ ที่มีในแขวงนั้น แล้วพระครูเอมเจ้าคณะแขวงกราบทูลเชิญเสด็จทอดพระเนตรวัดคลองโป่ง ซึ่งเป็นที่อยู่ของเธอ เสด็จทรงพระดำเนินไปโดยถนนระหว่างตลาด มีชาวตลาดตั้งที่บูชาตั้งน้ำมนต์ตกแต่งสถานที่รับเสด็จมาก ทรงปฏิสันถารและประทานด้ายสายสิญจน์ไปในระหว่างทาง เสด็จถึงวัดคลองโป่ง มีราษฎรคอยเฝ้าอยู่ที่นี่ก็มาก เสด็จเข้านมัสการพระในโบสถ์แล้วเสด็จเที่ยวทอดพระเนตรตามสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้นแล้ว เสด็จขึ้นประทับพักยนกุฏิพระครูพวกราษฎรและพระสงฆ์ตามเสด็จขึ้นไปเฝ้ายนกุฏิแน่น น่ากลัวกุฏิจะหักประทานพระธรรมเทศนา ด้วยเรื่องให้บุคคลทำเกาะคือที่พึ่งของตน ด้วยธรรม ๔ ประการ คือ ด้วยความเพียร ๑ ด้วยความไม่ประมาท ๑ ด้วยความรู้จักระวังตัว ๑ ด้วยความ

รู้จักข่มใจ ๑ มีใจความว่า คนเราที่เกิดมาได้ชื่อว่าหันหน้าสู่ความตายเสมอไป และเมื่อตายไปแล้ว ตามทางพระศาสนาท่านกล่าวว่า ต้องกลับเวียนมาเกิดอีก เพราะกรรมคือความกระทำของตน กรรมยังไม่หมดตราบใด ก็ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏสงสารตราบนั้น เพราะฉนั้นสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์จึงได้ตรัสสอนให้บุคคลผู้ว่ายอยู่ในสังสารวัฏกระทำเกาะคือที่พึ่งของตนด้วยธรรม ๔ ประการ เปรียบเหมือนบุคคลผู้ตกอยู่ในมหาสมุทรทะเลใหญ่แล้วแสวงหาเกาะหรือแม้เรือแพและไม้กระดานฉะนั้น ในธรรม ๔ ประการนั้นข้อต้นมีใจความว่า ให้มีความเพียร ตั้งต้นแต่เพียรหมั่นทำมาหากิน เพียรศึกษาศิลปวิทยา ตลอดถึงเพียรในปธาน ๔ ข้อ ๒ คือ ความไม่ประมาทตั้งต้นแต่เลี้ยงสัตว์พาหนะและทำนาค้าขายแล้วไม่ประมาทเลินเล่อในกิจที่ตนกระทำ ตลอดถึงไม่ประมาทในการละยาบำเพ็ญบุญกุศล ข้อ ๓ ให้รู้จักระวังตัวซึ่งเรียกว่าสัญญมะนั้น ทรงยกความเว้นจากทุจริตและมิจฉาอาชีวะขึ้นแสดง ข้อที่ครบ ๔ ให้รู้จักข่มใจนั้น คือ เมื่อใจมีความโลภโกรธหลงเกิดขึ้นก็คอยข่มห้ามไว้ให้เหมือนมารดาบิดาห้ามปรามบุตรธิดาเสียจากความประพฤติชั่วฉะนั้น ในที่สุดพระธรรมเทศนาประทานพรแล้ว ประทานด้ายสายสิญจน์แก่เด็กยุตรราษฎรจวน

ย่ำค่ำเสด็จกลับ ถึงพลับพลาแพย่ำค่ำเศษ ๑ ทุ่มเศษเสด็จขึ้น ประทับณปะรำ ทรงสวดพระพุทธมนต์ พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ โดยทำนองธรรมยุตเพื่อให้พระสงฆ์และชาวบ้านได้ฟังแปลก ๆ มีพระสงฆ์ราวเกือบร้อยรูปและราษฎรอีกหลายร้อยคนมานั่งประชุมเฝ้าและฟังสวดมนต์อยู่ในที่นั้น สวดมนต์จบแล้วประทานพระธรรมเทศนา ด้วยธรรมอันจะทำบุคคลให้เป็นคนดี ที่เรียกว่าสัปปุริสธรรม ๗ ประการ คือ ศรัทธา เชื่อต่อเหตุการณ์ที่ควรเชื่อ ๑ หิริ ละอายแก่ใจไม่กล้าทำความชั่ว ๑ โอตตัปปะ เกรงกลัวต่อผลของความประพฤติชั่ว ๑ พาหุสัจจะ ความเป็นคนเคยได้ยินได้ฟังมาก คือจำทรงธรรมและรู้ศิลปวิทยามาก ๑ วิริยะ มีความเพียร ๑ สติ ๑ มีปัญญา ๑ มีใจความในเบื้องต้นว่า บุคคลผู้เกิดมาย่อมอยากเป็นคนดี ซึ่งหมายเอาเป็นสัตบุรุษด้วยกันทุก ๆ คน แต่การที่จะเป็นสัตบุรุษได้นั้นไม่ได้เป็นด้วยชาติหรือแซ่ ย่อมเป็นได้ด้วยธรรมอันเป็นคุณสมบัติ ไม่ว่าเด็ก ผู้ใหญ่ หญิง ชาย คฤหัสถ์บรรพชิต ถ้าบริบูรณ์ด้วยธรรม ๗ เหล่านี้แล้ว ก็ชื่อว่าเป็นคนดีได้ แล้วทรงอธิบายถึงธรรม ๗ ประการนั้นพอได้ใจความ ในที่สุดพระธรรมเทศนา ประทานพรและตรัสอนุโมทนากถาอยู่ตามสมควร ต่อไป พวกข้าราชการพร้อมด้วยกำนันผู้ใหญ่บ้านและ

ราษฎรในตำบลนั้น มีหลวงภักดีราชกิจ กรรมการพิเศษเป็นต้น กราบทูลขอประทานพระอนุญาต เพื่อทำพิธีสมโภช ในการที่เสด็จมาถึงแขวงนี้ ทรงพระอนุมัติแล้วแต่จะทำกัน ประทับ ณ พระเก้าอี้ ราษฎรนั่งล้อมรอบเป็นกลุ่มเวียนเทียนสมโภช ๓ รอบ ตามธรรมเนียมของเขาเสร็จพิธีแล้วประทานของแจกแก่พระสงฆ์ และข้าราชการตลอดถึงราษฎรตามสมควร เกือบ ๔ ทุ่มจึงเสด็จลงพลับพลาแพ ฯ

๒๖. วันที่ ๑๓ ธ.ค. เวลาเช้าย่ำรุ่งเศษ เสด็จรับบิณฑบาต โดยถนนริมแม่น้ำสายใต้อย่างเงียบ ๆ ตรัสให้พระสงฆ์ทั้งหลายแยกกันไปทางเหนือข้างทางใต้ข้าง ราษฎรไม่ทันรู้สึก แม้ถึงดังนั้นยังเต็ม ๆ บาตรด้วยกันทุกรูป แล้วเสด็จกลับมาประทับ ณ ปะรำที่ลานวัดมีข้าราชการและราษฎรนำภัตตาหารมาถวายมากเหมือนคราวก่อน เสวยแล้วทรงอนุโมทนาด้วยธรรมกถาโดยสังเขปแล้ว เสด็จลงประทับ ณ เรือที่นั่ง เพื่อเสด็จกลับคืนยังเมืองสวรรคโลกอีก ฯ

หมายเหตุทั่วไปสำหรับเมืองสุโขทัย ฯ เมืองนี้ศาลากลางตั้งอยู่ฝั่งซ้ายแห่งแม่น้ำยม ห่างจากแม่น้ำขึ้นไปไม่ถึง ๒๐ วา แบ่งเป็น ๓ อำเภอ คือ อำเภอเมือง ๑ อำเภอศรีสำโรงอันต่อกับเมืองสวรรคโลก ๑ อำเภอกงไกรลาศอันติดกับอำเภอชุมแสงเมืองพิษณุโลก ๑ ฯ

วัดในตำบลหนึ่ง ๆ มีไม่มาก อย่างมากเพียง ๔ วัดเท่านั้น และมีวิสุงคามสีมาเป็นพื้น วัดในแขวงเมืองตามที่ได้เห็น โบสถ์วิหารใช้ก่อด้วยอิฐเป็นพื้น ที่เป็นฝาไม้ฐานก่ออิฐก็มีบ้าง ส่วนกุฏิที่อาศัยแห่งพระสงฆ์ เป็นฝากระดานมุงกระเบื้องดินเป็นพื้น มุงแฝกก็มีบ้างแต่น้อย ฯ พระสงฆ์ในวัดแขวงเมืองอย่างมากถึง ๓๐ รูป อย่างน้อยก็ยังพอคณะสงฆ์ แต่ในแขวงศรีสำโรงอย่างมากเพียงวัดละ ๕ รูป อย่างน้อย ไม่พอคณะสงฆ์ แต่มักจะมีวัดละ ๕–๖ รูปเป็นพื้น ฯ การอยู่กินของพระสงฆ์ทราบว่าในแขวงเมืองพอเป็นไปได้ ไม่ถึงกับฝืดเคือง ในแขวงศรีสำโรงบริบูรณ์กว่าแขวงเมือง ความประพฤติการนุ่งห่มและมรรยาทค่อนข้างเรียบร้อย อธิกรณ์ไม่ค่อยมี ที่มีมักเป็นเรื่องเล็กน้อย การรักษาวัดยังไม่ดีปล่อยให้รก แต่ค่อยดีกว่าที่เมืองสาวรรคโลก อาการของพวกเจ้าคณะอยู่ข้างเปรียว เป็นเพราะไม่เคยเข้าผู้ใหญ่ การสมาคมกันเองก็เหินห่าง เว้นเสียแต่ที่รู้จักกันเฉพาะรูป โดยที่สุดพวกเจ้าคณะในแขวงอื่น ผู้มาเฝ้าในคราวเสด็จนี้ไม่รู้จักจะหาที่พัก ต้องช่วยตรัสฝากให้ก็มี ฯ

การคณะแบ่งเป็น ๓ แขวง เท่าจำนวนอำเภอ ฯ เจ้าคณะเมืองว่างเสด็จมาคราวนี้ ทรงออกพระมหาสมณศาสน์ตั้งให้พระครูศีลวัตรวิจารณ เจ้าคณะแขวงเมือง เป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้า

คณะเมือง แต่ยังคงว่าแขวงเมืองอยู่ด้วย พระครูเอมเป็นเจ้าคณะแขวงศรีสำโรง เป็นผู้กว้างขวาง การคณะจักว่าเรียบร้อยเจ้าคณะแขวงกงไกรลาศว่าง แต่เจ้าคณะตั้งพระมาขึ้นเป็นผู้รั้งเสด็จมาคราวนี้ไม่โปรด เพราะเป็นการตั้งข้ามผู้ใหญ่ไป จึงทรงตั้งเจ้าอธิการเผือกเป็นเจ้าคณะแขวงโดยกิตติมศักดิ์ พระมาผู้ศิษย์คงเป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะแขวงไปตามเดิม ฯ

ราษฎรในพื้นเมืองไม่สู้มาก ทราบจำนวนในบัดนี้ว่าราว ๔๐๐๐๐ คนเป็นคนบริบูรณ์โดยมาก แถบดอน ๆ ขึ้นไปมักทำไร่ทำนากันโดยมาก เป็นคนพอมีอันจะกิน เอาใจใส่ในทางพระศาสนาดี ทั้งอัธยาศัยและมารยาท ก็ดูสุภาพเรียบร้อย โอยอ้อมอารีในตำบลที่ตั้งเมือง เป็นคนสะอาดสะอ้านมาก ฯ

การศึกษาของราษฎร แพร่หลายทั่วถึง แม้จนตำบลที่ดอน ๆ พอสมแก่ภูมิประเทศ ราษฎรอ่านหนังสือออกกันโดยมาก ฯ

ตอนที่ ๗ เสด็จคืนเมืองสวรรคโลกครั้งที่ ๓ และเมืองพิชัยเก่า

๒๖. วันที่ ๑๓ ธ.ค. เช้า ๓ โมง ๑๕ นาที เรือยนต์จูงเรือที่นั่งพร้อมด้วยเรือพระสงฆ์และข้าราชการผู้ตามเสด็จเคลื่อน

จากท่าหน้าวัดกุฎีจีนขึ้นมาตามลำน้ำยม เช้า ๔ โมง ๔๔ นาที ถึงวัดหนองโว้ง อันเป็นเขตเมืองสวรรคโลก ซึ่งเป็นที่ประทับร้อน มีพระสงฆ์ในเมืองนี้ประมาณ ๓๐ รูปเศษ และข้าราชการอีกหลายนาย มีพระเกษตรสงครามผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้น มาคอยรับเสด็จที่วัดนี้ เสด็จขึ้นประทานปฏิสันถารแก่ผู้มาคอยรับเสด็จตามสมควร แล้วเสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญ มีรายฎรนำภัตตาหารมาถวายเป็นอันมาก เสวยแล้วประทานพระธรรมเทศนาอนุโมทนาภัตตทาน ด้วยเรื่องสุขเกิดแต่การมีทรัพย์และหนทางอันจะให้เกิดทรัพย์ จบแล้วทรงอำนวยพรและประทานของแจกแก่พระสงฆ์ในวัดนั้น และรายฎรผู้มาบำเพ็ญกุศลตามสมควรแล้ว เสด็จลงจากศาลาเที่ยวทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้น ฯ วัดนี้เป็นวัดใหญ่ มีของก่อสร้างใหม่มาก ทั้งพื้นวัดสะอาดสอ้านดี พระอุปัชฌายพุกอายุ ๘๐ พรรษา ๕๐ เป็นพระอธิการ พระแสงอายุ ๕๘ พรรษา ๕ ผู้เคยเป็นเจ้าคณะเมืองนี้มาก่อน ลาสิกขาบทแล้วกลับบวชอีกเป็นรองพระอธิการ ฯ ทอดพระเนตรเห็นกำแพงแก้ว ซึ่งยังทำไม่แล้ว ค้างอยู่ ทรงช่วยการปฏิสังขรณ์เป็นส่วนพระองค์ แล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง บ่าย ๑ โมง ๔๔ นาที เรือเคลื่อนจากท่าวัดหนองโว้งขึ้นมาตามลำน้ำต่อมา ถึงหน้าวัดไผ่ล้อม อันตั้งอยู่ฝั่งตะ

วันตกแห่งแม่น้ำ ตรัสสั่งให้หยุดเรือที่นั่ง เสด็จขึ้นทรงดำเนินโดยไม่มีในหมายเสด็จ แม้ดังนั้นยังมีพระสงฆ์และราษฎร ตามวัดและบ้านที่เสด็จผ่านมารับยอกกันมีตั้งที่บูชา ลาดพรมบ้างผ้าบ้าง รับเสด็จตามหน้าสถานที่อยู่ของตน ๆ และมีผู้ผสมตามเสด็จมากขึ้นโดยลำดับ เสด็จดำเนินมาโดยถนนสายริมแม่น้ำประทับพักตามหน้าวัดซึ่งเตรียมไว้รับเสด็จ ประทานปฏิสันถารและของแจกมาในระหว่างทาง ถึงท่าตรงพลับพลาที่ประทับเสด็จลงเรือที่นั่งพายข้ามมายังฝั่งตะวันออก ถึงท่าหน้าพลับพลาย่ำค่ำเศษ มีข้าราชการและราษฎรคอยรับเสด็จอยู่ที่ท่าหลายสิบคน เสด็จขึ้นทรงปฏิสันถารตามสมควรแล้ว เสด็จขึ้นพลับพลา ๑ ทุ่มเสด็จออกยังมุขพลับพลามีพระสงฆ์พร้อมด้วย ข้าราชการและราษฎรบ้านแถบนั้นบ้าง มาแต่บ้านไกลบ้าง ประมาณ ๓๐๐ คนคอยเฝ้าอยู่ ทรงสวดพุทธมนต์พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จจบแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาด้วย ธรรมอันเป็นหัวใจแห่งพระศาสนา ๓ ประการ คือ ความไม่ทำยาป ๑ ความบำเพ็ญกุศลให้ถึงพร้อม ๑ ความทำใจของตนให้ผ่องใส ๑ ต่อไปทรงโอวาทแก่ภิกษุสงฆ์ด้วยเรื่องให้มีสมณสัญญา หิริโอตตัปปะตั้งอยู่ในสังวร และเอาธุระพระศาสนา ตามสมควร ยามเศษเสด็จพัก ฯ

๒๗. วันที่ ๑๔ ธ.ค. เช้าย่ำรุ่งเศษเสด็จออกหน้ามุขพลับพลา มีรายฎรนำภัตตาหารมาคอยถวาย เพื่อเสวยกลางทาง หลายคน ตรัสให้ถวายพระสงฆ์ผู้มาคอยส่งเสด็จ เสด็จจากพลับพลาทรงดำเนินไปยังสถานีมีพระสงฆ์และข้าราชการทั้งพลเรือนและตำรวจภูธร พร้อมทั้งรายฎรหลายร้อย มาคอยส่งเสด็จที่สถานี ทรงปฏิสันถารอยู่พอเวลาขบวนรถออกเสด็จขึ้นประทับรถไฟพ่วงพิเศษ เช้า ๑ โมง ๓ นาทีรถเคลื่อนจากสถานี มีพระผู้ใหญ่ในเมืองสวรรคโลกบ้าง ในเมืองสุโขทัยบ้าง และข้าราชการมีผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้น ตามเสด็จมาในรถเพื่อส่งเสด็จถึงบ้านดาราเช้า ๒ โมงถึงสถานีบ้านดารา มีข้าราชการในเมืองพิชัย มีผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้นและพระสงฆ์หลายรูป มีเจ้าคณะเมืองพิษณุโลกและเจ้าคณะเมืองพิชัยเป็นต้น มาคอยรับเสด็จที่นี่ เสด็จลงจากรถประทับณะปะรำซึ่งนายไวเลอร์ปลูกตกแต่งไว้รับเสด็จประทับเสวยเช้าที่นั่น นายไวเลอร์พร้อมด้วยรายฎรในตำบลนั้นราว ๓๐ คน นำภัตตาหารมาถวาย ยังมีรายฎรชาวสวรรคโลกมีแก่ใจนำบิณฑบาตขึ้นรถไฟตามมาถวายถึงที่นี่อีก เสวยแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาด้วยเรื่องหน้าที่อันผู้เกิดมาจำต้องทำ คือ บุพพการทำอุปการแก่เขาก่อน ๑ ปฏิการทำตอบแทนท่าน ๑ จบแล้วทรงอนุโมทนา

พร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งปวงและประทานแจกเหมือนก่อน พระสงฆ์และข้าราชการในเมืองสวรรคโลกและเมืองสุโขทัยผู้ตามมาส่งเสด็จกลับคืน แล้วเสด็จขึ้นประทับรถต่อเพื่อเสด็จไปลงเรือที่นั่งซึ่งเมืองจัดเตรียมไว้รับเสด็จที่สพานปรมินทร์ ห่างจากสถานีรถราว ๒๐ เส้น เช้า ๔ โมงเศษ เสด็จถึงท่าเป็นที่เสด็จลงเรือ ท่านี้เมืองปลูกเป็นสพานออกไปกลางแม่น้ำราวเกือบ ๑ เส้น มุงด้วยใบสัก ตกแต่งด้วยดอกไม้ใบไม้สด เพื่อเป็นที่เสด็จลงเรือโดยทางชลมารค ประทับพักอยู่ที่ท่าสพานประทานปฏิสันถารและของแจกแก่พวกกำนันผู้ใหญ่บ้านผู้จัดการปลูกทำตกแต่งรับเสด็จแล้วเสด็จลงเรือที่นั่งเป็ด ๘ แจว พระยาพิชัยรณรงค์สงครามผู้ว่าราชการเมืองพิชัยและหม่อมเจ้าทัศโนภาสตามเสด็จมาในเรือ เช้า ๔ โมง ๓๘ นาที เรือเคลื่อนจากท่าพร้อมด้วยเรือผู้ตามเสด็จ ๘ ลำ ล่องลงมาตามลำน้ำน่าน แม่น้ำนี้ใหญ่กว่าแม่น้ำยมสัก ๒ เท่ากว้างราว ๒ เส้น และไม่คดเหมือนแม่น้ำยม ยังแห่งเป็นหาดยื่นออกมามากแลดูงาม ตามตลิ่งเป็นสวนข้าง เป็นไร่ถั่วข้าง เป็นป่าข้าง เสวยเพลกลางทางเที่ยง ๔๐ นาที ถึงท่าที่ว่าการอำเภอเมืองพิชัยเก่า มีปะรำปลูกในน้ำ เพื่อเป็นที่พักเรือที่นั่ง บ่าย ๓ โมง ๓๖ นาที เสด็จขึ้น มีพระสงฆ์ในเมืองนี้ราว ๓๐ รูป และข้าราชการหลายนายคอย

รับเสด็จ เสด็จทรงพระดำเนินผ่านไปโดยถนนตลาด เลี้ยวไปโดยถนนริมแม่น้ำ ตามตลาดและตามหน้าบ้านที่เสด็จผ่านไปมีตกแต่งตั้งที่บูชารับเสด็จตามสมควร เสด็จผ่านวัดโพธาราม วัดนี้มีพระรูปเดียว แล้วเสด็จเข้าทอดพระเนตรวัดมหาธาตุอันอยู่ติดกับวัดโพธาราม วัดนี้ไม่มีอะไรเป็นหลักฐาน สมกับที่ชื่อว่าวัดมหาธาตุ เป็นวัดตาด แต่การรักษาพื้นวัดสะอาดสะอ้านดี ทรงนมัสการพระแล้ว เสด็จเที่ยวทอดพระเนตรตามสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้นแล้ว เสด็จต่อไปอีกราว ๕๐ เส้นเศษถึงวัดหน้าพระธาตุมีราษฎรคอยเฝ้าอยู่ประมาณ ๕๐ – ๖๐ คน วัดนี้น่าจะเก่ามาก ฐานพื้นโบสถ์เป็นแลงก่อ เป็นโบสถ์โถง มีวิหารก่ออยู่หลังหนึ่ง ก่อทึบไม่มีหน้าต่างคล้ายโบสถ์พระพุทธชินราช ชำรุดมากหลังคามุงด้วยแฝกไว้แทน มีพระประธานก่อ หน้าตักขนาด ๘ ศอก ประดิษฐานอยู่ในนั้น และมีพระเจดีย์อยู่องค์หนึ่งหลังวิหาร ก่อด้วยแลง เหลืออยู่แต่ฐาน ใหญ่พอใช้ มีอิฐหักพังถมอยู่มาก ชะรอยจะเป็นอิฐที่ก่อเพิ่มเติมปฏิสังขรณ์ขึ้นในปูนหลัง วัดนี้มีถาวรวัตถุเก่าหลายอย่าง ซึ่งส่อว่าเป็นวัดเก่า พระผลผู้รั้งตำแหน่งเจ้าอาวาสรู้จักรักษาของเก่าด้วยทอดพระเนตรเห็น ทรงสรรเสริญและตรัสกำชับว่าถาวรวัตถุของเก่าเป็นของก่อ แม้ถึงจะชำรุดทรุดโทรม ก็ควรจะรักษาไว้อย่าปล่อยให้

หญ้าและต้นไม้ชั้นไต้เว้นเสียแต่ที่ทำด้วยไม้ พื้นวัดสะอาดสะอ้านเรียบร้อย ตรัสสั่งพระธรรมธราจารย์ให้แจ้งแก่เจ้าคณะในหัวเมืองสวรรคโลกและสุโขทัยมาดูวัดเหล่านี้เพื่อได้เห็นตัวอย่างจะได้รู้จักรักษาวัดของตน ๆ ให้ดีขึ้น ทอดพระเนตรตามสถานที่ในวัดแล้ว เสด็จประทับพัก ณ ปะรำที่วัดเตรียมไว้รับเสด็จ มีรายฎรในตำบลนี้ประมาณ ๕๐ – ๖๐ คน มาคอยเฝ้าอยู่ที่นั่นบ้างถวายดอกไม้ธูปเทียนแล้ว ประทานธรรมด้วยเรื่องหัวใจพระศาสนา คือความไม่ประมาท แล้วทรงผูกข้อมือเด็ก บ่าย ๕ โมงเศษเสด็จกลับโดยทางเก่า ถึงปะรำที่จอดเรือที่นั่งย่ำค่ำ ๓๕ นาที มีรายฎรนำของบริโภคมาคอยถวาย ทรงปฏิสันถารตามสมควรแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่ง ๑ ทุ่มเศษ เสด็จขึ้นประทับณปะรำท่าน้ำ ทรงสวดมนต์สติปัฏฐานปาฐะพร้อมด้วยพระสงฆ์ ผู้ตามเสด็จจบแล้ว พระสงฆ์ราว ๕๐ รูปเฝ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน ประทานของแจกตามสมควรแก่ฐานานุรูปแล้ว ประทานพระโอวาทด้วยเรื่องทำตนให้เป็นประโยชน์ คล้ายที่เคยทรงมาแล้ว เมื่อจบพระโอวาทแล้ว ตรัสแก่พระครูวิเชียรปัญญามหามุนี เจ้าคณะเมืองว่า พระผลผู้รั้งตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดหน้าพระธาตุทำการในหน้าที่เจ้าอาวาสโดยเรียบร้อย สมควรจะออกสิทธิตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสได้ และทรงปรารภถึงวัดโพธาราม วัดกลาง วัดมหาธาตุ

ซึ่งเสด็จผ่านไปทอดพระเนตรเมื่อเย็นนี้ อันอยู่ติดๆกัน สมควรจะรวมเข้าวัดเดียวกันได้ จึงตรัสสั่งเจ้าคณะเมืองให้จัดการรวม ถ้าใหญ่มากนัก จงแยกเสียเป็นคณะ ๆ แล้วตรัสแก่ท่านพวกเจ้าคณะถึงการคณะสงฆ์อยู่พอสมควรแก่เวลา ยามเศษเสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ อำเภอพิชัยเก่านี้ แต่ก่อนเป็นที่ตั้งเมืองเป็นเมืองที่สมบูรณ์ในแถบหัวเมืองฝ่ายเหนือ แต่บัดนี้ว่าการเมืองยกไปตั้งที่เมืองอุตรดิตถ์ ซึ่งเรียกว่าเมืองพิชัยใหม่ ที่นี่กลายเป็นอำเภอไป ร่วงโรยลง เพราะราษฎรอพยพไปอยู่เสียที่อื่นมากเหลืออยู่น้อย เรือแพตามลำน้ำมีน้อยห่าง ๆ กัน พระสงฆ์วัดหนึ่ง ๆ อย่างมาก ทราบว่าเพียง ๗ รูป ๘ รูป ที่รูปเดียวก็มีแต่การรักษาวัดโดยมาก สะอาดสะอ้านดีกว่าที่เมืองสวรรคโลกสุโขทัย การครองผ้าขนบธรรมเนียมยังไม่เรียบร้อย ฯ

๒๘. วันที่ ๑๕ ธ.ค. เช้าเสด็จรับบิณฑบาตโดยถนนตลาดแล้ว เสด็จกลับมาประทับที่ท่ารำท่าน้ำ มีข้าราชการและราษฎรนำบิณฑบาตมาถวายประมาณ ๒๐๐ คน เสวยแล้วประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานด้วยเรื่องกรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เป็นต่างๆกัน คล้ายที่เคยทรงมาแล้ว เมื่อจบเทศนาทรงประทานพรประทานของแจก และทรงผูกข้อมือเด็กเหมือน

ก่อน แล้วเสด็จลงเรือกันยั เช้า ๓ โมงเศษ เรือเคลื่อนจากท่า ล่องลงมาตามลำน้ำต่อไป ถึงหน้าวัดดอกไม้ ซึ่งเป็นที่อยู่แห่ง พระครูบ่าน เจ้าคณะแขวงนี้ ตรัสสั่งให้หยุดเรือกันยั เสด็จขึ้น ทอดพระเนตรโดยไม่มีในหมายเสด็จ วัดนี้เป็นวัดไม่เจริญแห่ง แล้งเต็มที สู้วัดที่เสด็จทอดพระเนตรเมื่อวานนี้ไม่ได้ ไม่สมควร เป็นที่อยู่แห่งเจ้าคณะแขวง ด่อว่าเจ้าอาวาสไม่เอาใจใส่หรือไม่ กว้างขวางพอ จึงปล่อยให้วัดโทรมแลพ้นทรุด สู้วัดที่ไม่ใช่เจ้า คณะแขวงไม่ได้ เสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ แล้วกลับลง เรือล่องต่อไป ถึงหน้าวัดบ้านดงเสียงตีกลองตีฆ้อง ตรัสสั่งให้ หยุดเรือกันยั เสด็จขึ้นประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์ผู้ออกมา นั่งสวดถวายชัยมงคลและราษฎรผู้นั่งอยู่ด้วยราว ๔๐ คน บ้าง ก็ถวาย หนังสือพระ ราชกุศลในการสร้าง ถาวร วัตถุในวัดนั้น บ้างก็ถวายดอกไม้ธูปเทียน แล้วเสด็จขึ้นทอดพระเนตรในวัด วัดนี้เป็นวัดพึ่งสร้างใหม่ยังไม่มีถาวรวัตถุอะไร นอกจากศาลา การเปรียญ แล้วเสด็จกลับลงเรือล่องต่อมาเกือบบ่าย ๑ โมง ถึงวัดพระยาปันแดน ซึ่งเป็นที่อยู่แห่งพระครูวิเชียรปัญญามหา มุนี เจ้าคณะเมือง อันเป็นที่ปลายเขตแห่งเมืองพิชัย มีพระสงฆ์ ออกมานั่งที่ประรำท่าน้ำสวดถวายชัยมงคลรับเสด็จ ลงท้ายสวด ภวตุสัพพ์หนเดียว คือใช้แต่บทสังฆ์ ตรัสแก้ให้สวดใหม่ครบ

ทั้ง ๓ เที่ยว เมื่องนี้ แม้ถึงทวัดอื่นก็ใช้สวดภวตุสัพพ์หนเดียว อย่างนี้เหมือนกัน จึงตรัสสั่งพระธรรมธราจารย์ให้แจ้งให้ทราบทั่วกันว่า ถ้าจะสวดภวตุสัพพ์ให้สวดทั้ง ๓ จบ ถ้าไม่สวดก็อย่าสวดที่เดียวดีกว่า ฯ วัดนี้ตกแต่งเตรียมไว้เป็นที่ประทับเสวยเพล มีราษฎรนำสำรับมาคอยถวายอยู่มาก ไม่ทรงทราย จึงได้เสด็จแวะทอดพระเนตรวัดเลีย ๒ วัดในเพล เสวยเพลกลางทาง ฯ มีพระสงฆ์และข้าราชการในเมืองพิษณุโลกมาสมทบคอยรับเสด็จอยู่ที่นี่ด้วย พระยาพิชัยรณรงค์สงครามทูลลากลับ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ เสด็จเข้านมัสการพระในโบสถ์ ทอดพระเนตรเห็นศิรษะกวางติดอยู่ตามผนังโบสถ์หลายอัน จึงตรัสแก่พระครูว่า พระเป็นผู้เว้นจากการฆ่าสัตว์ ไม่ควรจะเอาของเช่นนี้มาประดับไว้ ของเช่นนี้เป็นของคนฆ่าสัตว์เขาเล่นกัน ควรจะเอาออกเสีย แล้วเสด็จทอดพระเนตรศาลาการเปรียญแล้วประทับ ณ พระเก้าอี้กลางลานวัด ประทานพระธรรมเทศนาด้วยเรื่องกำลัง ๕ ประการ คือกำลังกาย ๑ กำลังความคิด ๑ กำลังทรัพย์ ๑ กำลังพวกพ้อง ๑ กำลังคือคุณความดี ๑ ในที่สุดพระธรรมเทศนา ทรงประสาธน์พรและประทานของแจกไว้แก่พระครูเพื่อแจกเจ้าหน้าที่ผู้จัดการรับเสด็จ และราษฎร ตามสมควรแล้วเสด็จลงเรือที่นั่ง พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล นักเรียนยืนแถวถวายคำนับส่งเสด็จ ฯ

ตอนที่ ๘ เสด็จกลับคืนเมืองพิษณุโลก

๒๘. วันที่ ๑๕ ธ.ค. ย่าย ๒ โมง ๑๑ นาที เรือเคลื่อนจากท่าหน้าวัดพระยาขันแดน ล่องลงมาตามลำน้ำเข้าเขตเมืองพิษณุโลก ย่าย ๒ โมง ๔๑ นาที ถึงวัดตลุกกระเทียม อันเป็นที่ประทับร้อน มีราษฎรมาคอยเฝ้าอยู่มากประมาณ ๔๐๐ เสด็จขึ้นทรงพระดำเนินผ่านให้ราษฎรได้เฝ้าทั่วกันแล้ว เสด็จทอดพระเนตรการสอนการเรียนและภูมิสถานในวัดนั้นแล้ว เสด็จกลับมาประทับที่ปะรำ ซึ่งเมืองปลูกไว้เป็นที่ประทับร้อน ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรด้วยเรื่องทำตนให้เป็นประโยชน์ ไม่ทำตนให้รกโลกด้วยธรรม ๒ ประการ คือ บุพพการและปฏิการ จบแล้วประทานของแจกเหมือนที่อื่น แล้วเสด็จลงเรือที่นั่งล่องต่อมาฯ แม่น้ำตอนนี้แคบกว่าตอนเหนือ ย่างเข้าเขตอำเภอพรหมพิราม มีเรือแพจอดอยู่ประปรายตลอดทาง ตามหน้าวัดที่เรือที่นั่งผ่านมา มีปะรำปลูก ตั้งที่บูชา พระสงฆ์ออกมานั่งสวดถวายชัยมงคลฯ วันนี้มืดกลางทาง มองไม่ค่อยเห็นอะไร บางทีเห็นแต่ธูปจุดปักอยู่ตามตลิ่งไสว เกือบ ๑ ยาม ถึงท่าหน้าวัดกรับพวงใต้ แขวงพรหมพิราม ซึ่งเมืองจัดไว้เป็นที่ประทับแรม เสด็จขึ้นประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎร ผู้มาคอยรับเสด็จตามสมควรแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่งฯ

๒๙. วันที่ ๑๖ ธ.ค. เวลาเช้า เสด็จรับบิณฑบาตทางฝั่งตะวันออก โดยถนนตลาด แล้วเสด็จกลับมาประทับ ณ ประรำหน้าวัด มีข้าราชการและราษฎรมาทำบุญมากเหมือนตำบลอื่น แล้วประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทาน ด้วยพรหมวิหารธรรม ๔ ประการ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เพื่อให้สมกับชื่ออำเภอว่า "พรหมพิราม" จบแล้วประทานพรประทานของแจก และทรงผูกข้อมือเด็ก ตามที่เคยทรงในที่อื่นแล้ว เสด็จทรงพระดำเนินไปโดยถนนสายริมแม่น้ำทางเหนือราว ๕๐ เส้น ถึงวัดกรับพวงเหนือ วัดนี้มีพระอธิการจัน อายุ ๖๒ พรรษา ๑๒ เป็นเจ้าอาวาส จัดการปฏิสังขรณ์วัดดี สามัคคีพร้อมเพรียงกับชาวบ้านสร้าง ถาวรวัตถุเป็นอันเป็นอันได้หลายแห่ง เช่นโบสถ์และศาลาการเปรียญเป็นต้น โดยจ่ายทุนทรัพย์ไม่สู้มากด้วย เธอเป็นช่างอยู่ในตัวเอง ตรัสสรรเสริญแล้วประทานย่ามตราเป็นประสาทการ และประทานผ้าเช็ดหน้าตรา และหนังสือศาสนาแก่พระอนุจรในวัดนั้นแล้วเสด็จต่อไป โดยถนนเลียบไปตามริมแม่น้ำข้างตะวันตกไปในป่ายางป่าไผ่และสวนข้างหนทางตอนนี้เดินลำบาก ยางแห่งเป็นโคลนลื่น เช้า ๕ โมงเศษเสด็จถึงวัดย่านขาดวันนี้ไม่ได้กะว่าจะเสด็จ แม้ถึงดังนั้นยังมีราษฎรในตำบลนั้น จัดภัตตาหารมาถวายเป็นอันมาก ประทับ

เสวยเพลยนศาลาการเปรียญเสวยแล้วประทานพระธรรมเทศนา ด้วยเรื่องคนเราที่เกิดมาย่อมมีประโยชน์ และความเป็นไปเกี่ยวเนื่องอิงอาศัยกัน แล้วทรงแสดงถึงธรรมของผู้จำต้องอิงอาศัยกัน คือความสามัคคีพร้อมเพรียง เมื่อจบแล้ว ประทานของแจกตามเคย แล้วเสด็จเที่ยวทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้น วัดนี้โบสถ์กับกุฏีพระสงฆ์อยู่ห่างกันตั้งเส้น พื้นที่ในระหว่างโบสถ์กับกุฏีมีมาก การรักษาไม่เพียงพอ เที่ยงเศษเสด็จกลับจากวัดย่านขาด โดยถนนตรงเลียบมาตามริมแม่น้ำ ทรงพบคนไข้ในระหว่างทาง ตรัสสั่งให้พระครูเข้าตรวจและให้ยาตามสมควรแก่โรค แล้วเสด็จต่อมา ถึงหน้าวัดกรับพวงเหนือทรงหยุดพักครู่หนึ่ง ย่าย ๒ โมงเศษ ถึงวัดกรับพวงใต้ ประทานเหรียญแก่ผู้ใหญ่บ้านกำนันผู้นำเสด็จแล้ว เสด็จลงเรือที่นั่ง ย่าย ๒ โมง ๔๑ นาที เรือเคลื่อนจากท่าหน้าวัดกรับพวงใต้ ล่องลงมาตามลำน้ำน่าน เพื่อเสด็จแควน้อยต่อไป มีกำนันผู้ใหญ่บ้านพร้อมด้วยราษฎรลงเรือยาวขนมารับเสด็จในระหว่างทาง ทรงปฏิสันถาร และประทานของแจกแก่ผู้มารับเสด็จเหล่านั้นตามสมควร ใกล้จะถึงที่ประทับแรม มีเรือเบ็ดจอดอยู่มากลำ ตั้งที่บูชารับเสด็จข้าง จุดประทัดรับเสด็จข้าง เกือบ ๑ ทุ่ม ถึงตำบลบ้านปากโทก แขวงเมืองพิษณุโลก ที่เมืองปลูกปะรำไว้เป็นที่

ประทับพักแรมที่หาดหน้าวัดเกาะ ฝั่งตะวันตกแห่งแม่น้ำ ตรงกันข้ามกับปากแควน้อย ฯ ตั้งแต่ที่ประทับอำเภอพรหมพิรามถึงที่นี่เรือแจว เดิน ๔ ชั่วโมงเศษ ฯ มีข้าราชการและราษฎรคอยรับเสด็จอยู่ราว๒๐๐คน บางพวกนำสำรับมาคอยเลี้ยงพวกฆราวาสผู้ตามเสด็จด้วย เสด็จขึ้นทรงปฏิสันถาร แก่ผู้มารับเสด็จตามสมควร และตรัสสั่งให้พระวรพรตบำรุง ไวยาวัจกรในพระองค์จ่ายกับข้าวภัณฑ์แก่ผู้นำอาหารมาเลี้ยงฆราวาสผู้ตามเสด็จตามสมควร แล้วประทานพระธรรมเทศนา ทรงปรารภชื่อวัดเกาะ ซึ่งทรงอาศัยพักแรมอยู่นี้ แล้วทรงแสดงธรรม ด้วยเรื่องให้บุคคลทำตนให้มีเกาะมีที่พึ่ง ด้วยธรรม ๔ ประการ คือ ความหมั่น ความไม่ประมาท ความระวังตน ความข่มใจ มิใช่ความคล้ายที่ทรงมาแล้ว จบแล้วตรัสอุปนิสินนกถาอยู่เกือบ ๒ ทุ่ม เสด็จลงเรือที่ประทับ ฯ

๓๐. วันที่ ๑๗ ธ.ค. ย่ำรุ่งเศษ เสด็จลงเรือที่นั่งพาย ไปทรงทำอุโบสถในเรือเข็ด ซึ่งเมืองจัดไว้กลางแม่น้ำ พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ ๘ รูป พระครูเอนกสาวันสวดพระปาติโมกข์จบแล้ว เสด็จกลับมาเรือที่นั่ง เสด็จขึ้นประทับยนศาลาการเปรียญ มีราษฎรนำขนมขาตมาถวายประมาณ ๑๐๐ รายเศษ เมื่อทายกนำสำรับมาตั้งที่พร้อมกันแล้ว ผู้ว่าราชการเมืองน้อม

น้ำเข้าไปประเคนถวาย เพื่อเป็นเครื่อง หมายแห่ง การถวายอาหารบิณฑบาต แล้วทายกทั้งปวงว่า สาธุ พร้อมกัน ๓ หน ทำนองอย่างหลั่งน้ำทักษิโณทกแบบเก่า ดูก็สะดวกดี ไม่ต้องประเคนต่อพระหัตถ์ ให้เสียเวลา ทั้งชื่อว่าได้ถวายทั่วกันดีด้วย แล้วประทานพระธรรมเทศนาก่อนเสวย ด้วยเรื่องหน้าที่ของมนุษย์ผู้เกิดมาจำต้องทำ ๒ ประการ คือ การทำอุปการะก่อน และการตอบอุปการะ คล้ายที่ทรงแสดงมาแล้ว จบแล้ว ประทานพร และทรงสวดถวายพรพระ พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จ และพระสงฆ์ผู้เข้าถึง แล้วจึงเสวย เสร็จแล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง เช้า ๓ โมง ๓๖ นาที เสด็จลงประทับ ณ เรือที่นั่งยนต์ พร้อมด้วยพระสงฆ์ และข้าราชการมีเรือเครื่องและเรือผู้ตาม เสด็จพ่วงอีก ๓ ลำ เพื่อเสด็จเข้าในแควน้อย เรือข้ามไปยังฝั่งตะวันออกแห่งแม่น้ำน่าน เข้าในลำน้ำแควน้อย มีเรือยาวราษฎรร้องเห่นำเรือที่นั่งมาข้าง ตามเรือที่นั่งมาข้าง เช้า ๕ โมงเศษแล้ว ยังไม่ถึงวัดกระยัง ซึ่งเมืองกะไว้เป็นที่ประทับร้อน เรือทวนน้ำ หยุดเรือพักเสวยเพลที่ตำบลบ้านท่าพร้าว แล้วแล่นต่อไป เที่ยง ๓๑ นาที ถึงวัดกระยัง ตั้งแต่ปากแควน้อยเข้ามาถึงนี้ เรือยนต์เดินราว ๒ ชั่วโมงเศษ ที่วัดนี้ เมืองเตรียมไว้เป็นที่ประทับเสวยเพล แต่เผอิญเรือมาไม่ทัน มีราษฎรนำภัตตาหาร

มาคอยถวายอยู่มาก พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคลรับเสด็จ ๓๐ รูปเศษมีพระครูพรหมพรตบริหาร เจ้าคณะแขวงนี้เป็นประธาน เสด็จขึ้นประทาน ปฏิสันถารแก่ พระสงฆ์และข้าราชการตามสมควรแล้วเสด็จขึ้นบนศาลาการเปรียญ มีรายฎรชายหญิงถวายดอกไม้ธูปเทียน แล้วประทานพระธรรมเทศนา ทรงแนะนำให้รู้จักหากินเลือกทางหมดจดขึ้นไปเป็นชั้นๆ เป็นส่วนทิฎฐธัมมัตถประโยชน์ และอบรมคุณความดีขึ้นไปโดยลำดับ เป็นส่วนสัมปรายิกัตถประโยชน์ จบแล้วทรงประทาน ของแจก แก่รายฎร และทรงผูกข้อมือเด็ก อยู่พอสมควรเวลา แล้วเสด็จไปยังโบสถ์ ทรงนมัสการพระแล้ว ย่ายราว ๒ โมง ตรัสให้ประชุมพระสงฆ์ในวัดนี้ รวม ๑๓ รูป พร้อมกันแล้ว โปรดให้พระมหานายกออกประกาศอ้างรับสั่งปรารภยัตร สนเท่ห์ที่ได้ ทรง รับ กลางทาง กล่าวร้ายใส่พระครูพรหมพรตบริหาร ว่าในคราวเสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลพิษณุโลกนี้ ได้ทรงรับยัตรสนเท่ห์ กล่าวถึงความประพฤติเสียของเจ้าคณะบางรูป ด้วยหวังจะให้ทรงกำจัดเสียจากตำแหน่ง ถ้าเจ้าคณะนั้นประพฤติไม่ดีก็ให้เป็นฐานะอยู่ที่จะทรงกำจัด แต่จะฟังเอาตามยัตรสนเท่ห์หาได้ไม่ แต่เรื่องราวมีผู้ถวายยังควรจะต้องพิจารณาให้รู้เห็นจริงก่อน ครั้นจะให้สืบในทางลับ ผู้น้อยที่เกี่ยวข้องก็ดี ไม่เกี่ยวข้องก็ดี จะเห็นไปว่า

ทรงมุ่งคอยขัดผู้น้อย จะได้ความเดือดร้อน เสด็จขึ้นมาก็เพื่อจะตรวจการพระศาสนา ผู้ใดเป็นเจ้าทุกข์ ได้ความเสียหาย เพราะเจ้าคณะรูปใดรูปหนึ่งหรือไม่เกี่ยวข้อง แต่เป็นผู้เห็นแก่พระศาสนา จงทำเรื่องราวถวาย แสดงตนให้ปรากฏ ถ้าข้อความที่กล่าวนั้นเป็นอธิกรณ์ก็จะตรัสให้พิจารณา ถ้าไม่กล้าจะทำเช่นนั้น ก็อย่าส่งบัตรสนเท่ห์ถวายดีกว่า ไม่สำเร็จประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง นอกจากจะทรงทราบว่า เจ้าคณะกับลูกคณะไม่ปรองดองกัน แต่จะถือเอาเป็นเหตุ เปลี่ยนเจ้าคณะก็ไม่ได้ เพราะเป็นบัตรสนเท่ห์ คนผู้เดียวอาจจะยุแหย่ทำให้บ่วนป่นกันไปหมดก็ได้ฯ เมื่อจบแล้ว พระมหานายกได้ถามพระสงฆ์เหล่านั้นเรียงตัว เพื่อเปิดโอกาศให้พูดขึ้นตามความรังเกียจ ก็หามีรูปใดรูปหนึ่ง พูดขึ้นไม่ฯ อนึ่งวัดนี้ พระอธิการเชยเป็นเจ้าอาวาสอยู่ก่อน พระครูพรหมพรตบริหารอยู่วัดอื่นในแขวงเมือง ครั้นได้รับตำแหน่งเป็นเจ้าคณะแขวงนี้ จึงย้ายมาตั้งสำนักที่วัดนี้ และเป็นเจ้าอาวาสด้วยตนเอง พระอธิการเชยก็เลยหลุดไปจากตำแหน่งเจ้าอาวาส ตรัสว่า วัดมีเจ้าอาวาสอยู่แล้ว เช่นวัดนี้ เจ้าคณะมาอยู่เมื่อภายหลัง ควรตั้งสำนักที่ว่าการคณะเท่านั้น ส่วนการวัดควรให้เป็นธุระของเจ้าอาวาสไปตามเดิม เมื่อใดว่างเจ้าอาวาส เมื่อนั้นจึงเป็นเจ้าอาวาสด้วย ไม่ต้องตั้งรูปอื่นเป็น

เจ้าอาวาส จึงโปรดให้พระอธิการเชยคงในตำแหน่งเจ้าอาวาส ไปตามเดิม ฯ ย่าย ๒ โมง ๒๗ นาที เสด็จออกจากโบสถ์ ทอดพระเนตรกุฎีพระครูพรหมพรตบริหาร วัดนี้เป็นหลักฐานมีโบสถ์ก่อ มีกำแพงแก้วและกุฎีศาลามั่นคงดี ทั้งพื้นวัดก็สะอาดสะอ้าน แล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง ย่าย ๒ โมง ๓๕ นาที เรือเคลื่อนจากท่าหน้าวัดกระยัง ล่องน้ำกลับมาทางเดิม มีเรือยาวราษฎรชักเรือที่นั่งเพิ่มขึ้นทีละลำ ๆ หนึ่งคนตั้ง ๓๐ เห่ร้องมาตามระหว่างทางถึงวัดทองหลาง ซึ่งเสด็จผ่านไปเมื่อเช้านี้ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรตามสถานที่ต่าง ๆ ทอดพระเนตรเห็นการรักษาวัดสะอาดสะอ้านดี จึงประทานย่ามแก่พระเพิก พรรษา ๑๘ ผู้เป็นเจ้าอาวาส แล้วเสด็จมาประทับที่ลานวัด ประทานพระธรรมเทศนาแก่ราษฎรผู้มาคอยเฝ้าอยู่ประมาณ ๓๐๐ ด้วยเรื่องบุคคลผู้เกิดมาควรทำชีวิตให้เป็นประโยชน์คล้ายที่ทรงแสดงมาแล้วในหนหลัง จบแล้วประทานของแจกและทรงผูกข้อมือเด็กตามเคย แล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง ล่องต่อมา ย่าย ๔ โมง ๔๕ นาที ถึงเรือที่นั่งโรม เวลาล่องตามน้ำราว ๑ ชั่วโมงเศษถึง ฯ

แควน้อยนี้เป็นลำน้ำเล็ก แยกจากลำน้ำน่านฝั่งตะวันออก กว้างราว ๑๓–๑๔ วา บ้านคนอยู่ห่าง ๆ กัน ตามฝั่งเป็นป่าไผ่บ้าง ป่าละเมาะบ้าง เป็นไร่บ้าง เรือแพน้อยไม่ค่อยมี แต่มา

ตอนใกล้วัดกระบังมีเรือแพหนาตา เพราะอยู่ใกล้สถานีรถไฟ ชาวบ้านตำบลนี้เลี้ยงชีพด้วยการประมงและทำนาเป็นพื้น เป็นคนบริบูรณ์โดยมาก ฯ บ่าย ๕ โมงเศษ เรือเคลื่อนจากท่าหน้าวัดเกาะล่องลงมาตามลำน้ำ วันนี้มีดกลางทาง วัดที่เรือที่นั่งผ่านมามีปะรำปลูก พระสงฆ์สวดถวายชัยมงคลตลอดทาง บางวัดมีราษฎรมาสมทบอยู่ด้วย เข้าเขตทัศนีมีเรือแพเป็นแถวเรือที่นั่งผ่านหน้าโรงทหาร กองทหารยืนแถวเป่าแตรเพลงมหาราชถวายคำนับ ๑ ที่มีศพ ถึงแพพลับพลา อันจอดอยู่หน้าวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองพิษณุโลก พระสงฆ์และกองเสือป่าลูกเสือราษฎรคอยรับเสด็จอยู่ที่หน้าวัดพระศรีรัตนมหาธาตุมาก เสด็จขึ้นทรงพระดำเนินผ่านให้ผู้คอยรับเสด็จได้เฝ้าทั่วกันแล้ว เสด็จเข้าในพระอุโบสถทรงนมัสการพระแล้ว ทรงนำพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์ผู้เข้าถวายนมัสการพระจบแล้ว กองเสือป่าเข้าในพระอุโบสถ ให้พระสวดมนต์ถวายตัวจบแล้ว ทรงสดับเทศนาคู่เรื่องพระนาคเสนพระยามิลินท์ พี่พระอธิการขำวัดสกัดน้ำมัน กับพระอธิการช้อยวัดท่ามะปราง แสดงถวายตัว พระอธิการช้อยเป็นผู้ปุจฉา พระอธิการขำเป็นผู้วิสัชนา เทศน์ไม่มีปฏิภาณเป็นแต่จำหัวข้อไว้ได้ ก็แก้ไปตามหัวข้อเท่านั้น ทรงสดับยังไม่ทันจบ ตรัสสั่งให้พระมหานายกคอยถวายเครื่องกัณฑ์

๒ ทุ่ม ๓๐ นาที เสด็จลงประทับแรมในเรือที่นั่ง อันจอดอยู่ที่แพหน้าวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ฯ

๓๑. วันที่ ๑๘ ธ.ค. เช้าย่ำรุ่งเศษ เสด็จทรงรับบิณฑบาตโดยถนนตลาด เสด็จกลับมาประทับ ณ ศาลาเทพเยนทร์หน้าวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ทรงปฏิสันถารแก่ข้าราชการและราษฎรประทานของแจกแก่คนแจวเรือผู้ทูลลากลับ แล้วเสด็จเข้าในพระอุโบสถ ทรงนมัสการพระแล้วเสด็จขึ้นบนอาสน์สงฆ์ เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ทั้งหลาย มีข้าราชการและราษฎรมาทำบุญมากเต็มพระอุโบสถ เสวยแล้วเสด็จขึ้นธรรมาสน์ ประทานพระธรรมเทศนาแสดงพระบารมีธรรม ๑๐ ประการจบแล้ว เสด็จเรือนจำ คนโทษที่นี่มาก ๑๐๐ คนเศษ โดยมากมักเป็นโทษเพราะประทุษร้ายร่างกายและปล้น โทษถึงประหารชีวิตถึง ๘ คน ประทานพระโอวาทแก่คนโทษเหล่านั้น ด้วยโทษของการประพฤติชั่ว คล้ายที่เคยทรงมาแล้ว เสด็จกลับ มีภรรยาข้าราชการมาคอยเฝ้าอยู่ที่ศาลาเทพเยนทร์ ทรงปฏิสันถารและประทานเหรียญประทานหนังสือธรรม ตามสมควรแล้ว เสด็จลงประทับเรือที่นั่ง เพื่อเสด็จต่อไป มีพระสงฆ์ข้าราชการและราษฎรส่งเสด็จ กองทหารยกเข้าแตรเพลงมหาชัยถวายคำนับ เสด็จล่องจากท่าหน้าวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เรือกลไฟของกรมทหาร

ยกที่นั่งขึ้นเรือที่นั่ง เสวยเพลในเรือ เทียง ๔๖ นาที ถึงวัดสกัดน้ำมันมีพระสงฆ์ในวัดนั้น ๑๑ รูป และกำนันผู้ใหญ่บ้านพร้อมด้วยราษฎรมาคอยรับเสด็จอยู่ราว ๒๐๐ คน เสด็จขึ้นทรงพระดำเนินให้พระสงฆ์และราษฎรเฝ้าทั่วกันแล้ว เสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้นแล้วประทับ ณ ลานวัด ประธานพระธรรมเทศนา พรรณาบุญกิริยาวัตถุกถา แล้วทรงผูกข้อมือเด็กประทานของแจกแล้วเสด็จลงเรือที่นั่ง บ่าย ๒ โมงเศษเรือออกจากท่าหน้าวัดสกัดน้ำมัน ล่องต่อมา วัดตามทางตกแต่งรับเสด็จพระสงฆ์สวดถวายชัยมงคล บางวัดมีราษฎรสมทบอยู่ด้วยมาก บ่าย ๕ โมงเศษ ถึงวัดปากพิง ซึ่งเมืองขัดไว้เป็นที่ประทับแรมฯ ปากพิงนี้เป็นชื่อแห่งคลอง ยังอยู่ในเขตเมืองพิษณุโลก ทราบว่าคลองนี้เชื่อมแม่น้ำน่านกับแม่น้ำยม ปากคลองอีกข้างหนึ่งออกที่อำเภอชุมแสง หน้าน้ำเรือเดินได้ หน้าแล้งไม่ได้ฯ ทางตั้งแต่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุถึงปากพิงนี้ ใช้เรือกลไฟจูง ๕ ชั่วโมงเศษ มีพระสงฆ์ในวัดนี้และราษฎรราว ๑๐๐ เศษ คอยรับเสด็จอยู่บนวัดพระครูธรรมทัสสีเจ้าคณะเมืองพิจิตร มารับเสด็จที่นี้ ฝ่ายพระผู้ตามเสด็จมาแต่เมืองพิชัย มีเจ้าคณะเมืองเป็นต้น ทูลลากลับ เสด็จขึ้นประทานปฏิสันถารและทอดพระเนตรวัดเกือบย่ำค่ำเสด็จลงเรือที่นั่งฯ วัดนี้น้ำเซาะตลิ่งเข้าไปมาก กุฏิ

บางหลังขวนขะลงน้ำ เจ้าอาวาสต้องขวนขวายย้ายกุฏิเลื่อนเข้าไปประทานกัปปิยภัณฑ์ช่วยตามสมควร ฯ

๓๒. วันที่ ๑๙ ธ.ค. เช้า ๑ โมงเศษเสด็จขึ้นบนวัด ประทับ ณ ศาลาประทานพระธรรมเทศนา อนุโมทนาภัตตทานของชาวบ้านผู้เตรียมมา ครอย ถวาย ด้วยพระพุทโธวาท ๓ ประการ คือ จงยินดีในความไม่ประมาท ๑ จงรักษาจิตของตน ๑ จงยกตนขึ้นจากหล่ม ๑ ขบแล้วทรงถวายพรพระแล้ว เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จและพระสงฆ์ผู้เข้าถิ่นรวม ๒๐ รูปแล้ว ทรงอนุโมทนาประทานของแจกแก่ผู้มาทำบุญตามเคย และประทานย่ามตราแก่พระอธิการเพี่อง ผู้รักษาการวัดดี ทั้งรักสามัคคีปรองดองกับชาวบ้านเรียบร้อย แล้วเสด็จลงประทับเรือที่นั่งเช้า ๓ โมง ๒๑ นาที ออกเรือที่นั่งจากท่าหน้าวัดปากพิง แม่น้ำตอนนี้มีแก่งและตอและหาดมาก เรือไฟต้องปล่อยเรือพ่วงข้างจูงข้างมาตลอดทาง เกือบย่ายโมงถึงวัดสนามคลีซ้าย อันเป็นที่ปลายเขตเมืองพิษณุโลก มีพระสงฆ์และราษฎรคอยรับเสด็จอยู่มาก พระศรีสุทธิรักษ์ผู้ว่าราชการเมืองพิจิตร มาคอยรับเสด็จที่นี่ พระเจ้าคณะผู้ตามมา ส่งเสด็จแต่เมืองพิษณุโลก ทูลลากลับเสด็จขึ้นประทานเทศนาและประทานของแจกเหมือนทอน แล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง เพื่อเสด็จเข้าเขตเมืองพิจิตรต่อไป ฯ

หมายเหตุทั่วไปสำหรับเมืองพิษณุโลกฯ เมืองนี้ศาลาที่ว่าราชการตั้งอยู่ทางฝั่งขวาแห่งแม่น้ำน่าน พลับพลาที่ประทับแรมและวัดพระศรีรัตนมหาธาตุอยู่ทางฝั่งซ้าย วัดก็ดี บ้านข้าราชการก็ดี โดยมากอยู่ทางฝั่งซ้ายฯ

ในพงศาวดารเหนือกล่าวว่า เมืองพิษณุโลกตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายทางฝั่งขวาเป็นเมืองโอฆบุรีฯ เหตุไฉนจึงมีชื่อเป็นสองเมืองหน้าฉงน แต่มีตัวอย่างที่เมืองกำแพงเพชร ทางฝั่งขวาก็มีเมืองเหมือนกันฯ หน้าเห็นว่า มีเมืองตั้งอยู่สองฟากแม่น้ำนั้นเพื่อเป็นที่มั่นป้องกันข้าศึก เวลามีศึกจะได้กวาดต้อนพลเมืองไว้ในนั้น ไม่ต้องข้ามฟากฯ การที่เรียกชื่อต่างกันนั้น เพราะเมืองแต่ก่อนก็เพียงเท่าที่ล้อมแห่งหนึ่งๆฯ การตั้งเมืองสองฟากน้ำอย่างนั้นชรอยจักไม่สำเร็จประโยชน์ ภายหลังจึงได้เลิกเสียฯ เมืองพิษณุโลกนี้ ครั้งกรุงศรีอยุธยา เรียกชื่อเป็นเมืองเดียวกันแล้วฯ ทรากของเมืองโอฆบุรีไม่มีอะไรเหลือแล้วฯ

แม่น้ำตอนนี้กว้างประมาณ ๓๐ วา ตลิ่งชันสูงมาก หน้าแล้งตลิ่งราว ๕ วาเศษ บางแห่งตื้น คนอาจเดินข้ามไปมาได้ หน้าน้ำๆ เต็มฝั่ง บางปีถึงกับท่วมขึ้นมาบนถนนฯ

เมืองนี้แบ่งเป็น ๕ อำเภอ คืออำเภอเมือง ๑ อำเภอพรหมพิราม ๑ อำเภอชุมแสง ๑ อำเภอนครไทย ๑ อำเภอป่าหมาก

๑ พื้นที่ยังว่างเป็นป่ามาก ที่ตั้งเมืองมีถนนหนทางสะอาดสะอ้านดี แต่มีน้อยสาย มีรถลากให้คนโดยสาร แต่เจ๊กไม่ได้ลาก คนพื้นเมืองลาก ฯ

วัดในอำเภอเมืองบางตำบล อยู่ติด ๆ กันจนไม่มีช่องเป็นสีมันตริก แต่ในอำเภออื่น เช่นในอำเภอพรหมพิราม อยู่ห่างกัน พอเป็นที่ไปมาทำบุญของราษฎรในตำบลได้สะดวก และไม่มีมากถึงกับเฝือ ฯ วัดในอำเภอเมืองมีวิสุงคามแล้วโดยมาก แต่ในอำเภออื่นทรายว่ายังเป็นสำนักสงฆ์เป็นพื้น ฯ โบสถ์วิหารที่ได้เห็นก่อด้วยอิฐมากกว่าชนิดอื่น กุฏิเป็นฝากระดานมุงกระเบื้องดินโดยมาก ฯ พระสงฆ์วัดหนึ่ง ฯ อย่างมาก ๓๐ รูป ที่น้อยถึงกับไม่พอคณะสงฆ์ แต่มีน้อยวัด ฯ ความเป็นไปของพระสงฆ์ทราบว่า ในแขวงเมืองไม่สู้จะบริบูรณ์ ยังต้องหงุดหงิดฉันที่วัดบ้างแต่ในแขวงนอกออกไป บริบูรณ์ดี ไม่ต้องทำฉันที่วัด ฯ ความประพฤติและการนุ่งห่มเรียบร้อยโดยมาก แต่ลูกคณะกับเจ้าคณะไม่ค่อยจะกลมเกลียวกัน ฯ การรักษาวัดยังไม่ควรชม มีดีเพียงบางวัด ฯ การเอาใจใส่ในการปลูกสร้างปฏิสังขรณ์ตามวัดในตำบลนอก ๆ มีมาก ฯ

การคณะแบ่งเป็น ๕ แขวงเท่าจำนวนอำเภอ ฯ พระวรญาณมุนีเป็นเจ้าคณะเมืองนี้ เป็นผู้เฉื่อยชา ไม่กระปรี้กระเปร่าในหน้าที่

ออกมาอยู่เป็นหลายปี ยังตรวจแขวงไม่ทั่ว แผ่ความกว้างขวางออกไปไม่ได้เท่าไร ฯ พระครูอนุโยคศาสนกิจ เป็นรองเจ้าคณะเมือง แลว่าแขวงเมืองด้วย เป็นเจ้าคณะชั้นเก่าไม่สันทัดในการปกครองคณะ ไม่ทันแขวงอ่อนชั้น ที่สุดวัดที่อยู่ของตนก็ไม่เรียบร้อย ถึงกับต้องถูกพระตำหนิในคราวเสด็จนี้ ฯ พระครูพรหมพรตบริหาร เป็นเจ้าคณะแขวงพรหมพิราม เอาใจใส่ในหน้าที่ของตนดี ตรวจตราวัดในแขวงทั่วถึง สมควรแก่ที่เป็นเจ้าคณะ ฯ พระครูหรุ่นเป็นเจ้าคณะแขวงชุมแสงพระครูวินิจศีลขันธ์เป็นเจ้าคณะแขวงนครไทย พระครูพลอยเป็นเจ้าคณะแขวงบ่าหมาก เจ้าคณะทั้ง ๓ รูปหลังนี้ ตามที่ทรงสอบถามถึงการปกครองดูเป็นผู้เอาใจใส่ในการคณะดี และสามัคคีพร้อมเพรียงกับชาวบ้านเรียบร้อยสมแก่ที่เป็นเจ้าคณะ ฯ

การสอนการเรียนธรรมวินัยยังขาดมาก เมืองแพร่จำเริญเดินไปหน้ากว่า ภิกษุบวชใหม่ เป็นแต่เพียงเล่าสวดมนต์และท่องนวโกวาทไปตามแบบ หน้าจะเป็นที่ขาดผู้แนะนำ ฯ

รายฎรในพื้นเมืองทราบว่ามีราวแสนเศษ เป็นคนไทยมากกว่าพวกอื่น เลี้ยงชีพด้วยการทำนาทำไร่ฝ้ายเป็นพื้น เป็นคนมีอันจะกินโดยมาก ในแขวงนอกจากแขวงเมือง ทราบว่าเป็นคนเอาใจใส่ในการพระศาสนามาก ฯ

การศึกษาของราษฎร นับว่าเจริญได้ เด็กได้รับการเล่าเรียนในโรงเรียนโดยมาก โรงเรียนมีแพร่หลายทั่วถึงทั้งโรงเรียนรัฐบาล โรงเรียนประชาบาล และโรงเรียนเชลยศักดิ์ มีถึงชั้นมัธยม ๖ และตามโรงเรียนเหล่านั้น มักมีสอนให้ท่องร้องสุภาษิต ที่กล่าวถึงความรักชาติศาสนา พระมหากษัตริย์ เป็นเครื่องสกิดเตือนใจเด็กให้เป็นพลเมืองที่ดี นับว่าดีอยู่ ฯ

ตอนที่ ๙ เสด็จเมืองพิจิตร

๓๒. วันที่ ๑๙ ธ.ค. ย่าย ๒ โมง ๑๘ นาที เรือกลไฟจูงเรือที่นั่งเคลื่อนจากท่าหน้าวัดสนามคลีซ้าย ล่องลงมาตามลำน้ำน่านเข้าเขตเมืองพิจิตรต่อไป มีเรือพายราษฎรชาวเมืองพิจิตร ๘–๙ ลำขึ้นมารับเสด็จ ถึงหาดมูลกระบือน้ำตื้นมาก เรือไฟต้องปล่อยเรือที่นั่ง เรือพายราษฎรตั้งหลายลำภักดิ์เข้าจูงเรือที่นั่งต่อมา แล่นเร็วเกือบคล้ายเรือไฟจูงเหมือนกัน เพราะตามน้ำๆ ไหลเชี่ยวมาก ย่าย ๔ โมง ๑๒ นาทีถึงวัดท่าฬ่อ มีเด็กนักเรียนประมาณ ๔๐ คนและราษฎรราว ๒๐๐ คน คอยรับเสด็จอยู่บนวัด เสด็จขึ้นทรงพระดำเนินให้ราษฎรได้เฝ้าทั่วกันแล้ว เสด็จเที่ยวทอดพระเนตรตามสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้น ทอดพระเนตรเห็นการรักษาวัดสะอาดสะอ้านดีกว่าที่วัดอื่น ๆ ซึ่ง

ได้เสด็จทอดพระเนตรในคราวเสด็จตรวจการ คณะสงฆ์ครั้งนี้ และทั้งของก่อสร้างเช่นโบสถ์ วิหารล้วนเป็นของปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ เป็นที่ตั้งแห่งประสาทะตรัสสรรเสริญพระอธิการภูผู้เป็นเจ้าอาวาส ในการที่เธอเอาใจใส่ดูแลการวัดดีและสามัคคีพร้อมเพรียงกับชาวบ้าน ทำถาวรวัตถุขึ้นได้ถึงปานนี้ ทราบว่าเธอเป็นที่นับถือของชาวบ้านตำบลนั้นมาก ตรัสแก่พระธรรมธราจารย์ ให้นัดพวกเจ้าคณะในเมืองสวรรคโลกและเมืองสุโขทัยมาดูวัดท่าพ่อน เพื่อได้เห็นตัวอย่างอันดีในการรักษาวัด ประทานพัดรองและย่ามตรามหาสมณุตมาภิเษกแก่พระอธิการภูเป็นประสาทการ และทรงช่วยกัปปิยภัณฑ์ในการปฏิสังขรณ์วัดตามสมควร แล้วเสด็จกลับมาประทับพัก ณ ปะรำกลางวัด ตรัสอปนิสินนกถาแก่ราษฎรผู้นั่งเฝ้าอยู่ในที่นั้น โดยใจความว่าวัดที่สมภารเช่นนี้ย่อมมีศรีเป็นหน้าเป็นตาแก่ชาวบ้านหมู่นั้น อนึ่งวัดนี้ได้อาศัยทาน บริจาคของพวกราษฎร คนละเล็กละน้อย ทำถาวรวัตถุอันใหญ่โตงดงามได้ถึงเพียงนี้ ควรจะปลูกปีติยินดี แล้วประทานพระธรรมเทศนา ทรงปรารภซ่อตำบลนั้นชื่อว่าท่าพ่อด้วยธรรม ๔ ประการที่เรียกว่าจักร ๔ คือ ความอยู่ในประเทศอันสมควร ๑ การคบคนดี ๑ ตั้งตนไว้ชอบ ๑ อบรมความดีให้มีเสมอไป ๑ แล้วทรงอธิบายเนื้อความแห่งธรรมทั้ง ๔ ประการ

นี้ โดยลำดับไปมีใจความว่า ประเทศอันเหมาะแก่บุคคลชื่อว่าประเทศอันสมควร เช่นคนทำนาก็ต้องหานาที่ดี คนค้าขายก็ต้องอยู่ในที่อันเป็นทำเลดี เช่นตลาด ส่วนคนผู้จะบำเพ็ญบุญกุศล ก็ต้องอยู่ในประเทศที่จะทำได้สะดวก เหล่านี้ชื่อว่าอยู่ในประเทศอันสมควร ฯ คบคนดีนั้น คือคบคนผู้ตั้งตนในทางอันชอบและแนะนำผู้อื่นในทางนั้น หรือคนผู้ตั้งอยู่ในธรรมของสัตบุรุษ คือความสงบเรียบร้อย เป็นผู้มีศรัทธา ศีล หิริ โอตตัปปะ สุตะ วิริยะ ปัญญา การคบคนเช่นนี้ เรียกว่าคบคนดี ฯ ตั้งตนไว้ชอบนั้น คือทำตนให้บริบูรณ์ด้วยประโยชน์ทางดีโลกและประโยชน์ทางดีธรรม ฯ อบรมความดีนั้น คือตั้งตนชอบในทางใดแล้ว รักษาคุณความดีของตนในทางนั้นไว้ให้มีเสมอไปไม่ให้ตกต่ำ ฯ ธรรม ๔ ประการนี้ บุคคลใดทำให้บริบูรณ์ขึ้นในตนแล้ว ย่อมจะนำบุคคลนั้นให้ไปสู่ที่อันสุขสำราญดุจล้อรถพารถและบุคคลผู้โดยสารให้ถึงที่ ๆ ประสงค์ได้ฉะนั้น ฯ จบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงผูกสายสิญจน์ข้อมือเด็กและประทานของแจกแก่พระสงฆ์ในวัดนั้น และโปรดให้มอบของแจกไว้แก่เจ้าอาวาสเพื่อแจกแก่ชาวบ้านตามสมควร แล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง บ่าย ๕ โมง ๔๗ นาที เรือเคลื่อนจากท่าวัดท่าพ่อ ล่องต่อมาผ่านศาลากลางแห่งเมืองนี้ มีตำรวจภูธรยืนแถวเข้าแตรรับ

เสด็จ และราษฎรคอยเฝ้ารับเสด็จอยู่มาก ๑ ทุ่ม ๓๑ นาที ถึงวัดท่าหลวงทิมชออีกอย่างหนึ่งว่าราชดิฐาราม อันเป็นที่อยู่แห่งพระครูธรรมทัสีเจ้าคณะเมือง เรือที่นั่งทอดเพื่อประทับแรมที่หน้าวัดนี้ ประทานของแจกแก่ราษฎรผู้นำเรือที่นั่งพ่วงมา แต่ตำบลท่าฟ่อย้าง เหนือกว่านั้นข้าง ๆ เวลาล่องตามน้ำเกือบ ๒ ชั่วโมงถึง เวลากลับขึ้นราษฎรผู้ตามมาส่งเสด็จกว่าจะกลับถึงบ้านคงเกือบหลายชั่วทุ่ม เสร็จการประทานของแจกแล้ว ตรัสอยู่แก่พระครูธรรมทัสีเจ้าคณะเมืองและสมุหเทศาภิบาลพอสมควรแก่เวลา คงประทับแรมในเรือที่นั่งนั้น ๆ ระยะทางตอนนี้กับตอนระหว่างเมืองพิษณุโลก ไม่สู้ต่างอะไรกันนัก ฯ

หมายเหตุเฉพาะวัน ฯ ที่เมืองนี้ ผู้ว่าราชการปลูกที่ประทับหน้าศาลากลาง ไม่ถูกพระอัธยาศัยจึงไม่ประทับ เสด็จลงมาประทับเสียที่หน้าวัดหลวง ฯล ฯ เรื่องนี้มีย่อย ๆ ด้วยผู้ว่าราชการหรือนายอำเภอต้องการเกียรติยศเพื่อตนมากไป พอใจปลูกที่ประทับหน้าที่ว่าการ ของตนไม่นึกถึงว่าเสด็จมาด้วยการคณะสงฆ์ สมควรจะประทับที่วัดเพื่อจะได้ทรงคุ้นเคยกับคณะสงฆ์และวัดทั้งราษฎรจะได้เข้าถึงได้สะดวก จัดให้ประทับปลีกจากวัดขาดประโยชน์ในทางนี้ ถ้าที่ประทับเป็นต้นว่าพลับพลามีอยู่แล้วจัดที่นั้น จะได้ไม่ต้องปลูก ยังมีทางแลกได้แลกเสียก็พอทำเนา

เมื่อต้องปลูกอยู่แล้วและไม่ปลูกที่วัด เป็นการขาดประโยชน์ส่วนเดียว ไม่ถูกพระอัธยาศัยเป็นอย่างยิ่ง ในคราวเสด็จโดยทางชลมารค มีเรือที่นั่งเป็นที่ประทับแล้ว ไม่จำต้องปลูกอะไรมากมาย สมควรจะปลูกหน้าวัดโดยแท้ ฯ

๓๓. วันที่ ๒๐ ธ.ค. เวลาเช้าเสด็จขึ้นทอดพระเนตรสถานที่ในวัดนั้น ฯ วัดนี้โบสถ์วิหารเป็นไม้ แต่พื้นปูกระเบื้องซีเมนต์ไม่มีอะไรเป็นหลักฐานนอกจาก ศาลาการเปรียญใหญ่หลังหนึ่งถึง ๗ ห้อง พื้นวัดสะอาดสะอ้านดี ซึ่งเห็นได้ว่าไม่สะอาดชั่วแต่รับเสด็จ พอได้เวลาพระศรีสิทธิรักษ์ผู้ว่าราชการเมืองกราบทูลเชิญเสด็จเสวยบนศาลาการเปรียญ มีข้าราชการและราษฎรมาทำบุญมากเต็มศาลา เสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ประมาณ ๕๐ รูป ทรงอนุโมทนาภัตตทานแล้ว เสด็จโบสถ์ ทรงนมัสการพระแล้วเสด็จทอดพระเนตรวัดแล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง เช้า ๓ โมง ๔๕ นาทีเสด็จขึ้น โปรดให้พระสงฆ์ในเมืองนนท์เข้าในโบสถ์ ตรัสถามเจ้าคณะ แขวง เจ้าคณะ หมวด ถึงการ คณะตาม สมควรแล้ว ทรงโอวาทด้วยเรื่องวิธีปกครองการหมั่นเอาภารธุระ พระศาสนาและความปฏิบัติสมควรแก่สมณะ ประทานของแจกแก่พระสงฆ์เหล่านั้นตามสมควรแก่ฐานานุรูป พระสงฆ์เหล่านั้นถวายดอกไม้ธูปเทียน พอเวลาเพล เสด็จขึ้นประทับเสวยบนศาลาการ

เปรียญ มีข้า ราชการ และรวยฎร นำภัตตา หารมา ถวายมาก เหมือนเมื่อเช้านี้ เสวยแล้วประทานธรรมิกถาด้วยเรื่องบุคคลผู้เกิดมาควรทำความเกิดของตน ให้เป็นประโยชน์แก่ครอยครัว แก่บ้านเมืองและแก่พระศาสนา ฯ มีคนฟังมาก ศาลาใหญ่ถึง ๗ ห้องยังเต็ม ที่ต้องอยู่ข้างนอกยังมี ฯ แล้วทรงนำพระสงฆ์อนุโมทนาภัตตทานจบแล้ว เสด็จลงประทับ ณ พระเก้าอี้ที่ลานวัด ทรงผูกสายสิญจน์ประทานเด็กอยู่จนบ่าย ๑ โมง ๓๕ นาที เสด็จกลับลงเรือที่นั่ง ข้าราชการเมืองพิษณุโลกผู้ตามมาส่งเสด็จยางนายทูลลากลับที่ ฯ บ่าย ๑ โมง ๔๗ นาที เรือเคลื่อนจากท่าหน้าวัดท่าหลวง แจวล่องต่อมา ลำน้ำตอนนี้ใช้เรือไฟจูงลำบากเพราะเป็นดานข้างเป็นโขดข้าง บ่าย ๒ โมง ๓๑ นาที ถึงวัดยังสว่าง เสด็จแวะขึ้นทอดพระเนตร ฯ วัดนี้เป็นวัดสวนพิมวัดรก แต่กำลังถากถางขัดกวาด ที่จะเตรียมรับเสด็จ เสด็จเที่ยวทอดพระเนตรสถานที่ตามวัด และประทานของแจกแก่พระสงฆ์ในวัดนั้น ตลอดถึงราษฎรผู้คอยเฝ้าอยู่ในที่นั้นแล้ว เสด็จกลับลงเรือที่นั่ง มีเรือพายของราษฎร ๕ ลำ ภักดิเข้ามาจูงเรือที่นั่งล่องต่อมา บ่าย ๔ โมงเศษถึงวัดชะมัง ตรัสสั่งให้ทอดเรือที่นั่งประทับแรม ประทานของแจกแก่ราษฎรผู้จูงเรือที่นั่งเหล่านั้นแล้ว เสด็จขึ้นทอดพระเนตรบนวัด ตรัสปฏิสันถารแก่

พระสงฆ์เจ้าอาวาสตามสมควร ทรงทราบว่าภิกษุรูปหนึ่งอาพาธอยู่บนกุฏิ ลงรับเสด็จไม่ได้ ตรัสสั่งพระครูเข้าไปตรวจรักษา แล้วเสด็จทอดพระเนตรตามวัดต่อไป ทอดพระเนตรเห็นหลังคาวิหาร ซึ่งทำคล้ายศาลามีหลังคาเตี้ย รกไปด้วยใบไม้ถมทับอยู่มาก จึงตรัสแก่พระกองเจ้าอาวาสว่า ไม่ควรจะทิ้งไว้ให้รกเช่นนี้ เพราะทิ้งไว้นาน ๆ เข้า ถึงหน้าฝนจะกลายเป็นดิน ต้นไม้จะขึ้นประทุษร้ายกระเบื้องทำให้หลังคาโทรมเร็วเข้า อนึ่งเมื่อแขกใครไปมาเขาจะเห็นได้ว่า พระไม่เอาใจใส่ในกิจวัตร แล้วตรัสสั่งให้หลวงราชบำเรอเป็นแม่กองคุมคน ตามเสด็จช่วยกันปัดกวาด และทรงช่วยการปฏิสังขรณ์วิหารนี้เป็นส่วนพระองค์ มีรายฎรคอยเฝ้าอยู่ประมาณ ๖๐–๗๐ คน ทรงปฏิสันถารและประทานด้ายสายสิญจน์แก่พวกเด็ก ๆ แล้วเสด็จกลับลงประทับสรงน้ำ ณ แพหน้าวัด ทอดพระเนตรเห็นหลังคาแพชำรุดรั่ว ทั้งทรงทราบว่าแพนี้เป็นที่สำหรับคนไปมาทางนี้ได้พักอาศัย จึงทรงช่วยการบูรณะแก่เจ้าอาวาส เพื่อได้เป็นสาธารณะประโยชน์ยั่งยืนต่อไป สรงแล้วเสด็จลงเรือที่นั่ง เวลาย่ำค่ำเศษทรงประชุมพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จเจริญพระพุทธมนต์ในเรือที่นั่งนั้น จบแล้วตรัสปฏิสันถารอยู่แก่พระสงฆ์ตามสมควร ที่นี่ยุงชุม ตรัสสั่งให้หาผ้าห่มประทานแก่คนแจวเรือ ฯ

๓๔. วันที่ ๒๑ ธ.ค. เช้าย่ำรุ่งเศษเสด็จรับบิณฑบาต โดยทางริมแม่น้ำสายใต้ แล้วเสด็จกลับมาประทับเสวย ณ ศาลาการเปรียญบนวัด มีพวกราษฎรนำบิณฑบาตมาถวายอีกหลายสิบคน ตำบลนี้ไม่มาก เพราะเป็นที่ห่างจากเมือง เรียกว่าตำบลชะมัง แต่ก็ยังมีตลาดซื้อขายกันเอง ไม่ถึงกับจะผิดเคือง ฯ เสวยแล้วประทานพระธรรมเทศนาอนุโมทนาภัตตทานของทายก ด้วยธรรม ๒ ประการคือ หิริ กับ โอตตัปปะ เบื้องต้นทรงแสดงถึงบุคคลผู้เกิดมาทุก ๆ คน ย่อมแสวงหาสุข เมื่อมีภัยอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมถือเอาวัตถุศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ เช่นต้นไม้ ภูเขา เทวดาเป็นต้นคุ้มครอง แต่ฝ่ายทางพระพุทธศาสนาย่อมถือเอาธรรมคุ้มครองแล้วทรงแสดงธรรมอันคุ้มครองนั้น ๒ ประการ คือหิริ รู้จักละอายแก่ใจของตัว เช่นตนรู้ว่าอะไรเป็นความชั่วแล้วไม่กล้าทำลง โอตตัปปะความที่รักจะประพฤติให้ถูกทาง กลัวแต่ผลร้ายอันจะให้แก่ตัว กล่าวคือ กลัวแต่ผลของบาป ฯ เมื่อจบพระธรรมเทศนาแล้ว ทรงนำพระสงฆ์สวดถวายพรพระแล้ว เสวยเสร็จแล้ว ทรงอนุโมทนา และประทานของแจกแก่พระสงฆ์วัดนั้นและชาวบ้านผู้มาเลี้ยงพระ แล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง เช้า ๓ โมง ๑๖ นาที เรือเคลื่อนจากท่าหน้าวัดชะมังมีเรือราษฎรราว ๑๔–๑๕ ลำ คนลงเต็มทุกลำ เข้ามาชักเรือที่

นั่งล่องต่อมาฯ ลำน้ำตั้งแต่นี้ไปเรือเดินลำบาก เพราะมีดานตื้นเป็นโขดอยู่ในน้ำหลายแห่ง เช้า ๔ โมง ๒๒ นาที ถึงวัดเขาลูกช้าง ทอดเรือที่นั่งเสด็จขึ้นทอดพระเนตรฯ วัดนี้อยู่เชิงเขาอันมีนามว่าเขาลูกช้าง โบสถ์วิหารตั้งอยู่บนเขา แต่หมู่กุฏิพระสงฆ์อยู่บนเชิงเขา เขานี้ไม่สูง มีทางขึ้นสะดวก ทราบว่ามีเทศกาลคนขึ้นไหว้พระทางตั้งแต่แม่น้ำถึงเขาราวเกือบ ๓ เส้น มีบึงยาวอยู่หน้าวัดมีสะพานข้ามฯ เสด็จกลับลงมาเสวยเพลในเรือที่นั่ง มีราษฎรนำสำรับตามลงมาถวายถึงเรือ ทรงกระทำอนุโมทนาและประทานของแจกเหมือนที่อื่น พวกราษฎรผู้ชักเรือที่นั่งมาแต่วัดขะมัง ทูลลากลับ ตรัสขอบใจเขา แล้วประทานพระโอวาททรงแสดงวัตถุควรเคารพ ๓ ประการ คือ บุคคลผู้เจริญโดยชาติ ๑ ผู้เจริญโดยคุณ ๑ ผู้เจริญโดยวัย ๑ คล้ายที่เคยทรงแสดงมาแล้ว และประทานของแจก เป็นกระโถนเทียงเศษเรือเคลื่อนจากท่า มีชาวบ้านตำบลนั้นลงเรือพายชักเรือที่นั่งรับช่วงต่อมา ถึงตำบลสะพานหิน มีดานหินเป็นคันขวางแม่น้ำ มีช่องพอเรือเดินได้อยู่ริมตลิ่งฝั่งตะวันตกช่องหนึ่ง กับตอนกลางอีกช่องหนึ่ง แต่เวลาที่เรือที่นั่งผ่านมานี้ น้ำท่วมคันดานแลไม่เห็นดาน น้ำเชี่ยวมาก ทราบว่าผู้เดินเรือถ้าไม่สันทัดในทางนี้ เดินไม่ถูกช่องถึงกับเรือแตกฯ ต่อนี้ไปลำน้ำเดินสะดวก

เรือกลไฟเข้าขุงต่อไป ผ่านตำบลหาดแตงโม มีหมู่บ้านและเรือหนาตา ถึงหน้าวัดบางไผ่ขวาแขวงอำเภอภูมิตรัสสั่งให้หยุดทอดเรือที่นั่ง เสด็จขึ้นทอดพระเนตร ทรงปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และราษฎรผู้คอยเฝ้าอยู่ในที่นั้นมาก และทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในวัดแล้ว เสด็จกลับลงเรือพายของราษฎรข้ามน้ำไปยังฝั่งซ้าย เสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัดบางไผ่ซ้ายซึ่งอยู่ข้างละฝั่งเยื้องกันข้ามกับวัดบางไผ่ขวาหน่อยหนึ่ง ๒ วัดนี้ วัดบางไผ่ขวาเป็นหลักฐานและเก่า ทั้งพื้นวัดสะอาดสะอ้านดีกว่าวัดบางไผ่ซ้าย มีพัทธสีมาแล้วเข้าวัดเป็นพระสมุห์ชออม พรรษา ๗ อาพาธเป็นไข้ไม่ได้ออกมารับเสด็จ ทรงทรายตรัสสั่งพระครูเข้าให้ไปตรวจและให้ยาไว้ตามสมควรแก่โรค ๆ วัดบางไผ่ซ้ายยังไม่มีพัทธสีมา แต่พระแดงเจ้าอาวาสและทายกกำลังขวนขวายอยู่ วิหาร กุฏิ และศาลาวัดนี้ มุงสังกะสีแทบทั้งนั้น ตรัสว่าถาวรวัตถุมุงสังกะสีไม่เป็นผาสุขวิหารแก่ผู้อยู่รักษาวัดพอใช้ได้ แต่ยังสู้วัดบางไผ่ขวาไม่ได้ เป็นวัดใหม่ ๆ เสด็จกลับมาลงเรือที่นั่งอย่างเดิม บ่าย ๕ โมง ๒๕ นาทีเรือเคลื่อนจากท่าหน้าวัดบางไผ่ขวาล่องต่อมาคำกลางทาง พบเข้าเขตที่ว่าการอำเภอบางมูลนาค มีบ้านและเรือแพมากเข้าทุกที ตามไฟตกแต่งตั้งที่บูชารับเสด็จ ทั้งในน้ำและบนบก เสด็จผ่านที่ว่าการอำเภอที่เตรียมไว้เป็นที่ประทับ

รวน ๒ ทุ่มถึงวัดยางมูลนาค ทอดเรือที่นั่งเพื่อประทับแรมมีพระสงฆ์ราว ๕๐ รูปและข้าราชการกับราษฎรประมาณ ๒๐๐ เศษคอยรับเสด็จ พระครูสวรรค์วิถีวิสุทธิอุตมคณาจารย์เจ้าคณะเมืองนครสวรรค์พร้อมทั้งพระยารณชัยชาญยุทธ สมุหเทศาภิบาล และนาย พันตำรวจเอก พระสกลสรศิลป์ มาคอยรับเสด็จ ถึงที่นั่นเสด็จขึ้นทรงปฏิสันถารแก่ผู้คอยรับเสด็จทั้งพระสงฆ์และฆราวาสตามสมควร ประทานของแจกแก่ราษฎรมาแต่ตำบลไกลตามสมควรแล้ว ยามเศษเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง ฯ

๓๕. วันที่ ๒๒ ธ.ค. เช้าย่ำรุ่งเศษ เสด็จลงเรือที่นั่งพาย พร้อมด้วยพระผู้ตามเสด็จบางรูป ข้ามไปยังฝั่งตะวันออก เสด็จขึ้นทรงรับบิณฑบาต โดยถนนสายตลาด บางรูปโปรดให้แยกไปทางฝั่งนี้บ้าง มีคนคอยตักบาตรมาก ชรอยจะทรายว่าเคยเสด็จออกทรงบาตร เสด็จกลับแล้วขึ้นยนวัด ทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ฯ วัดนี้ภูมิฐานดี เป็นวัดสำหรับตำบลเหมาะ มีของก่อสร้างเป็นหลักฐาน ทั้งการรักษาวัดสะอาดสะอ้านดี แล้วเสด็จกลับมาประทับ ณ ศาลาหน้าวัด ตรัสอยู่แก่พระสงฆ์และผู้ว่าราชการเมือง พอได้เวลาผู้ว่าราชการเมืองเชิญเสด็จขึ้นเสวยบนศาลาการเปรียญ มีข้าราชการและราษฎรมาทำบุญประมาณ ๒๐๐ เศษ เสวยแล้วประทานธรรมกถาด้วยทิฏฐธัมมิกัตถประ

โยชน์ และสัมปรายิกัตถประโยชน์ จบแล้ว ทรงนำพระสงฆ์สวดถวายพรพระ เสวยแล้วทรงอนุโมทนาประทานของแจกเหมือนหนหลังแล้วเสด็จลงประทับณปะรำท่าน้ำ พระเจ้าคณะเมืองพิจิตรผู้ตามมาส่งเสด็จ ทูลลากลับที่มีราษฎรตามมาถวายของบ้าง ขอประทานชื่อบุตรบ้าง ทรงปฏิสันถารและประทานชื่อเด็กแก่ผู้ต้องการแล้วเสด็จลงเรือที่นั่ง เกือบ ๔ โมงเช้า เรือกลไฟจูงเรือที่นั่งเคลื่อนจากท่าล่องต่อมา ตอนนี้ลมจัดมาก ถึงวัดท่าช้างอันไม่ไกลจากวัดบางมูลนาค ตรัสสั่งให้ทอดเรือ เสด็จขึ้นทอดพระเนตร ฯ วัดนี้เป็นวัดเก่าชำรุด ประทานกัปปิยภัณฑ์แก่พระอธิการปลอดเจ้าอาวาส เป็นส่วนทรงช่วยการปฏิสังขรณ์วัดตามสมควร แล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง เพื่อเสด็จเข้าเขตเมืองนครสวรรค์ต่อไป ฯ

หมายเหตุสำหรับเมืองพิจิตร ฯ ศาลากลางตั้งอยู่ริมฝั่งขวาแห่งแม่น้ำน่าน พื้นที่เมืองนี้ลุ่ม ๆ ดอน ๆ เป็นบึงเป็นหนองมากขึ้นไปบนภูเขาแลเห็นได้ทั่วไปทราบว่าทำนาดี แบ่งเป็น ๓ อำเภอ คืออำเภอเมือง ๑ อำเภอภูมี ๑ อำเภอบางคลาน ๑

วัดในเมืองนี้ โดยมากสู้วัดในเมืองสวรคโลกและเมืองสุโขทัยไม่ได้ ตั้งอยู่ห่างกัน เป็นสำนักสงฆ์โดยมาก โบสถ์เป็นโบสถ์โถง และโบสถ์ฝาไม้เป็นพื้นที่ก่อด้วยอิฐก็มี แต่เป็น

ของทำขึ้นใหม่ และมีวัดน้อย กุฏิพระสงฆ์ฝากระดานมุงกระเบื้องบ้าง ฝาขัดแตะมุงแฝกบ้าง คละกัน ที่มุงสังกะสีก็มี แต่น้อยวัด ในวัดหนึ่ง ๆ ที่อยู่ใกล้ประชุมชน ทราบว่าหน้าเข้าพรรษาบางวัดมีพระสงฆ์ถึง ๓๐ รูป ที่ตอนยังมีราว ๒๐ รูป แต่ออกพรรษาวัดที่มีพระมาก คงเหลือ ๑๘ รูป ๑๙ รูป ที่น้อยถึงไม่พอคณะสงฆ์ แต่น้อยวัด โดยมากราว ๘ รูป ๙ รูปเป็นพื้น พระผู้มีพรรษาตั้ง ๑๐ ขึ้นไป ยังพอหาง่าย ดีกว่าในเมืองสวรรคโลกและเมืองสุโขทัยเข้าคณะเจ้าอาวาสโดยมากเป็นผู้มีพรรษาฯ การขยฉันของพระสงฆ์ทราบว่าไม่อัตคัด ความประพฤติเรียบร้อยดี ไม่ค่อยมีอธิกรณเอาใจใส่กิจวัตร รักษาวัดสะอาดดี แต่การศึกษาทางพระศาสนายังบกพร่อง ฯ

คณะแบ่งเป็น ๓ แขวง เท่าจำนวนอำเภอ พระครูธรรมทัสสีเป็นเจ้าคณะเมือง เป็นพระผู้ใหญ่มีใจเย็นโอบอ้อมอารีกว้างขวาง เป็นที่เคารพนับถือของพระสงฆ์และราษฎรในเมืองนี้มาก พระครูศีลธรารักษ์ เป็นเจ้าคณะแขวงเมืองอ่อนแอในการปกครอง เป็นเจ้าคณะแขวงมาหลายปีแล้ว ตรวจวัดยังไม่ทั่วถึงมีพระอธิการบุญ อายุ ๓๘ พรรษา ๑๗ เจ้าคณะหมวดในแขวงนี้ เอาใจใส่ในกิจพระศาสนาแข็งแรง ตรัสสรรเสริญและประทานย่ามตราเป็นบำเหน็จ พระครูมาเป็นเจ้าคณะแขวงภูมิพงเป็นยังไม่ถึงศก

เอาใจใส่ในการคณะดี ทราบว่ากำลังดำริจัดการศึกษาธรรมวินัย พระครูไข่เป็นเจ้าคณะแขวงบางคลาน อยู่ข้างเนื้อย แต่มีพระอธิการอิน อายุถึง ๗๐ พรรษา ๔๐ เจ้าคณะหมวดในแขวงนั้น เอาใจใส่การคณะดี คุ้นเคยสามัคคีปรองดองกับลูกหมวดทั่วถึง พระอธิการในหมวดนั้นเป็นผู้มั่นคง มีพรรษามากคล้ายเจ้าคณะหมวด ท่านเหล่านี้แก่ชราแล้ว ยังเอาใจใส่กิจพระศาสนาแข็งแรงมาก ทรงอนุโมทนาและประทานย่ามโดยคุณานุรูป ฯ ราษฎรพื้นเมืองไม่สู้มาก ทราบจำนวนในบัดนี้ว่ามีราว ๔๐๐๐๐ คน หาเลี้ยงชีพทางกสิกรรมเป็นพื้น คนในอำเภอภูมิอยู่ข้างบริบูรณ์ เพราะเป็นทำเลดี พวกอยู่ตอนทำนาเลี้ยงชีพพวกอยู่ริมน้ำรับเข้าจำหน่ายต่อไป หมู่บ้านเรือแพมีมาก ถนนกว้างขวาง ตลาดก็แน่นหนา เจริญทีเดียว ทราบว่า ซ้ำต่อไปข้างหน้าจะเป็นท่าลงสินค้าเพชรบูรณ์อีก ทั้งมีสถานีรถไฟที่นั่นด้วย นานไปคงจะเจริญมากกว่านี้ ฯ คนพื้นเมืองเป็นคนไทยโดยมาก ถ้าวัดไหนเข้าอาวาสแข็งแรง ก็เอาใจฝักใฝ่ดี ถ้าวัดไหนเข้าอาวาสอ่อนแอ เขาก็เนื้อยเฉื่อยชาไปตาม ฯ

ตอนที่ ๑๐

เสด็จเมืองนครสวรรค์แล้วเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ

๓๕. วันที่ ๒๒ ธ.ค. เช้า ๔ โมง ๕๒ นาที เรือกลไฟจูงเรือที่นั่งเคลื่อนจากท่าวัดท่าช้าง ล่องลงมาตามลำน้ำน่านเข้า

เขตอำเภอเกยชัย เมืองนครสวรรค์มีเรือราษฎรในแขวงนั้นราว ๑๔ – ๑๕ ลำออกมารับเสด็จ ย่าย ๒ โมงถึงวัดชุมแสง ซึ่งเป็นที่อยู่แห่งพระครูสวรรค์นคราจารย์ เจ้าคณะแขวงนี้ เรือที่นั่งหยุดทอดที่ปะรำหน้าวัด มีพระสงฆ์ประมาณ ๒๐ รูปเศษมีพระครูสวรรควิถีวิสุทธิอุตมคณาจารย์เจ้าคณะเมือง พระครูสวรรค์นคราจารย์ เจ้าคณะแขวง เป็นประธาน และข้าราชการพร้อมทั้งราษฎรราว ๒๐๐ คน มีพระยารณชัยชาญยุทธ สมุหเทศาภิบาล พระยาพิชัยสุนทร ผู้ว่าราชการเมืองนี้เป็นต้นคอยรับเสด็จอยู่ที่ท่า ประทานของแจกแก่ราษฎรผู้ภักดีพาเรือไปรับเสด็จในระวางทางเสร็จแล้ว เสด็จขึ้นบนวัด ประทานพระปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการตามสมควรแล้ว ทรงพระดำเนินผ่านเพื่อให้ราษฎรได้เฝ้า ทอดพระเนตรเห็นพวกกำนันผู้ใหญ่บ้านยืนบังราษฎรผู้นั่งอยู่ข้างหลัง ไม่โปรด ตรัสให้กำนันผู้ใหญ่บ้านยืนแอบไปเสียส่วนข้างหนึ่ง เพื่อจะทรงเปิดโอกาสให้ผู้น้อยได้เฝ้าบ้าง เสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในวัดต่อไป ฯ วัดนี้พื้นวัดและกุฎีศาลาเป็นหลักฐานสะอาดสะอ้านมาก แต่ยังไม่มีวิสุงคามสีมา เวลาทำสังฆกรรม ไปอาศัยทำที่วัดหางสลาดอันอยู่เหนือไปไม่ไกลเป็นวัดร้าง ตรัสถามได้ความว่า ยังไม่ขอพระราชทานที่เป็นวิสุงคามสีมา เพราะยังไม่มีกำลังจะพอสร้าง

อุโบสถ ตรัสแนะว่าขอพระราชทานไว้แล้ว ปลูกโรงขึ้น ณ ที่นั้น พออาศัยทำอุโบสถสังฆกรรมไปพลางก็ได้ ในเวลายังไม่มีวิสุงคาม ใช้แพจอดในแม่น้ำก็ได้ ฯ ต่อไปเสด็จโรงเรียนหนังสือไทย ทอดพระเนตรการสอนการเรียนแล้ว เสด็จกลับมาประทับ ณ ที่ประรำท่าน้ำ ตรัสอุปนิสินนกถา แก่พระครูเจ้าคณะเมืองและพระครูเจ้าคณะแขวง ถึงเรื่องการคณะสงฆ์บ้าง เรื่องธรรมวินัยบ้าง อยู่จนบ่ายเกือบ ๕ โมง เสด็จลงเรือที่นั่งย่ำค่ำเศษ เสด็จขึ้นประทับยนศาลาการเปรียญ มีราษฎรมาคอยเฝ้าอยู่ในที่นั้นประมาณ ๑๕๐ ทรงสวดพระพุทธมนต์ พร้อมด้วยพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จมาแต่กรุงเทพ ฯ และพระสงฆ์ผู้ติดตามเสด็จมาแต่หัวเมืองต่าง ๆ จบแล้ว ประทานพระธรรมเทศนาด้วยธรรม ๒ ประการ คือบุพพการ และ ปฏิการ มีเนื้อความคล้ายที่เคยทรงแสดงมาแล้ว ยามเศษเสด็จลงเรือที่นั่ง ฯ คืนวันนี้ฝนตกเรื่อยตั้งแต่หัวค่ำจน ๔ ทุ่มจึงหาย ฯ

๓๖. วันที่ ๒๓ มิ.ค. เช้าย่ำรุ่งเศษ เสด็จลงประทับเรือสัมปั้นพาย ข้ามไปยังฝั่งตะวันออก เสด็จขึ้นทรงรับบิณฑบาตโดยถนนสายริมน้ำทางใต้ โปรดให้พระสงฆ์ผู้ตามเสด็จแยกกันไปต่างทางมีคนตักบาตรมาก เสด็จกลับขึ้นประทับยนศาลาการเปรียญ มีราษฎรนำอาหารบิณฑบาตมาถวาย เสวยพร้อม

ด้วยพระสงฆ์แล้วทรงอนุโมทนาและประทานของแจกเหมือนในที่อื่นแล้ว เสด็จกลับลงประทับเรือกลไฟชื่อเสนานนท์ เพื่อเสด็จแวะทอดพระเนตรวัดในระวางทาง ส่วนเรือที่นั่งและเรือขบวนเรือกลไฟชื่ออัคนิวาตจงตรงไปยังเมืองนครสวรรค์ทีเดียว เช้าเกือบ ๓ โมง เรือเคลื่อนจากท่าหน้าวัดชุมแสง ล่องลงมาตามลำน้ำน่าน มีเรือรายฎรตามส่งเสด็จราว ๑๐ ลำเศษ เลี้ยวเข้าในลำน้ำยม อันแยกจากลำน้ำน่านเข้าไปราวเส้นหนึ่ง ถึงวัดพระบรมธาตุ เรือที่นั่งหยุดทอดหน้าวัด เสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัดนี้มีโบสถ์ก่อ ใบสีมาแห่งโบสถ์ใช้หิน สลักเป็นลายต่าง ๆ ลายเทพประณมบ้าง ลายดอกไม้บ้าง มีเจดีย์รูปกลมสูงราว ๓ วาเศษอยู่องค์หนึ่ง ฐาน ๘ เหลี่ยม ซึ่งหมายเอาว่าเป็นที่บรรจุพระบรมธาตุ ทราบว่าถึงหน้าเทศกาล ชาวบ้านประชุมกันนมัสการเป็นงานปี ประทานของแจกแก่พระสงฆ์เจ้าอาวาส และรายฎรผู้มาคอยเฝ้าอยู่แล้ว เสด็จกลับลงเรือที่นั่ง กลับออกจากลำน้ำยม ล่องตามลำน้ำน่านต่อมาถึงวัดสิงหนารายน์ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรแล้วเสด็จต่อไป เช้า ๕ โมงเศษถึงท่าหน้าวัดผดุง เรือที่นั่งหยุดทอดที่แพหน้าวัด ประทับพักเสวยเพลในเรือที่นั่ง วัดนี้เป็นแต่สำนักสงฆ์ไม่ได้เสด็จขึ้นที่ยังเศษเรือออกต่อไปอีกย่าย ๑ โมงเศษถึงวัดสว่างอารมณ์ เสด็จขึ้นทอดพระเนตร

แล้วเสด็จกลับลงเรือที่นั่ง ล่องต่อมา มีเรือราษฎรพร้อมด้วยนายอำเภอชาวปากน้ำโพมารับเสด็จถึงที่ ถึงวัดคงค่าราม อันเป็นวัดปลายเขตอำเภอเกยชัย เสด็จขึ้นทอดพระเนตร ฯ วัดนี้เป็นวัดใหญ่ มีของก่อสร้างทำอย่างประณีต โยสถ์มีลวดลายและภาพต่าง ๆ กุฎีพระสงฆ์ฝากระดานมุงกระเบื้องทั้งนั้น มีมากหลังกว่าวัดอื่นในแขวงนี้ พระครูกับเจ้าคณะแขวงรูปเก่า เป็นเจ้าอาวาส การรักษาวัดไม่ดีตามพระเจดีย์และหลังคามณฑป อันเป็นถาววัตถุ ควรจะรักษาไว้ ปล่อยให้หญ้าและต้นไม้ขึ้นรก ชั้นที่สุดในโยสถ์ก็ปล่อยให้รกด้วยยางใยขัดตามเพดาน ฉัตรที่ห้อยอยู่เหนือพระเศียรพระประธานขาดห้อยลงมาสุมอยู่ที่พระเศียร วัดที่เจ้าวัดไม่เอาใจใส่เช่นนี้ ย่อมชำรุดทรุดโทรมเร็ว ทอดพระเนตรเห็นความเสื่อมทรามแห่งวัดเช่นนี้จึงทรงพระดำหนิเจ้าอาวาสตลอดถึงเจ้าคณะแขวง ตรัสสั่งเจ้าคณะแขวงให้ถอดพระครูกันออกเสียจากตำแหน่งเจ้าอาวาส แต่เวลานั้น พระครูไม่อยู่ไปช่วยการศพเจ้าคณะเมืองเสียที่วัดนครสวรรค์ ฯ เสด็จกลับลงเรือที่นั่งล่องต่อมา เข้าเขตอำเภอเมืองตามแพและเรือตกแต่งตั้งที่บูชารับเสด็จมาก บ้างก็ลงเรือพายเต็ม ๆ ลำ ออกรับเสด็จในระวางทาง ย่าย ๓ โมง ๑๗ นาที ถึงพลับพลาแพอันเป็นที่ประทับแรม หน้าวัดทองธรรมชาติ

ตำรวจภูธรยืนแถวถวายคำนับเข้าแตรรับเสด็จ พระสงฆ์ในเมืองนั้นข้างในเมืองอื่นมณฑลเดียวกันข้าง คอยรับเสด็จอยู่เป็นอันมาก ฝ่ายข้าราชการ ผู้ว่าราชการเมืองในมณฑลนครสวรรค์มาคอยรับเสด็จอยู่โดยมาก เสด็จขึ้นประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการตามสมควร แล้วเสด็จขึ้นทอดพระเนตรยนวัดแล้วเสด็จกลับลงพลับพลาแพ ย่าย ๓ โมงเศษ เสด็จกลับลงประทับเรือยนต์ พร้อมด้วยพระสงฆ์บางรูป และข้าราชการบางนาย เพื่อเสด็จไปในการศพพระครูสวรรควิถีสุทธิอุตมคณาจารย์ (ครูฑ) เจ้าคณะเมืองรูปเก่าที่กำหนดให้ประจวบกับเวลาเสด็จตรวจการคณะสงฆ์คราวนี้ ที่วัดนครสวรรค์ แต่เผอิญมีพระราชพิธีช้างกรุงเทพ ฯ จะเสด็จอยู่จนถึงวันเผาไม่ได้ จึงเสด็จบำเพ็ญพระกุศลในวันนี้ เรือที่นั่งหยุดทอดที่ท่าตลาด เสด็จโดยรถยนต์ต่อไปไม่สู้ไกลนักย่าย ๔ โมงเศษ ถึงวัดนครสวรรค์มีพระสงฆ์เป็นอันมากมีพระอินทโมลี เจ้าคณะเมืองชัยนาท บุรีเป็นต้น ออกรับเสด็จ เสด็จขึ้นประทับบนพลับพลาซึ่งเตรียมไว้รับเสด็จ ประทานปฏิสันถารแก่พระสงฆ์และข้าราชการตามสมควรแล้ว เสด็จจากพลับพลาสู่โรงที่ตั้งศพ ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ พระครูสุนทรมุนี เจ้าคณะเมืองอุทัยธานีถวายจบแล้ว ทรงทอดผ้าไตรกัณฑ์เทศน์ ๑ ผ้าขาวบังสกุล ๕ พับ

พระสงฆ์บังสกุลแล้ว ตรัสว่าทรงระลึกถึงพระครูผู้ถึงมรณภาพ พระครูกันเข้าวัดคงคามาในการศพพระครู ทรงยกโทษประทานเพื่อทำการแก้ตัวต่อไป เสด็จออกทรงพระดำเนินทอดพระเนตรตามบริเวณวัด งานศพนี้ทำใหญ่มาก ผู้คนเต็มวัดฯ เสด็จกลับขึ้นประทับบนพลับพลา ประทานพระธรรมเทศนา ทรงพรรณนาเนื้อความแห่งชราสูตร คนฟังธรรมมากตั้งพันทั้งพระสงฆ์และฆราวาส จบพระธรรมเทศนาแล้ว ตรัสปฏิสันถารอยู่พอสมควรแก่เวลา เสด็จกลับ ทรงแวะเยี่ยมวัดโพธารามอันอยู่ติดกับตลาดถูกไฟไหม้เมื่อปลายศกก่อนนี้ แล้วเสด็จกลับโดยทางเดิม ย่ำค่ำเสด็จถึงพลับพลาแพ ๒ ทุ่มเศษ เสด็จประทับ ณ ศาลาการเปรียญ พระสงฆ์เจ้าคณะต่างเมืองเฝ้า พระครูสวรรควิวิธสุทธิอุตมคณาจารย์เจ้าคณะเมืองนครสวรรค์ ถวายดอกไม้ธูปเทียนในนามของพระสงฆ์ทั้งหลายแล้ว นำเฝ้าเรียงตัวหมดแล้วประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์เหล่านั้นเป็นต้น ทรงแสดงถึงอานิสงส์แห่งการที่พระต่างเมืองได้มาสมาคมกันเช่นนี้ว่า เป็นเหตุเจริญหลายประการ มีเจริญแห่งความรู้และขนบธรรมเนียมระเบียบการปกครองเป็นต้น ต่อไป ตรัสแนะภิกษุสงฆ์ในการปฏิบัติพอสมแก่เวลา ๔ ทุ่มเศษ เสด็จลงพลับพลาแพฯ

๓๗. วันที่ ๒๔ ธ.ค. เช้า ๑ โมงเศษ เสด็จขึ้นประทับบนศาลาการเปรียญมีข้าราชการ และราษฎรนำสำรับมาถวายเป็นอันมาก เสด็จขึ้นบนธรรมาสน์ ประทานพระธรรมเทศนาอนุโมทนา ภัตตทานด้วยเรื่องแก้ความติดขัด โดยใจความว่าคนเราผู้เกิดมาทุก ๆ คน จำต้องประสบความติดขัดไม่มากก็น้อย ความติดขัดนั้นย่อมมีมาด้วยเหตุ ๒ ประการ คือเหตุภายใน คือความประพฤติไม่ดีของตนเอง ๑ เหตุภายนอกเนื่องด้วยคติของธรรมดาหรือด้วยบุคคลอื่น ๑ อุบายแก้ความติดขัด ๒ ประการ นั้นคือ รู้จักใช้ปัญญา ๑ ใช้ความเพียร ๑ มีความอดทน ๑ มีสติ ๑ เมื่อบุคคลทำตนให้บริบูรณ์ด้วยคุณสมบัติเหล่านี้แล้ว ย่อมอาจจะนำชีวิตของตนไปโดยสะดวก แล้วเสวยพร้อมด้วยพระสงฆ์ และทรงอนุโมทนาแล้ว เสด็จลงพลับพลาแพ โปรดให้เจ้าคณะทั้งหลายเฝ้าเพื่อว่าผู้ใดติดขัดในการคณะจะได้เรียนพระปฏิบัติ แล้วเสด็จลงเรือที่นั่งยนต์พร้อมด้วยเรือพระสงฆ์และข้าราชการตามเสด็จ เรือที่นั่งหยุดทอดณท่าสถานีรถไฟ เสด็จขึ้นประทับรอรถอยู่ณสถานีที่แต่งเตรียมไว้เป็นที่ทรงพัก มีพระสงฆ์เป็นอันมาก และข้าราชการทั้งในมณฑลนครสวรรค์และมณฑลพิษณุโลก มีพระยารณชัยชาญยุทธ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์และพระยาสุรบดินทรสุรินทรฤาชัย สมุห-

เทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกเป็นต้น คอยส่งเสด็จ และตำรวจภูธรลูกเสือรายฎรอีกเป็นอันมาก คอยส่งเสด็จอยู่ที่สถานี ตรัสปฏิสันถานแก่พระสงฆ์และข้าราชการตามสมควรแล้ว พอได้เวลา เสด็จขึ้นประทับรถไฟพ่วงพิเศษ มีพระสงฆ์และข้าราชการมีเจ้าคณะเมืองและสมุหเทศาภิบาลเป็นต้นตามเสด็จมาในรถเพื่อส่งเสด็จจนหมดเขตของตน เช้า ๔ โมง ๔๘ นาที รถเคลื่อนจากสถานี เสวยเพลในรถ สถานีที่เสด็จผ่านมา ตกแต่งตั้งที่บูชารับเสด็จแทบทุกแห่ง มีพระสงฆ์และข้าราชการพร้อมทั้งราษฎรมาคอยเฝ้ามากบ้างน้อยบ้างตามสมควรแก่ตำบลประทานปฏิสันถาร พระพร และสายสิญน์แจกทุกตำบล ย่ำค่ำ ๒ นาที ถึงสถานีรถไฟสายเหนือ มีพระสงฆ์และคฤหัสถ์เป็นอันมาก มีพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ พระธรรมวโรดม พระพรหมมุนีเป็นต้น ฝ่ายคฤหัสถ์มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์ หม่อมเจ้าอำรงสิริ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี พระยามหาอำมาตยาธิบดีเป็นต้น คอยรับเสด็จ เสด็จลงจากรถ ทรงปฏิสันถารแล้ว ทรงรถยนต์เสด็จกลับวัดบวรนิเวศวิหาร ฯ

สิริวันเสด็จ ๓๗ วันแล ฯ

รายชื่อหนังสือชุดภาษาไทยที่พิมพ์จำหน่ายแล้ว

ชุดที่	อันดับ	หนังสือ
๑	๑๐๑	ไตรภูมิพระร่วง
๒	๒๐๑-๒	ชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย เล่ม ๑-๒
	๒๐๓	ประชุมกาพย์เห่เรือ
	๒๑๓	อุเทนคำฉันท์ ของ พระยาอิศรานุภาพ
๓	๓๐๑-๓	ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๕ เล่ม ๑-๓
	๓๐๕	พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค ของ ร. ๕
	๓๑๒	พระราชนิพนธ์จดหมายรายวัน เมื่อคราวเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง ของ ร. ๕
๔	๔๐๑	บ่อเกิดแห่งรามเกียรติ์ ของ ร. ๖
	๔๐๒	รามเกียรติ์ชุดเบิกโรง ของ ร. ๖
	๔๐๓	พระสุนหเสป
	๔๐๕	ศกุนตลา สาวิตรี ของ ร. ๖
	๔๑๗	บทละครพูดเรื่องกุศโลบาย ของ ศรีอยุธยา
	๔๑๘	บทละครพูดเรื่องผิดวินัย
๕	๕๐๑	พิมพ์พิไล ของหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล
	๕๐๒	แม่ศรีครัว บ้อยใหม่ หมั้นไว้ ตาเงาะ ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี
	๕๑๗	หัวใจทอง-การเมืองเรื่องรัก ของม.ล.ปิ่น มาลากุล
๖	๖๐๑	นิราศลอนดอน ของ หม่อมราโชทัย
	๖๐๓	นิราศสุนทรภู่ เล่ม ๑
๗	๗๐๑-๒	ตำนานพระพุทธเจดีย์ เล่ม ๑-๒ ของ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
๘	๘๐๑-๒	พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ร. ๑-๒ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
๙	๙๐๑-๒	ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม ๑-๒
๑๐	๑๐๐๑	เตือนใจ ของ ภิกษุ บัญญานันทะ

ชุดที่	อันดับ	หนังสือ
๑๐	๑๐๐๒	ชุมนุมปาฐกถา ของภิกษุ ปัญญานันทะ
	๑๐๐๓-๔	กองทัพธรรม เล่ม ๑-๒ ของสุชีพ ปุญญานุภาพ
	๑๐๐๖	สนิมในใจ พ.อ. ปิ่น มุทุกันต์
	๑๐๐๗	หลักพระพุทธศาสนา ของ พุทธทาส ภิกขุ
	๑๐๐๘	สอนพระพุทธศาสนาแก่เด็ก ของ นายเกษม บุญศรี
	๑๐๐๙	บันทึกธรรมเทศนา เล่ม ๑ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์
๑๑	๑๑๐๑	เที่ยวทะเลตะวันออก เที่ยวเมืองเพชรบูรณ์ ฯลฯ
	๑๑๐๒	ชีววัฒน์ ของ กรมพระยาภาณุพันธุ ฯ
๑๒	๑๒๐๑	พระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
	๑๒๐๒	พระราชประวัติ ร. ๕ ก่อนเสวยราชย์ พระบวรราชประวัติ และ พระประวัติตรัสเล่า
	๑๒๐๓	ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา เจ้าพระยาบดินทรเดชา เจ้าพระยายมราช
	๑๒๐๕	ประวัติเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๑
๑๓	๑๓๐๑	รวมเรื่องสั้น ของ แสงทอง
	๑๓๐๒-๓	แผ่นดินของเรา เล่ม ๑-๒ ของ "แม่อนงค์"
	๑๓๐๔	เจ้าแม่จามรีและครุฑดำ ของ หลวงวิจิตรวาทการ
	๑๓๐๕-๖	บันไดแห่งความรัก เล่ม ๑-๒ ของ สันต์ เทวรักษ์
	๑๓๐๗	อันเป็นที่รักแห่งเหมันต์ ชาคริตนิทรา เพื่อนชาย และ ห้องที่ ๖๙ ของ สันต์ เทวรักษ์
	๑๓๐๙	รวมเรื่องสั้น ของ รพินทรนาถ ตะกอร์
๑๕	๑๕๐๒	เรียงความยอพระเกียรติ ร.๕ ฉบับได้รับรางวัลที่ ๑
	๑๕๐๗	เรียงความเรื่องพระราชนิพนธ์ใน ร. ๖ และ เรียงความได้รับรางวัลทุนภูมิพล
๑๖	๑๖๐๑	ประชุมพระนิพนธ์ เรื่องเบ็ดเตล็ด ของ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ
	๑๖๐๙	วิทยุปริทรรศน์ เล่ม ๑

โรงพิมพ์คุรุสภา นายกำธร สถิรกุล ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา ๑๖ ก.ค.๒๕๑๕

